3.3.2.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC website during the last five years

Year	2018-19
Number	45

Seal

Principal
Mungsaji Maharaj Mahavidyalay
Darwha Dist. Yavatmal

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	Bhartiy Sheticha itihas	Dr. S. V. Ghuikhedkar	Home-Economics	An International multidisciplinary QR journal Ajanta, Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March – 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Marathi II
2	The importance of Diet in Human life	Dr. S. V. Ghuikhedkar	Home-Economics	An International multidisciplinary QR journal Ajanta, Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March – 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 English IV
3	Madya widarbhatil Yavatmal Jilhyacha Uday Ani Vikas	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, impact factor, 6.261	March 2019	ISSN No. 2348-7143

				UGC No.40705		
4	73 way sanshodhan Durustichi Parshw Bhumi	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, impact factor, 6.261 UGC No.40705	31 Aug 2018	ISSN No. 2348-7143
5	Netrutwa Ek Adhyayan	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, Special Issue impact factor, 6.261 UGC No.40705	30 sept 2018	ISSN No. 2348-7143
6	Netrutwa w Tyache Ghatak	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, impact factor, 6.261 UGC No.40705	31 oct 2018	ISSN No. 2348-7143 Special issue 69
7	Adhunik Rajnitik Chintak Pandit Jawaharlal Neharu	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, impact factor, 6.261 UGC No.40705	31 Jan. 2019	ISSN No. 2348-7143
8	Yavatmal Jilhyatil Stanik Swarajya Sansthancha Uday	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC	5 April 2019	ISSN No. 2348-7143

				approved, impact factor, 6.261 UGC No.40705		
9	Prachin Panchyayat Raj Wyawastheche Adhunik Swarup	Dr. S. B. Chakave	Political Science	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved, impact factor, 6.261 UGC No.40705	5 april 2019	ISSN No. 2348-7143
10	UV-VIS Study Of Annealed CdO and ZnO Thin Film.	Dr. K. K. Hurde	Physics	Review of Research Volume 7 ISSUE-12 I.F. 5.7	Sept. 2018	ISSN 2249-894X
11	Zeal for social Reform in Necter in a Sieve by kamala Markandya	Dr. A. R. Ladole	English	An International multidisciplinary QR journal Ajanta, Impact 5.5 No.40776	Jan – march 2019	Issn 2277-5730 Volume –VIII Issue – 1
12	Eco Criticism & its use in Literature	Dr. A. R. Ladole	English	An International multidisciplinary QR journal Ajanta, Impact 5.5 No.40776	Jan – march 2019	Issn 2277-5730 Volume –VIII Issue – 1
13	Modern Teaching In farming	Dr A. R. Ladole	English	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March 2019	ISSN 2277- 5730, volume VIII Issue -1
14	Modern Teaching In farming	Ku. P.B. Ruikar	English	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March 2019	ISSN 2277- 5730, volume VIII Issue -1

15	E- Learning Applications and its use	Ku. P.B. Ruikar	English	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March 2019	ISSN 2277- 5730, volume VIII Issue -1
16	Adiwasichya Astitwachi Ladhai ‘Patana”	Dr. S. H. Jadhao	Marathi	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 No.40776	March – 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1
17	Shatkatil Bhartiy Sheti Wishayak Prashn	Dr. S. H. Jadhao	Marathi	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 UGC No.40776	March – 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1
18	Santya Sahityatil Samajikta	Dr. S. V. Chatur	Marathi	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved	ऑगष्ट २०१८	ISSN No. 2348-7143 Special issue 61
19	Puran Sahitya Utpatti, Swarup, Antarang	Dr. S. V. Chatur	Marathi	Research journey International e research journal peer refereed & indexed UGC approved	ऑक्टोंबर २०१८	ISSN No. 2348-7143 Special issue 61
20	Shaskiy Yojna w Gramin Wikas	Prof N.R. Bhingare	Sociology	Research journey Multidisciplinary International E- research Journal impact factor 6.261, UGC No. 40705	Aug 2018	ISSN 2378- 7143, Special Issue LXII B
21	Swatantry Kalatil Bhartiy Shetkaryachi Sthiti	Dr. N.R. Bhingare	Sociology	An International multidisciplinary QR journal Ajanta , UGC No. 40776	Jan- Mar 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5

22	Gram Panchyayat Mahila Sadasyanchya Sakshamikarnache Adhyayan	Dr. N.R. Bhingare	Sociology	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776	Jan- Mar 2019,	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5
23	Mahila Ani Bhartiy Kayade	Dr. N.R. Bhingare	Sociology	Research Journey International E-Research Journal	April 2019	2384-7143 Impact Factor 6.26
24	Shiv kalan Gramin Prashasan Wyawastha	Dr. S. V. Bhurale	History	Research journey Multidisciplinary International E- research Journal impact factor 6.261, UGC No. 40705	Jan 2019	ISSN 2378- 7143, Special Issue
25	Sheti Sudharak Chhatrapati Shivaji Maharaj	Dr. S. V. Bhurale	History	An International multidisciplinary QR journal Ajanta Impact factor 5.5 UGC No. 40776	March 2019	ISSN 2277- 5730, volume VIII Issue -1
26	Sheti Shektra w Nanaji Deshmukh Krushi sanjiwan Yojana	Dr. S.M. Sawant	Eco	An International Multi-disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 5730 Valume 8 Issue 1 Marathi Part -II
27	Bhartiy Sheticha Itihas	Dr. S.M. Sawant	Eco	An International Multi-disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 5730 Valume 8 Issue 1 Marathi Part -IV
28	The role of sports psychology in improving performance	Shri Sunil A. Dambhare	Physical Education	An International multidisciplinary QR journal Ajanta	Jan- Mar 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5

29	Development of Sufestic thoughts and contribution of sufis	Dr. A.N. Qureshi	Persian	Research journey Special issue CLXIX (b)	March 2019	ISSN 2348-7143 impact factor No.6.261
30	Synthesis and characterization of some new 5- substituted oxadiazole thione Derivatives	Dr N.A.Rashidi	Chemistry	An International Multi disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact Factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 76325730 Volume 8 Issue 1
31	Opportunities and Challenges of Digitization	Dr. K.V. Dhawale	Commerce	An International Multi disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact Factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 5730 Volume 8 Issue 1
32	Bhartiy Sheticha Itihas	Dr. K.V. Dhawale	Commerce	An International Multi disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact Factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 5730 Volume 8 Issue 1
33	Bhartiy Arth wyawasthet Krushiche Sthan	Dr. K.V. Dhawale	Commerce	An International Multi disciplinary QR journal Ajanta UGC apr No. 40776 Impact Factor 5.5	March 2019	Issn 2277 – 5730 Volume 8 Issue 1

34	ICT For Quality teaching and learning	Dr N.A. Rashidi	Chemistry	Scholars Impact an International multidisciplinary Referred journal	29 Sept 2018	ISSN 2394- 7632
35	Need of ICT enhanced soft skill in Higher Education	Dr N.A. Rashidi	Chemistry	Aarhat(AIMERJ)Journal	Feb 2018	2278-5655
36	Bhartiya Shetichya Samasyache Vargikaran	Dr.M.N.Moharil	Commerce	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776 English part III	Jan- Mar 2019,	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5
37	Cashless economy : Opportunities and Challenges	Dr. M. N. Mohril	Commerce	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776 English part III	Jan- Mar 2019,	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5
38	Citation analysis of PhD. Thesis in Agricultural Botany Submitted to Mahatma Phule Krishi Vidyapeeth Rahuri During 2009-2010	Dr. Amol Wakode	Library & Information Science	Research journey	April 2019	2348-7143 I.F. 60261
39	Comparative Study of ILMS (SLIM21 and Koha)	Dr. Amol Wakode	Library & Information Science	Research journey Multidisciplinary International e research journal UGC approved Impact factor 5.5	31 Dec. 2018	ISSN 2348-7143 Vol 5, Issue 4 Impact factor 6.261
40	Challenges for librarian to motivate students for the better use of library in the digital age	Prof Amol Wakode	Library & Information Science	An International multidisciplinary QR journal Ajanta	Jan- Mar 2019	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1 Impact factor 5.5
41	Accelerating Lrs Bianchi type I dark Energy Model with Linearly varying Deceleration Parameter in F(T) gravity	Dr. Y.S. Solanke	Mathematics	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776	Jan- Mar 2019,	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1, Part VIII Impact factor 5.5

42	Society, Science and Technology	Dr. P. H. Bhagwat	Chemistry	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776	Jan- Mar 2019,	5.5
43	Role of stakeholder Leading to development of Higher education	Dr. P. H. Bhagwat	Chemistry	Scholars Impact an International multidisciplinary Referred journal	29 Sept 2018	ISSN 2394- 7632
44	Role of stakeholder Leading to development of Higher education	Dr. P. D.. Bageshwar	Physics	Scholars Impact an International multidisciplinary Referred journal	29 Sept 2018	ISSN 2394- 7632
45	Role of science in Our society	Dr. P. D.. Bageshwar	Physics	An International multidisciplinary QR journal Ajanta UGC No. 40776	Jan- Mar 2019,	ISSN 2277-5730 Vol 8, Issue 1, Part VIII Impact factor 5.5
	Total	**45**				

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-1
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | Marathi Part - II | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	कृषी विपणनाचा संकल्पनात्मक अभ्यास डॉ. अविनाश सीताराम निळे	६०-६३
१४	भारतीय शेतीचा इतिहास प्रा. डॉ. दत्ता यु. जाधव	६४-६८
१५	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे	६९-७२
१६	इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील शेतकरी जीवन ज्ञानेश्वर अशोकराव कदम	७३-७६
१७	लोकसंस्कृतीतील प्रथा, परंपरा विषयक दृष्टिक्षेप डॉ. संतोष खंडारे	७७-८०
१८	नागरीकरणाचा शेती आणि ग्रामसंस्कृतीवरील परिणाम प्रा. डॉ. गोपाल ढोले	८१-८५
१९	कृषि - अर्थशास्त्र प्रा. डॉ. राजेंद्र माणिकपूरे	८६-८८
२०	भारतीय शेती जागतिकीकरणापुर्वीची आणि नंतरची प्रा. डॉ. वळीराम प. अवचार	८९-९२
२१	भारतातील कृषी मालाची विपणन व्यवस्था - एक अध्ययन प्रा. अरुण नथ्थूजी गजभिये	९३-९६
२२	भारतीय शेतीचा इतिहास डॉ. संगीता वसंत घुईखेडकर	९७-९९
२३	पर्यावरण समस्या आणि शाश्वत शेती विकास प्रा. प्रविण ज. गुल्हाने	१००-१०१
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती प्रा. नितिन रमेश भिंगारे	१०२-१०६
२५	भारतातील काही महत्त्वपूर्ण शेतकरी चळवळी आणि आंदोलने प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर यावले	१०७-१०९

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२२. भारतीय शेतीचा इतिहास

डॉ. संगीता वसंत घुईखेडकर
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, असोसिएट प्रोफेसर, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा.

भारतात शेती आणि शेतकरी यांचा इतिहास नवपाषाण युगापासून (इसवी सन पूर्व 3000) सुरु होतो. ताम्र प्रस्तर युगा (इ.स. पूर्व 2700 – इ.स. पूर्व 700) मध्ये तांबे या धातूचा शोध लागला. त्याच वेळी वेगवेगळी धान्ये सुध्दा सापडली. मोहेंजोदडो, हडप्पामध्ये गहू, जव, हरभरा, नाचणी ही धान्य होती. तांबे या धातूपासून कुऱ्हाड, मासे पकडण्यासाठी फास, बाण तसेच बांगड्या बनत असत. त्याचवेळी शेतीकरिता दगडापासून अवजारे बनायला लागली. माणूस गुहेतून निघुन झोपडीत राहू लागला. मातीच्या भांड्यात अन्न शिजवू लागला, घरात गायी, शेळ्या, मेंढरं, कोंबड्या दिसू लागल्या. आपल्या प्राचीन संस्कृतीमध्ये समृध्द शेतीचे अनेक पुरावे सापडतात.

पाराशर, गर्ग, वृध्द गर्ग, काश्यप, विष्णुगुप्त, गरुडगान, वादरायण, विश्वकर्मा, भारद्वाज, कपीला या सारख्या खगोल व समृध्द शास्त्रींनी शेतीची बंद दारे उघडली. सुरुवातीपासूनच भारतात गणित, नक्षत्र व शेतीचा घनीष्ट संबंध राहिलेला आहे. इ.स. पूर्व 1500 ते 1000 मध्ये आर्य उत्तरेकडून आले आणि द्रविडांना दक्षिणेकडे जाण्यास भाग पाडले, हा भारतातील शेतीचा सुवर्णकाळ होता.

इ.स. पूर्व 327 मध्ये ग्रीकांच्या आक्रमणासोबत कित्येक दुर्लभ वनस्पती भारतात आल्या. इ.सन 1498 मध्ये वास्को–द–गामा या पोर्तुगीज खलाशाने गोरखमीठ, लसून, नागफणी, कुलजन, अकलकाढा, धोतरा, स्वर्णपात्री, सोपामुखी, कर्पुर, जीरा, हळद सारख्या वनस्पती भारतात आणल्या. इसवी सन 1621 ते 1650 या काळात शाहजानचा मुलगा दाराहशुकोने भारतात फळझाडे वाढविली. त्यात काश्मिरमध्ये सफरचंद, नाशपती, डाळींब, अकोड, जर्दाळू, पिस्ता, आलूबुखार, बदाम यांची शेती वाढविली.

5 हजार ते 3 हजार वर्षापासूनच, भारतात बाजु, गहू, तांदूळ आणि ओट्स यांची लागवड केळी जात असे. धान्या बरोबरच सुर्यफुल मोहरी, तीळ इ. तेलबियांची लागवडही होत असे. तसेच धान्य आहारात पुरक ठरण्यासाठी, मटकी, उडीद, मुग, कुळीथ यासारख्या कडधान्यांची लागवड केली जात असे. शेतीमुळे त्याकाळी मानवाचे शिकारीवरील अवलंबित्व कमी होऊन आहारात शाकाहारी पदार्थांचे प्रमाण वाढल्याने दिसून येते. समाज मांसाहाराकडून शाकाहाराकडे वळण्यासाठी शेतीचा विकास कारणीभूत ठरत. असेही विश्लेषण काही तज्ज्ञांनी केलेले आहे.

दक्षिणेकडे शेतीचा विकास

इ.स. पूर्व 8 हजार वर्ष ते इ.स. पूर्व 4 हजार वर्ष या काळात उत्तर भारतातील नद्यांच्या सुपीक प्रदेशात शेतीचा विकास झाला. त्या नंतरच्या काळात तो दक्षिण भारतातही पसरला, असे दिसून येतो. दक्षिण भारतात संघटित शेतीचा प्रारंभ इ.स. 5 हजारच्या आसपास झाल्याचे मानले जाते. सध्याच्या आंध्रप्रदेश आणि कर्नाटकामध्ये केलेल्या

संशोधनात 12 कृषीप्रधान स्थाने सापडली आहेत. या स्थानावर डाळिंबाचे उत्पादन घेतले जात असेही स्पष्ट झाले आहे. नंतर तामिळनाडू आणि केरळमध्येही मोठ्या प्रमाणावर शेती होऊ लागल्याचे पुरावे सापडले आहेत.

मसाल्याच्या पदार्थांची शेती

दक्षिण भारतात प्रामुख्याने केरळ, तामिळनाडू आणि कर्नाटकाचा सागरतटीय प्रदेश येथे लवंग, मिरी, दालचिनी, वेलदोडे आणि इतर मसाल्याच्या पदार्थांचे उत्पादन इ.स. 3 हजार वर्षांपासून सुरू आहे. ही पिके या भागात नैसर्गिकरित्या उगवत असल्यामुळे नंतरच्या काळात त्यांचे डोमेस्टीकेशन करण्यात आले आणि शेतीच्या माध्यमातून त्याचे उत्पादन होऊ लागले. दक्षिण भारतातील मसाल्याचे पदार्थ 2 हजार वर्षांपासून ते आजपर्यंत जगभरात प्रसिध्द आहेत.

कापसाच्या शेतीची क्रांती

जगात प्रथम भारतात कापसाची शेती सुरू झाली असे म्हटले जाते. इ.स. पूर्व काळात भारतीय कापूस आणि त्यापासून तयार केलेले वस्त्र व सूत जगभरात प्रसिद्ध होते. मध्यपूर्व व युरोपमध्ये भारतीय वस्त्र प्रावणाची निर्यात सोन्याच्या मोबदल्यात केली जात असे. मसाल्याच्या व्यापारातूनही भारतात मोठ्या प्रमाणात सोने मिळत असे, हे संशोधनातून सिध्द झाले आहे. कापसाच्या शेतीमुळे भारतात अनेक राजघराण्यांच्या सत्ता समृध्द झाल्या होत्या, असे इतिहासकार सांगतात. एकंदरितच इतिहासिक काळात भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा होता.

ब्रिटीष काळातील शेती

ब्रिटीशांचा कालावधी हा भारतीय शेतीच्या आधुनिकीकरणाचा कालखंड मानला जातो. युरोप आणि ब्रिटनमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची मोठी प्रगती झाल्याने शेती करण्याच्या पद्धतीतही अमुलाग्र बदल झाले. ब्रिटीश राजवटीच्या उत्तरार्धात कृत्रिम खताचा उपयोग सुरू झाला. मानवाचे कष्ट आणि निसर्ग यांच्यावर अवलंबून असणारी शेती यंत्रावलंबी झाली. ब्रिटीशांनी नद्यांवर धरणे बांधण्याचे तंत्रज्ञान विकसीत केल्याने 19 व्या शतकाचा अंत तसेच विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मोठे धरण प्रकल्प भारतात उभे राहिले. यामुळे बारमाही पाणीपुरवठा होणे शक्य झाले. त्यामुळे एकाच जमिनीतून दोन किंवा तीन पिके घेणे शक्य झाले.

स्वातंत्र्यानंतरची शेती

ब्रिटीशांच्या काळातील दोन शतकांमध्ये भारताची लोकसंख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली. आधुनिक औषध योजनेमुळे बालमृत्युचे प्रमाण कमी झाले. तसेच मानवाचे आयुर्मान वाढले. याचा परिणाम म्हणून लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ होऊन अन्नाची गरज अधिक भासू लागली. भारताच्या नैसर्गिक शेतीवर मोठ्या प्रमाणात दबाव येण्याचा हा कालखंड आहे. पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असलेल्या शेतीतून इतक्या मोठ्या लोकसंख्येसाठी पुरेसे धान्य उत्पादित करणे अशक्य होऊ लागल्याने 1960 च्या दशकात हरितक्रांतीची योजना आखावी लागली. कृत्रीम खतांचा अधिक वापर करून उपलब्ध जमीनीत जास्तीत जास्त धान्य उत्पादन करण्याची गरज भासु लागली. तसेच मोठ्या प्रमाणावर जंगल तोड करून शेतीसाठी अधिक जमीन उपलब्ध करण्यात येवु लागली. त्यामुळे शेती वाढली तरी नैसर्गिक असमतोल वाढून पावसाच्या सातत्यावर परिणाम होत गेला. या प्रक्रियेतूनच पुढे शेतकऱ्याच्या समस्यांनी उग्ररूप धारण केले.

आजची शेती

स्वातंत्र्यानंतर व प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती झाल्यावर देशाच्या उत्तर भागात झालेल्या हरितक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर आपल्या राज्यामध्येही संकरीत आणि अधिक उत्पन्न देणाऱ्या जातीचा वापर झपाट्याने वाढत गेला. एकाच प्रकारच्या जातीच्या बियाण्यांच्या वापरामुळे रोगावर मात करण्याची प्रतीकार क्षमता कमी झाल्याने व रोगराईचे प्रमाण वाढत गेल्याने किटक नाशकांचा वापरही वाढत गेलेला आहे.

कृषीक्रांतीचे जनक डॉ. एम. एस. स्वामी नाथन यांनी आजच्या शेतीला हरीतक्रांती असे नाव दिले असले तरी भविष्य काळाची शेती सदाहरीत क्रांती असा स्वरूपाची राहील. असे मत प्रदर्शीत केलेले आहे. काळाची शेती पारंपारीक, आजची शेती आधुनीक व उदयाची शेती शाश्वत असे समीकरण असुन उदयाची शेती करतांना आधुनिक शेती – तंत्रज्ञानाचा वापर करून पारंपारीक शेती– तंत्रज्ञानाची साथ घेवून 41 शेती शाश्वत बनविणे काळाची गरज आहे. उद्याच्या शेतीच्या विचार करतांना पारंपारीक व आधुनीक शेती मध्ये सामजस्य स्थापीत करीत असतांना जे प्रश्न उभे राहतात त्यावर अत्यंत गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची

१. भारतीय शेती – स. ह. देशपांडे
२. लोकसत्ता – 12 / 08 2013
३. तरूण भारत – 02 / 06 / 2018
४. प्रहार – महाराष्ट्राची शेती कालाची, आमची आणी उदयाची. 14 / 11 / 2016.

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

Bhagvat -

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
11	Importance of Nutrition on Life **Dr. Avinash P. Agashe**	58-65
12	Emerging Trends in Teaching English Language and Literature **Ms. Kajal Govardhan Jadhao**	66-70
13	Best Practices in English Languages Teaching **Mrs. Mayuri Mehta**	71-76
14	Society, Science and Technology **P. H. Bhagwat**	77-80
15	The Role of Science Physics in our Society **Dr. P.D. Bageshwar**	81-85
16	Comparison of Selected Health Related Physical Fitness Components among Water Polo Players of Different Playing Positions **Prof. Prakash M. Chopade**	86-90
17	Indian Electoral System and Role of Visual Media **Asst. Prof. Ratndip Bhimrao Ganagle**	91-97
18	EVM Literacy among Rural People through ICT: A Perspective **Prof. S. B. Sonone**	98-100
19	Some Ethenomedicinal Plant Study Relationship between Tribal Human and Nature **Prof. Dr. Sujata H. Shende**	101-104
20	The Importance of Diet in Human Life **Dr. Sau. S. V. Ghuikhedkar**	105-107
21	Cultivation Practices of 'Ashwangandha' to Preserve the Wild Species **Dr. Aruna T. Pawar**	108-114
22	Library Resources and their Role in Education **Dr. Rajabhau V. Bajad**	115-121
23	Environmental Nanotechnology: Benefits and Risks **Mr. Balasaheb R. Deshmukh**	122-128

Scanned by CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

20. The Importance of Diet in Human Life

Dr. Sau. S. V. Ghuikhedkar
Associate Professor, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha.

In Daily fast routine life our healthy body is important. It is necessary to give it healthy diet. For this the co-relation of various diseases and diet have to take into consideration.

Now a days diet word has got too much importance. Therefore it is necessary to take information about diet and it's understandings and misunderstandings regarding the age of male & female and the various diseases.

There are there categories of nurturing food i.e. solid, Liquids and semisolids. These nutrients keep our body healthy. Healthy nutrients are necessary to our body and it helps to operate the work of our body. If the body does not get daily balancing diet, then work of body disturbs. Some components of food do not provide nourishment to our body. Some components of food provide only color and taste.

Healthy body is totally related to physical mental and social health. Having been close relation of diet with our healthy body the food have its own work i.e. as fallows.

Body work

Three types of body work is there.

1. **To provide energy to the body :-** There is a need of energy to move our body organs. Respiration and beating of hearts. For this minerals and other ingredients of food are useful. In little bit proteins are being used to generate energy. After being burned of all food ingredients the generated energy helps to all body and in movement of body organs.
2. **To construct body Work :-** Human body is made with many cells, while body grows cells also grow in size and many other new cells generate into the body. In this process old cells die. Due to tension and daily routine life many cells die. So to complete the place of these died cells proteins are necessary.
3. **Security and Rules :-** In keeping body secure there are many work of body. For Ex :- To fight with germs by increasing resistance power, secure the body from infection and to keep body healthy, Heart beating, muscles contraction. Body temperature, blood

Scanned by CamScanner

freesing and to keep water level maintained in the body; the proteins and minerals work out.

4. **Social View:-** Combine eating is one of the trend of an occasion or feast. In such occasion to give belly full food and joy it is a duty of each and every religion and also of food. Every religion have it's own diet system. In the temples also, food is being distributed as 'Prasada' and the need of poor's is completed.

5. **Mental View :-** It is being said that the way of heart goes through the stomach. Emotional needs, Feelings of love and security express by food.

6. **Balanced diet means :-** Balanced diet means. The food which completes all the needs of body and helps to run the work of body in well manner.

   In balanced diet water has too much importance. There is 70% of water in our body water helps in digestion it also helps in excretion. Due to water the temperature of body remains in control. There should be two or three liters of water inclusioned in our daily diet. In liquied there can be the inclusion of milk, juice, coconut and lime water, and Tea & coffee. Balanced diet fulfill the needs of helthy body. In malnutrition the balnced diet is useful. In the matter of diet many suggestion being given that eat less or avoid some but instead lessen or increase the diet it is necessary how to keep diet in balance. To get right diet for body is necessary. In the diet there should be right carbohydrates proteins and minerals. This is useful for our body in many ways. These all components we get from various of food. Such as fruits, vegetables, lentils, flesh, milk, oil and ghee. If balanced all these, our body will be healthy. So in how many contity these all things we have to take in diet it is important.

7. **Essential components for body :-** Inclusion of minerals and proteins in daily diet is important. Only due to this our body gets the energy we get calaries from all lentils and oils but we include refind minerals instead direct minerals such as bread, busciuts, pasta etc. on the place of this we have to use oats, brown rice, Bajra etc. It is also important to include the fibre food in our diet. Instead drinking fruit of vegetables juice we should have to eat these directly, Due to this we get essential fibres for digestive system. In morning breakfast, bananas should be there because we get sufficient energy in the beginning of the day. In a day there is a requirement of 1900 kilo calories for women and 2320 kilo calories for men.

Scanned by CamScanner

According to dietician there should be 35% of proteins in our diet. This proteins we get from milk and milk based food, white meat (Chicken and fish) and lentils from, proteins our body cells and muscles get nourishment, and similarly proteins are necessary for our skin and hair. In comparison of women's museules men's miscules are strong and it is only due to proteins so there should be according to dietician inclusion of proteins in diet. So there should be inclusion of lentils, flesh, paneer and fish in diet. Men need 60 gram and women need 55 gram proteins, similarly fats also necessary for our body. Main source of fats is our cooking oil and ghee. According to dietician we have to use various kinds of oil Vitamines and minerals helps in our digestive system. It is helpful for body's bones and cells. We get vitamins and minerals from, dry fruits, peanuts, fruits, vegetales and fish. Iron and calcium is also necessary for body. This we get from milk and milk based food and vegetables. It is necessary to have three times food in daily diet. Similarly there should be healthy breakfast in-between.

Importance of diet is known to all but misunderstandings are there. There should be awareness of diet. If we will get scientific knowledge about diet it will be useful for we all. First week of September (1st to 7) is being celebrated as "National nutrions week" all over the India. The main intention behind this is to make aware about the diet. Diet reflects the body. Healthy and balanced food can avoid many diseases or can prolong it. So the good health is hidden in good diet. Being healthy body there will be healthy nation\ and as a result there will be economical growth . Having this intention women and child development ministry cleberate the first week of the month of September as a "Nutrition week" since 1982. The concept of this year is "Nutrition awareness key to health nation."

Reference

1. Dr. Swati Ghodmare – Healthy and nourished diet - Daly Prabhat 25 Nov. 2018.
2. Dr. Vaishali Joshi – Health Loksatta.- 20 January 2017.
3. Dr. Vaishali Joshi – Health Loksatta - 10 September 2012.

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 165 (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

33	आदिवासी स्त्रियांची लोकगीते - एक अभ्यास	डॉ. कल्याण राऊ. आवटाव	162
34	मराठी आणि हिंदी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित लोकशाही व्यवस्थेचे समाजजीवनावरील परिणाम (१९६० ते १९७५ या कालखंडातील)	प्रा. राहुल पाटील	167
35	'लक्षवेधी सूचना व आ.गणपतराव देशमुख'२००५-२००६	श्री.योगेश माळी व डॉ.बाळासाहेब कोळपे	173
36	लैंगिक असमानता आणि विरुद्ध हिंसाचार	प्रा.माधुरी चौधरी	176
37	महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची वाटचाल व २०१९ ची निवडणूक	प्रा.ए.बी.राऊत	180
38	महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक कार्य	आरती गायकवाड	185
39	ब्रिटीश काळातील भारतीय हस्त उद्योगधंद्याचा ऱ्हास :एक ऐतिहासिक विवेचन	डॉ.वि.एम.क्षीरसागर	189
40	राम गणेश गडकरींच्या नाटकातील स्त्री प्रतिमा	डॉ. वर्षा गायकवाड	194
41	उच्च शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन	डॉ.मार्तंड शिरसाठ	200
42	प्रमोदकुमार अणेराव ह्यांची कविता : एक आकलन	डॉ.सुरेश खोब्रागडे	204
43	भारत – चीन सीमावाद : पंडित जवाहरलाल नेहरू व चाऊ – एन – लाय यांच्यातील वार्तालाप	डॉ.विष्णू पडवाल	211
44	भाषा – परिवर्तन : अर्थ प्रक्रिया – अर्थपरिवर्तनाचे प्रकार	श्री.एस.आर.साळुंके	217
45	आद्यकालीन मराठी वाङ्मयातील रसविचार	डॉ.पद्मा खांडेकर	223
46	दीनमित्रकर मुकुंदराव पाटील यांच्या निवडक अग्रलेखातील जाणीव दर्शन	डॉ.बाळासाहेब शेळके	230
47	माहिती तंत्रज्ञान आणि ई-प्रशासन	प्रा.बबन आमले	235
48	आहिल्याबाई होळकर व पंढरपूर	डॉ.शिवाजी वाघमोडे	239
49	मराठी साहित्यातील मानसशास्त्रीय संशोधन	डॉ.आनंद वाघ व डॉ.अनिल कर्णे	242
50	सुरेश भटांची नाट्यगीते	डॉ.राजेश देशपांडे	249
51	साहित्याची सामाजिकता	डॉ.गणपती मोरे	255
52	दलित व ग्रामीण साहित्य : तुलना,स्वरूप,साम्य, भेद	प्रा.श्रीमती मीरा टेंटे	258
53	'असं घडायचं होतं' :एक समृद्ध कादंबरी	डॉ. संगीता शेळके	262
54	पाली अट्ठकथा आणि त्याचे महत्व	डॉ.राजेश व्ही चौरपगार	266
55	आदिवासींचे लोकगीते	डॉ. शरद नागरे	269
56	मुक्त शाळा शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षणाला चालना देणारा प्रभावी उपाय	डॉ.दादासाहेब पवार	274
57	वेंगुर्ले मंदिर संस्कृती : समज आणि वस्तुस्थिती	डी.के.डाके	277
58	मध्य विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याचा उदय आणि विकास	डॉ.सुनिल चकदे	280
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची वर्तमानकाळातील प्रासंगिकता	प्रा.गोरख शेवाळे	283
60	मराठी कादंबरीच्या विकासातील विविध टप्पे	प्रा. प्राची जोशी	287
61	सूर्यनमस्काराने खेळाडूंच्या लवचिकतेवर पडणारा प्रभाव	प्रा.नाजुकराम बनकर	297
62	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहितीचे साक्षरतेचे महत्त्व	डॉ. प्रशांत पवाडे	300
63	सांस्कृतिक पर्यावरण व मराठी ग्रामीण कविता	डॉ. सुनिल निमडे	303
64	भारतीय राष्ट्रवाद	प्रा.अर्चना फुलारी	309
65	महाराष्ट्रातील नद्या प्रदूषण : कारणे व उपाययोजना	प्रा.जगदीश ससाणे	313

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

मध्य विदर्भातील यवतमाळ जिल्ह्याचा उदय आणि विकास

डॉ सुनिल भाउरावजी चकवे
सहयोगी प्राध्यापक ,राज्यशास्त्र
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा जि. यवतमाळ
chakavesunil@gmail.com 9423663301

सारांश :–

यवतमाळ जिल्ह्यातील व जिल्ह्याजवळील ऐतिहासिक ठिकाणावरून या जिल्ह्याच्या निर्मितीचा इतिहास शोधता येतो. यवतमाळ जिल्ह्याच्या इतिहासाचे संदर्भ शोधत असतांना वाकाटक घराण्याचा उल्लेख आढळतो त्यांचे संबंध आंध्रा, साकास, पाहलवा आणि यवतमाळ सोबत असल्याचे दिसून येते १२ व्या शतकाच्या शेवटी चालुक्यराजाचा उत्तरेकडील भाग देवगिरीचा राजा यादव यांच्या सत्तेने व्यापलेला होता तर पुर्वेकडील भाग गोंडराजा कडे होता. या दोन राजाच्या अधिपत्या खालील भागाच्या मधोमध असलेला भाग हा यवतमाळ जिल्ह्यातील भाग आहे असा उल्लेख आढळतो. १९०५मध्ये निझामचा करार संपल्यानंतर बेरारच्या सहा जिल्ह्याची पुनर्रस्थापना करण्यात आली. 'वणी' शहराला वाशिम जिल्ह्यातून वगळून उर्वरित सहा जिल्ह्यामध्ये सामील करण्यात आले. तत्कालीन 'वणी' नाव असलेल्या जिल्ह्याचे नामांतरण 'यवतमाळ'असे करण्यात आले 'अॅने अकबरीत' या ग्रंथात यवतमाळ करिता 'येवत लोहारा' हा उल्लेख आढळतो महाराष्ट्रशासनाने प्रसिध्द केलेल्या 'गॅझेटमध्ये' आणि 'शतकातील यवतमाळ' ग्रंथातील संदर्भावरून 'वणी' चे रुपांतर 'यवतमाळ' मध्ये झाल्याचा उल्लेख यवतमाळ जिल्ह्याच्या निर्मितीचे अध्ययन करतांना दिसून येतो.

ऐतिहासिक पार्श्वभुमी :–

यवतमाळ जिल्ह्याची भौगोलीक परिस्थिती ही घनदाट अरण्याची, उंचसखल प्रदेश असणारी अशी आहे. विरळ लोकवस्ती आणि बहूल मागासवर्गीय समाजाचे वास्तव असलेल्या ह्या जिल्ह्याची तशी ऐतिहासिक पार्श्वभुमी ठळकपणे आढळून येत नसल्याने जिल्ह्याच्या माहीतीचे संकलन करणे कठिण आहे, असे असले तरी यवतमाळ जिल्ह्यातील व जिल्ह्याजवळील ऐतिहासिक ठिकाणावरून या जिल्ह्याच्या निर्मितीचा इतिहास शोधता येतो. महाभारतातील कल्पीतविदर्भ राज्यांचा भाग म्हणून यवतमाळचा उल्लेख आढळतो तसाच तो उर्वरित 'बेरार' मध्ये देखील आढळतो. यवतमाळ जिल्ह्यातील तालुक्यापैकी केळापुर या तालुक्याचा उल्लेख दंतकथेमध्ये आढळून येतो तसेच महाभारतात विदर्भातील एक शहर कुंडलपूरचा देखील उल्लेख आढळतो परंतु या अस्पष्ट प्रातांची ओळख तर्कावर केलेली आढळून येते पुढे हाच प्रदेश केळापूरच्या पुर्वेपासून तर वैनगंगा नदीपर्यंत 'विदर्भ' या विशेष नावाने ओळखल्या गेल्याचे दिसून येते.[१]

सुंगा राजवंशाचा काळ :–

१८६१ मध्ये मध्यप्रांत (सी.पी.) हा नागपूर सोबत जोडून त्याचे एक स्वतंत्र राज्य ब्रिटिश शासनाकडून तयार केल्या गेले. १९०३ मध्ये बेरार प्रांत सुध्दा मध्यप्रांताच्या कमीश्नरच्या अंतर्गत सामील केल्या गेले, १९३५च्या कायद्याने सी.पी. आणि बेरार नावाचे स्वतंत्र प्रांत निर्माण केल्या गेले त्याची राजधानी नागपूर होती व त्यामध्ये विदर्भासहीत मध्यप्रदेशाचा काही भाग होता. पुर्वी हा भाग अशोक मौर्यांच्या साम्राज्याचा भाग होता. बेरार प्रशासनाने अशोक मौर्यांच्या अधिपत्याखाली असलेल्या साम्राज्याचे भाग तयार केलेत असे एतिहासिक

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 165 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

ज्ञान आहे कारण, अशोक मौर्याने इ.स.पुर्व २७२ ते २३१ पर्यत राज्य केले, परंतु मौर्य साम्राज्याची फाटाफुट होण्याआधी स्थानिक सरदाराच्या मदतीने मौर्याने स्वातंत्र्य परत मिळविल्याचे दिसून येते, तेथुन पुश्चामित्र सुंगा, ज्याने मौर्याचा शेवटचा सम्राट बिंदाद्रथाच्या दलावर प्रभुत्त्व मिळविले आणि त्याच्या मालकाचा वध केला व स्वतंत्र राज्य निर्माण केले. ज्याची राजधानी विडीसा होती जी आज भिलसा नावाने ओळखल्या जाते. पुश्चामित्र सुंगाचा मुलगा अग्निमित्राने आपल्या शेजारील विदर्भ राजावर आक्रमण केले परंतु त्याचा पराभव होवून 'वर्धा' नदी दोन्ही प्रातांची सिमारेषा ठरविण्यात आली[२] असे असले तरी विदर्भराजा कोठुन आला याचे कुठलेच ठोस पुरावे आढळून येत नाहीत किंवा त्यांचे प्रभुत्त्व कुठपर्यत होते याची माहीती आढळून येत नाही.

वाकाटक घराणे आणि इतर हिंदू राज्य :—

यवतमाळ जिल्ह्याच्या इतिहासाचे संदर्भ बघत असतांना वाकाटक घराण्याचा उल्लेख आढळतो त्यांचे संबंध आंध्रा, साकास, पाहलवा आणि यवतमाळ सोबत असल्याचे दिसून येते. त्यातही वाकाटक राज्याचा संबंध यवतमाळ जिल्ह्यातील काही भागासोबत असल्याचे दिसून येते. वाकाटकची राजधानी आजच्या चंद्रपुर जवळील 'भंडक' या गावी असल्याचा उल्लेख आढळतो. अजिंठा येथील गुहा नं. १६ वरील शिलालेखावर वाकाटक कुटूंबाच्या सात सदस्यांची नावे असुन इतर माहितीवरुन दहा राजांचा उल्लेख आढळतो. त्यातला पहीला विंद्यशक्ती जो. इ.स.पू. २७५च्या शतकात असल्याचा उल्लेख असून त्याने २५ वर्ष राज्य केल्याचा उल्लेख आढळतो, या सर्व आधारावरुन असे दिसून येते की, जरी यवतमाळ जिल्ह्याचा उल्लेख नसला तरी यवतमाळच्या अवतीभवतीच्या भागांचा उल्लेख मात्र विदर्भ किंवा बेरारच्या संदर्भात इ.स.पू. किंवा त्यानंतरच्या शतकात दिसून येतो.[३]

आज यवतमाळ जिल्ह्यात 'चालुक्य' आणि 'राष्ट्रकुट' यांची स्मारके नसली तरी इ.स. ११९५ नंतर 'मालवा' चे राज्य चालुक्याच्या ताब्यात आले असल्याचा उल्लेख आढळतो. कालांतराने १२ व्या शतकाच्या शेवटी चालुक्यराजाचा उत्तरेकडील भाग देवगिरांचा राजा यादव यांच्या सत्तेने व्यापलेला होता तर पुर्वेकडील भाग गोंडराजा कडे होता. या दोन राजाच्या अधिपत्या खालील भागाच्या मधोमध असलेला भाग हा यवतमाळ जिल्ह्यातील भाग आहे असा उल्लेख आढळतो [४]

इ.स. १८५३ मध्ये ईस्टइंडीया कंपनीच्या काळात जिल्ह्याचा उल्लेख उर्वरित बेरार सोबत आढळतो.

ब्रिटिश काळ :—

बेरारने प्रशासनासाठी पुर्व आणि पश्चिम अशा दोन जिल्ह्याची निर्मिती केली होती. त्याचे मुख्यालय अमरावती आणि अकोला येथे करण्यात आले होते. यवतमाळ हा जिल्हा पुसद तालुका वगळता पुर्वीपासूनच 'बेरार' मध्ये सामील होता, १९६४ मध्ये यवतमाळ, दारव्हा, केळापूर, वणी ह्या सर्व तालुक्याचा समावेश दक्षिण पुर्व बेरार बरोबर करण्यात आला होता नंतर दक्षिणेत पुर्व बेरार हा भाग 'वणी' नावाने ओळखल्या जावू लागल्याचे दिसून येते. १९०५मध्ये निझामचा करार संपल्यानंतर बेरारच्या सहा जिल्ह्याची पुनर्रस्थापना करण्यात आली. 'वणी' शहराला वाशिम जिल्ह्यातून वगळून उर्वरित सहा जिल्ह्यामध्ये सामील करण्यात आले. तत्कालीन 'वणी' नाव असलेल्या जिल्ह्याचे नामांतरण 'यवतमाळ' असे करण्यात आले.[५]

यवतमाळ जिल्ह्याचा परिचय:—

'वणी' चे नामांतरण 'यवतमाळ' असे करण्यात आल्याचा उल्लेख श्री. अरुण हळबे यांच्या 'शतकातलं यवतमाळ' या ग्रंथात आढळून येतो श्री हळबे यांचे मते, ''पुर्वी एक खेडं होत त्याच नाव होतं येवती, पुढे कालांतराने झाले येवते आणि 'माळावरचे येवते' म्हणून लोक म्हणू लागले यवतमाळ. १८८०–९०

च्या सुमारास या शहराला'येवते' म्हणत, 'माळ' याचा अर्थ अवती–भवती अतिशय उंच झाडाचे जंगल असा होतो, म्हणूनच माळावरचे येवते हा विग्रह करावा काय? हा प्रश्न पडतो. 'परगण्याच्या' विभाजनाला 'महाल' म्हणत, पण प्रत्येक परगण्याचे विभाजन होतेच असेही नव्हते. कधी–कधी काही ठिकाणी म्हणजे काही शहरामध्ये परगण्याच्या मुख्यालयाला 'महाल' म्हणण्याची प्रथा होती तर काही ठिकाणी अंतिम विभाजनाला 'महाल' म्हणत. एक मात्र खरे की शेतसारा फक्त महालाच्या ठिकाणीच वसुलहोत असे.

'महाल' एक प्रकारची कचेरी असे, 'यवतमाळ' हे काही काळ 'यवतमहल' म्हणून प्रसिध्द पावलेले होते. त्याचे पुढे 'यवतमहाल' झाले. १९५३ नंतर कर्जाची परतफेड करायला हैद्राबाद निजामाकडून इंग्रजाना वऱ्हाड प्राप्त आला त्यामुळे वऱ्हाडाचे चार जिल्हे, इंग्रज सत्तेचे घटक बनले, यानंतर सुभा, परगना, महाल ही व्यवस्था संपली. 'अॅने अकबरीत' या ग्रंथात यवतमाळ करिता 'योत लोहारा' हा उल्लेख आढळतो श्री. द.वा. महाजन यांनी हा शब्द अॅने अकबरीत शोधला होता' [६]

यवतमाळ या शहाराचे पुर्वी नाव 'वणी' होते ह्याचा उल्लेख यापूर्वी आलेलाच आहे, तोच उल्लेख श्री. हळबे यांनी सुध्दा केलेला आहे ते लिहीतात १८७० मध्ये वऱ्हाडचे गॅझेटीअर प्रसिध्द झालें तोच मुख्य आधार मानुन श्री.सी. ब्राऊण व रसेल यांनी ७ फेब्रु १९०८ला यवतमाळ जिल्ह्याचे गॅझेटीअर प्रसिध्द केले. निजामाकडून इंग्रज सरकारकडे हस्तांतरीत झालेला प्रदेश वऱ्हाडामध्ये यवतमाळ, अमरावती, अकोला आणि बुलढाणा या जिल्ह्यात कसा विभागला गेला हे दिलेले आहे. 'यवतमाळ' जिल्ह्याच्या ऐवजी 'वणी' जिल्हा असे का नाव मिळाले? नंतर त्याचेनाव यवतमाळ कसेझाले हे दिले आहे. १९०८ साली प्रसिध्द झालेल्या 'यवतमाळ गॅझेटीअर' मध्ये असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, 'जिल्हा कचेऱ्या' अगदी सुरुवाती पासूनच यवतमाळला होत्या. गॅझेटीअरमध्ये असलेला उल्लेख असा आहे. ^^The head quarters were from the first at Yavatmal'' वणी, अथवा उमरखेड ही दोन्ही गावे पारंपारिक शिक्षण, विद्वान, गर्भश्रीमंत लोकांसाठी खुप पुढे होती, झाले ते फक्त नामांतर 'The name of a dismid being however change to yeotmal' वणी हे जिल्ह्याचे फक्त नाव होते. ठिकाण 'यवतमाळ' होते ते १९०५ साली जिल्ह्याचे नाव झाले [७]

अशाप्रकारे महाराष्ट्रशासनाने प्रसिध्द केलेल्या 'गॅझेटमध्ये' आणि 'शतकातील यवतमाळ' ग्रंथातील संदर्भावरुन 'वणी' चे रुपांतर 'यवतमाळ' मध्ये झाल्याचा उल्लेख यवतमाळ जिल्ह्याच्या निर्मितीच्या प्रवासाचे अध्ययन करतांना दिसून येतो.

तळ टिपा

१. यवतमाळ जिल्हा गॅझेटीयर शासकीय प्रकाशन, यवतमाळ, प्रकाशन तिथी १९०८,पृ.क्र.५०
२. तत्रैव, पृ. क्र. ५०
३. तत्रैव, पृ. क्र. ५१
४. तत्रैव, पृ. क्र. ५१
५. संकेतस्थळ गुगल 'यवतमाळ जिल्हा इतिहास'
६. हळबे श्री. अरूण, शतकातलं यवतमाळ, लोकमत प्रकाशन नागपूर, प्र.ति. २००८ पृ. क्र. १७
७. यवतमाळ जिल्हा गॅझेटीयर, शासकिय प्रकाशन, यवतमाळ, प्रकाशन तिथी १९०८,पृ. क्र. १७, १८

संदर्भ ग्रंथ

१ यवतमाळ जिल्हा गॅझेटीयर शासकीय प्रकाशन, यवतमाळ, प्रकाशन तिथी १९०८
२ हळबे श्री. अरूण, शतकातलं यवतमाळ, लोकमत प्रकाशन नागपूर, प्र.ति. २००८
३ संकेतस्थळ गुगल 'यवतमाळ जिल्हा इतिहास'

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

August-2018 Special Issue – LXI

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC) List No. 40705
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

46	संकरित ग्रंथालये (Hybrid Libraries): एक अभ्यास - प्रा.हितेश ब्रिजवासी	246
47	भारतीय संघराज्य व प्रादेशिक वादाची समस्या - प्रा.नासीर शेख	251
48	स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या वाचकांच्या दृष्टीने सार्वजनिक ग्रंथालयामाठी उपाययोजना - डॉ. रमणिक लेनगुरे	255
49	पारंपरिक अध्यापन पद्धती व संगणक सहाय्यित अध्यापन पद्धतींचा आश्रम शाळेतील इ. आठवीच्या विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयाच्या संपादणूकीवर होणाऱ्या परिणामांचा आभ्यास – डॉ. हेमंतकुमार देवरे	262
50	'शिक्षक प्रशिक्षणात प्रशिक्षणार्थ्यामध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यामाठी ICT चा उपयोग'- - डॉ. नासीर गिरासे व डॉ.दादासाहेब पवार	266
51	विद्यार्थी शिक्षक आणि सेवेत असलेल्या माध्यमिक शिक्षकांच्या अध्यापन अभिक्षमतेचे मापन व अध्यापन अभिक्षमता विकसित करण्यासाठी उपाययोजना – डॉ. आनंद शिंदे	269
52	सोलापूर शहरातील बंद पडलेल्या कापड गिरणीतील कामगारांचा सामाजशास्त्रीय अभ्यास – डॉ.संभाजी भुरके	277
53	७३ व्या संविधान दुरुस्तीची पार्श्वभूमी – डॉ. सुनील चकवे	282
54	आंबेडकरवादी काव्यातील स्त्री सबलीकरण – डॉ. गोविंद रावळेकर	286
55	महिला सक्षमीकरणाचा महिलांच्या सामाजिक स्थितीवर होणारा प्रभाव –एक अभ्यास - ज्योती चौधरी व डॉ. एच. वाय. देवरे	291
56	नवभारत मासिकातील मार्क्सवाद – चांगुणा कदम	295
57	सेतू माधवराव पगडीकृत 'छ.संभाजी राजांचे मूल्यमापन' - प्रा.शिल्पा शेटे	299
58	भाववाढ नियंत्रण आणि मौद्रिक धोरण – डॉ. एस. एच. मोहोकार	306
	कोंकणी विभाग	
59	जालावलंबी व्यवसायांचे कोंकणी कवितेंतले उल्लेख – डॉ. राजय पवार	311
60	कोंकणी भाशेंतली प्रवासवर्णनां : एक चिकित्सक मुल्यांकन (बायलांनी बरयल्ल्या प्रवासवर्णनात्मक लेखनाच्या संदर्भात) - डॉ. हनुमंत चोपडेकार	319
61	बाकीबावांच्यो दोन भासांतल्यो, दोन काळातल्यो दोन कविता - डॉ. पूर्णानंद च्यारी	329
62	अस्तुरेचे मानसीकतायेचो थाव घेवपी बाकीबावांची कविता - प्रा. सुशांत नायक	335
63	प्रागतिक विचारांक पुरस्कुत करपी नाटक कुकमा देवीची दीपमाळ - प्रा.नित्यानंद नायक	343
64	शणै गोयंवावांच्या कथांतील संवेदनशिलताय – प्रा. ग्लीनिश डायस	347

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor-

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

७३ व्या संविधान दुरुस्तीची पार्श्वभूमी

डॉ. सुनिल बी. चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
chakavesunil@gmail.com
(9423663301)

सारांश

राजीव गांधी आणि नरसिंहराव यांच्या काळात पंचायतराज संबंधी अनेक उलथापालथी झाल्यात. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीपासून व त्यानंतर सुध्दा पंचायतराज संस्थांचे पुनर्गठन करणे आणि या पंचायतराज व्यवस्थेला अधिक सुदृढ बनविणे, यासाठी अनेक प्रयोग करण्यात आले परंतू पंचायतराज व्यवस्थेला स्वायत्त व प्रभावीरुप तेव्हा देता आले नाही आणि त्यामुळे पंचायतराज व्यवस्थांच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक दोष राहून गेलेत. पंचायतराज संस्थांच्या निवडणूका ह्या वेळेवर होत नव्हत्या. बराच कालखंड हा रिकामा राहात होता. महिला किंवा दुर्बल आणि मागासवर्गीय जाती जमातींना त्यामध्ये पुरेसे प्रतिनिधीत्व नव्हते. पंचायतराज संस्थांना वित्तपुरवठा करणाऱ्या मजबूत एजन्सी नव्हत्या. भारतात पंचायतराजची स्थापना झाल्यानंतर ग्रामिण विकासाच्या संदर्भात पंचायती ह्या महत्त्वाची भुमिका बजावितात म्हणून त्या सक्षम असल्या पाहिजे अशाप्रकारचे विचार बहुतेक राज्यांनी अशाप्रकारची आस्था दाखविली नाही. कारण कोणतेच राज्य स्वत:चे अधिकार कमी करून पंचायतराज व्यवस्था अधिक बळकट करण्याच्या मन:स्थितीत नव्हते. १९८५च्या सार्वत्रिक निवडणूकांच्या काळात प्रचारसभामध्ये राजीव गांधीनी पंचायतराजच्या मजबूतीकरणा विषयीच्या कल्पनेवर जोर दिला आणि कॉंग्रस सत्तेवर आल्यानंतर पंचायतराज व्यवस्था मजबूत हे पक्षाचे ध्येय म्हणून त्यांनी घोषीत केले त्याचा परिणाम म्हणुन एल.एम.सिंघवी समिती स्थापन करण्यात आली या समितीच्या शिफारशीच्या आधारावरच ७३ वी घटना दुरूस्ती भारतात घडून आली

बिजशब्द :–

लोकशाही विकेंद्रीकरण, मार्गदर्शकतत्त्व, पंचायतराज, लोकशाही विकेद्रीकरणाची, ७३ व्या संविधान दुरूस्ती, घटनात्मक दर्जा, रामराज्य

प्रास्ताविक:–

भारताला स्वांतत्र्य मिळाल्यानंतर भारताकरिता २६ जानेवारी १९५० पासून भारताचे संविधान लागू करण्यात आले. त्यामधील कलम ४० नुसार भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शकतत्त्वामध्ये ग्रामिण पुनर्रचना आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण यांचे महत्त्व लक्षात घेवून मं. गांधी आणि इतर नेत्यांनी ही उद्दीष्टे साध्य करण्यावर भर दिला व संविधानामध्ये ग्रामपंचायती सारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना करुन त्यांना जास्तीतजास्त अधिकार देण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली. भारतीय राज्यघटनेतील राज्याच्या मार्गदर्शकतत्त्वात असे म्हटले आहे की, ग्रामपंचायतीची स्थापना करुन स्वयंशासनाचे घटक म्हणून त्यांना काम करता येईल इतपत सत्ता व अधिकार मिळून देण्यासाठी राज्याकडून पाऊले उचलले जातील.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे आणि शेती कसणारे शेतकरी हे खेड्यात राहतात म्हणून देशाच्या विकासाकरिता गावाचा विकास होणे फार महत्त्वाचे आहे हे भारतातील सर्वच नेत्यांनी ओळखले होते. गावाचा

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

सर्वांगिण विकास करण्यासाठी ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात असे भारताच्या संविधानातील ४० व्या कलमात सुचविले आहे व घटनेने ही जबाबदारी राज्यावर टाकलेली आहे.

केंद्र सरकार कडून झालेले प्रयत्न :–

ग्रामपंचायती स्वायत्तसंस्था म्हणून स्वंतत्ररित्या कार्य करू शकतील इतक्या त्या बळकट कराव्यात असेही घटनेत सुचविले आहे. परंतू पंचायतीराज पध्दतीत सुधारणा करणे हा विषय राज्यसरकारच्या अधिकारातील असल्याकारणाने राज्यशासन आपले अधिकार कमी करुन ते पंचायतराज व्यवस्थेकडे सोपविण्यास तयार नव्हते व त्यामुळे ग्रामविकासाच्या कार्यांना पाहिजे तसा वेग येत नव्हता. म्हणून पंचातयराज व्यवस्थामध्ये सुधारणा करण्याकरिता किंवा मुल्यमापन करण्याकरिता वेगवेगळ्या समित्या स्थापन करण्यात येवून त्यांच्याकडून शिफारशी व उपाय या संदर्भात अहवाल मागीतल्या गेला.

१९५२ मध्येच सामुहिक विकास कार्यक्रम हाती घेवून ग्रामिण व्यवस्थेला पुनर्जिवित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानंतर १९५३ मध्ये राष्ट्रीय विस्तार सेवा या नावाने ओळखल्या जाणारा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. या दोन्ही कार्यक्रमाची उद्दिष्टे सारखीच होती. परंतू वरील कार्यक्रमामध्ये भारतसरकारला अपयश आले. म्हणून १९५७ मध्ये केंद्रसरकारने सुप्रसिध्द बलवंतराव मेहता समितीची स्थापना केली व याच आधारावर भारतभर पंचायतराज व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली.

केंद्रसरकारने अगदी सुरुवातीपासूनच भारतात सुरु करण्यात आलेल्या पंचायतराज व्यवस्थेला अधिक बळकटी प्राप्त व्हावी म्हणून प्रयत्न चालविले होते. भारतात पंचायत राज व्यवस्था ही अधिक मजबूत व्हावी यासाठी केंद्रशासन सुरुवातीपासून प्रयत्नशिल होते. त्यामुळे बलवंतराव मेहता समितीच्या आधारावर निर्माण झालेल्या पंचायतराजची स्थिती काय आहे? हे तपासून पाहण्याकरिता वेळोवेळी विविध समित्या ह्या केंद्रसरकारकडून स्थापन करण्यात आल्यात. तसेच विविध घटक राज्यामध्ये सुध्दा मुल्यमापनाकरिता वेगवेगळ्या समित्या नियुक्त करण्यात आल्या होत्या. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या समित्या पुढील प्रमाणे होत्या. [१]

१. १९६० ची व्ही. आर. राव यांच्या अध्यक्षतेखालील समिती
२. १९६१ ची एस.डी.मिश्रा समिती (पंचायत व सहकार यांच्या अभ्यासाकरिता)
३. १९६१ चा पंचायतराज प्रशासनासंबंधीचा अभ्यास गट (अध्यक्ष व्ही इश्वरन)
४. १९६२ चा न्यायपंचायती संबंधीचा अभ्यासगट (अध्यक्ष जी.आर. राजगोपाल)
५. पंचायतराज चळवळीतील ग्रामसभेच्या स्थापना संबंधीचा अभ्यासगट (अध्यक्ष आर.आर.दीवाकर
६. १९६३ पंचायतराज वित्तव्यवस्थे संबंधीचा गट (अध्यक्ष – के. संथानम)
७. १९६५ पंचायतराज निवडणूकी विषयक समिती, (अध्यक्ष – के. संथानम)
८. १९९५ पंचायतराज संस्थांच्या लेखा – परिक्षणासंबंधीचा अभ्यासगट (अध्यक्ष – आर.के.खन्ना)
९. १९६६ पंचायतराज प्रशिक्षण केंद्रासंबंधीची मुल्यमापन समिती, (अध्यक्ष– जी.रामचंद्रन)
१०.१९७२ समाजविकास व पंचायतराज विषयक समिती, (अध्यक्ष – दया चौबे)
११.१९७७ अशोक मेहता समिती.
१२.१९८५ जी.व्ही.के.राव समिती.

अशा विविध समित्यांच्यामाध्यमातून केंद्रसरकारने पंचायतराज व्यवस्थांचे मुल्यमापन केले. असे असले तरी ७३ व्या घटनादुरुस्ती संदर्भात श्री.एल.एम. सिंघवी समिती ही सर्वात महत्त्वाची ठरली. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये केंद्रात कॉंग्रसचे सरकार सत्तेवर येवू शकले नाही. बऱ्याच राज्यामध्ये कॉंग्रसेत्तरसरकारे

Scanned by CamScanner

स्थापन झालेली होती. केंद्रात सुध्दा जनतापक्षाचे सरकार सत्तेवर आले आणि हळुहळू देशात कॉंग्रेस विरोधी वातावरण निर्माण झाले. श्रीमती इंदिरा गांधीच्या मृत्युनंतर भारतातील राजकीय समिकरणे पुन्हा बदलली. राजीव गांधीनी पंतप्रधानपदाची सुत्रे स्विकारली व त्यांनी पंचायतराज व्यवस्थेबद्दल वेगळ्या पध्दतीने विचार करायला सुरुवात केली. १९८५च्या सार्वत्रिक निवडणूकांच्या काळात प्रचारसभामध्ये राजीव गांधीनी पंचायतराजच्या मजबूतीकरणा विषयीच्या कल्पनेवर जोर दिला आणि कॉंग्रस सत्तेवर आल्यानंतर पंचायतराज व्यवस्था मजबूत हे पक्षाचे ध्येय म्हणून त्यांनी घोषीत केले.

एल.एम.सिंघवी समिती :–

राजीव गांधींनी १९८५ मध्ये सत्ता सुत्रे स्विकारल्या नंतर १९८६च्या जुन मध्ये केंद्रसरकारने 'लोकशाही आणि विकास' याकरिता पंचायतराज संस्थांच्या मजबूतीसाठीची समिती (Committee on Revitalisaliam of panchayatiraj Institution for Democracy and development) या समितीची नियुक्ती केली. या समितीचे अध्यक्ष श्री. एल.एम. सिंघवी होते. या समितीत एकुण आठ सदस्य होते. या समितीकडे आजपर्यंतची पंचायतराजची काय अवस्था आहे, आतापर्यंत या व्यवस्थेचे योगदान कसे राहीले. पंचायतराजची अंमलबजावणी करीत असतांना कोणकोणत्या प्रकारच्या अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत. आणि ग्रामीण विकासाच्या कार्यात पंचायत राजची काय भुमिका आहे, याचे मुल्यमापन करण्याकरीता व आहे त्यापेक्षा अधिक या संस्था कशा मजबुत करता येईल याबाबत उपाय सुचविण्याची जबाबदारी ही सिंघवी समितीवर सोपविण्यात आली होती. या संस्थांची वर्तमान स्थिती तसेच विकास आणि कार्याचे पुनर्निरीक्षण करता यावे आणि असे निर्देश द्यावेत की, या पंचायतराजचा विकास व्हावा व राष्ट्राची प्रगती व्हावी. [२] हे सर्व उद्देश समोर ठेवून या समितीने अस्तीत्त्वात असलेल्या पंचायतराज व्यवस्थेचे निरीक्षण केले व पुढीलप्रमाणे शिफारशी पंचायतराज व्यवस्थेच्या संदर्भात करण्यात आल्या .

७३ व्या संविधान दुरूस्तीचे अध्ययन करित असतांना श्री.एल.एम. सिंघवीच्या शिफारशींचा अध्ययन करणे क्रमप्राप्त ठरते. या संदर्भात सिंघवी समितीने केलेल्या शिफारशी अत्यंत महत्त्वपूर्ण समजल्या जातात त्या शिफारशी मध्ये,

१ जोपर्यंत पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त होणार नाही. तोपर्यंत ह्या संस्था राज्यसरकारच्या हातातील बाहुले म्हणून काम पाहत राहील. त्याकरीता त्यांना घटनात्मक संरक्षण आणि मान्यता प्रदान करण्यात यावी

.२ पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक संरक्षण देत असतांना भारताच्या संविधानामध्ये एक नविन प्रकरण त्या संदर्भात समाविष्ट करण्यात यावे.

३ सध्या पंचायतराज व्यवस्थेच्या निवडणूका ह्या त्या त्या राज्याच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. त्यामुळे निवडणूका ह्या नियमित व्हाव्यात व त्या मुक्त व स्वतंत्र वातावरणात पार पडाव्यात याकरीता संविधानातच तशा प्रकारची तरतुद असावी.

४ ग्रामीण भागाचा विकास करण्याकरीता उपलब्ध असलेले आर्थिक स्त्रोत हे कमी पडतात. म्हणून अधिक उत्पन्नाचे मार्ग उपलब्ध करून देण्यात यावे.

५ ग्रामीण भागाकरीता स्वतंत्र न्यायविभाग स्थापन करण्यात यावी.

६ पंचायतराज व्यवस्थांच्या निवडणूका त्यांची बरखास्ती किंवा या व्यवस्थेसंबंधी इतर कामे यांच्या संदर्भात निर्माण होणारे वाद सोडविण्याकरीता प्रत्येक राज्यात एक स्वतंत्र न्यायव्यवस्था असावी. इत्यादी महत्त्वाच्या शिफारशी ह्या समितीने केलेल्या होत्या. या सर्व शिफारशी मध्ये महत्त्वाची शिफारस म्हणजे पंचायतराज

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळवून देण्याची शिफारस होय. कारण पंचायतराज संस्थांना राज्यघटनेत संरक्षण आवश्यक होते. वेळोवेळी असे दिसून आले की, राज्यसरकारे सुध्दा यासंस्थांकडे उदासिनतेच्या धोरणाने बधतात. पंचायतराज संस्थांना योग्य असे अधिकार नव्हते. त्यामुळे कोणताच निर्णय प्रभावीपणे घेता येत नव्हता. त्यामुळे ग्रामिण भागाचा विकास गतिमान होण्यास अडसर निर्माण होत होता. ग्रामिण व्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी घटनादुरुस्तीची नितांत आवश्यकता होती. त्याशिवाय पंचायतराज संस्थांचा विकास घडवून आणणे अशक्य होते. पंचायतराज संस्था ह्या प्राचीन काळापासूनच लोकशाहीच्या संस्था मानल्या गेलेल्या आहेत. लोकशाहीवरचा जनतेचा विश्वास अधिक दृढ करण्याचे काम या पंचायतराज संस्थानीच केला आहे. पंचायतराजसंस्थेने केवळ सत्तेची अभिलाषा बाळगली असे नाही, तर राष्ट्राच्या विकासात भर घालणारी ही संस्था आहे. आणि अशा या संस्थेला संविधानात स्थान प्राप्त होणे गरजेचे होते. [३] आणि हीच शिफारस सिंघवी समितीने केलेली होती. कारण सर्वच राज्यातील नेतृत्त्व हे पंचायत राज्यांचे अधिकार वाढावे व स्वत:चे महत्त्व कमी व्हावे या मताशी सहमत नव्हते. लोकशाही किंवा लोकशाही विकेंद्रीकरण हे एक प्रकारचे मृगजळ होते. प्रत्यक्षात पंचायतराज किंवा स्थानिक संस्था ह्या राज्याच्याच नियंत्रणात कशा राहतील हेच राज्याला त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटत होते. आतापर्यंतच्या समित्यांनी ज्या शिफारशी केल्या त्यांच्याकडे तत्वत: बऱ्याच राज्यांनी दुर्लक्ष केले. उलट पंचायतराज व्यवस्थांच्या अंतर्गत कारभारात राज्यसरकारांची ढवळाढवळ चालुच होती. हेतु पुरस्पर निवडणूका न घेणे, आर्थिक दृष्ट्या पंचायतराज संस्थाना परावलंबी ठेवणे इत्यादी बाबी ह्या नित्त्याच्याच होत्या. त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या काळात महात्मा गांधी किंवा त्यांच्या समकक्ष नेत्यांनी पाहीलेली लोकशाही विकेंद्रीकरणाची स्वप्ने किंवा रामराज्याची संकल्पना ही केवळ कल्पना विलास ठरली होती त्यादृष्टीने सिंघवी समितीने केलेल्या शिफारशी ह्या महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

तळटिपा

१. पाटील, प्रा.व्ही.बी, महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्था, के सागर पब्लीकेशन, पुणे २००५ पृ. क्र. ११०–१११
२. सेठ क्षमता, पंचायत राज की समितीयो की शिफारीसे, मुलप्रश्न प्र.ती. १९९६ पृ.क्र. ५६
३. डॉ. नलावडे पंडीत, सत्ता विकेंद्रीकरण आणि ७३ वी संविधान दुरूस्ती, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद प्रती २००८, पृ. क्र. ९३

संदर्भ ग्रंथ

१. माहेश्वरी, एस.आर. भारताचे स्थानिक प्रशासन, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, प्र.ती. २००९
२. गायकवाड, प्रदीप भारताचे संविधान, संपादक व प्रकाशन प्र.ती २०१०
३. महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदपत्रिका, अंक ३रा, धुळे, १५ ऑगस्ट २०००
४. पाटील, प्रा.व्ही.बी, महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्था, के सागर पब्लीकेशन, पुणे २००५
५. स्थानिक स्वराज्यसंस्था, यमलवाड प्रा.गोंविद, कल्पना प्रकाशन नांदेड, प्र.ती. १९९९

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-August-September-2018

Vol. 5 Issue 3

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

July-august-September-2018
Vol. 5 Issue-3

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन वा पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबधित लेखाकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयत्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

Scanned by CamScanner

62	राजन गवस यांची 'धिंगाणा' व महाबळेश्वर सैल यांची 'अरण्यकांड' या कादंबऱ्यांचा सामाजिक दृष्टीकोणातून तौलनिक अभ्यास"	प्रा. प्राची जोशी	314
63	'राजधानी' [कथासंग्रह] एक चिकित्सा	डॉ.आर.एम. केदार	322
64	आशा बगे यांच्या कादंब-यांमधील प्रतिमा योजना	डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे	327
65	'काळ्या मायची कहाणी' कथासंग्रहातील मराठवाडी ग्रामीण बोली : एक शोध	प्रा. लालबा दुमटकर	332
66	'संभूती' : मराठवाड्यातील महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक कादंबरी	डॉ. विजयकुमार ढोले	334
67	नवोदितांच्या काव्यातील जाणीवा आणि शैली	प्रा. बाबाराव ठावरी	341
68	आत्मशोधाची सहज संवादी कविता : 'जगणे शोधीत होतो'	डॉ. भाऊसाहेब गमे	347
69	तौलनिक साहित्य : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. पुरुषोत्तम जुन्ने	352
70	वर्तमान वाचक आणि वाचन चळवळ	प्रा.तुळजाराम खैरे	355
71	माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचा शालेय ग्रंथालयाचा वापर एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	डॉ.तुषार माळी व प्रा.दीपक बाविस्कर	360
72	शिरपूर शहरातील अध्यापक विद्यालयातील विद्यार्थी व अध्यापक महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या अंधश्रद्धा विषयक दृष्टीकोनाचा अभ्यास	सुमन धिवरे व डॉ.एच.वाय.देवरे	368
73	शिक्षकांना प्रशिक्षणाच्या अभावी ई-लर्निंग व डिजिटल साधनाद्वारे अध्यापनात येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास	डॉ. दादासाहेब पवार	373
74	नंदुरबार तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचा तुलनात्मक अभ्यास	श्री भगवानसिंग राजपूत	376
75	माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा आर्थिक- सामाजिक दर्जा आणि जिज्ञासा यांतील सह-संबंधाचा अभ्यास	ज्ञानेश्वर पाटील	382
76	प्रचलित शिक्षण पध्दतीत गृहविज्ञान शाखा ही महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना स्वयंरोजगारासाठी मोलाची संधी : एक अभ्यास	डॉ. नासीर गिरासे	387
77	'नेतृत्व' एक अध्ययन	डॉ. सुनील चकवे	391
78	पन्हाळगड : एक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ	डॉ. विकास सरनाईक	394
79	क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके : व्यक्ती आणि कार्य	डॉ. वसंत देसले	397
80	१९८६चा धरणग्रस्त पुनर्वसन कायदा : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. कृष्णा पाटील	401
81	जालना जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचे तुलनात्मक अध्ययन [सन १९९१ व २०११]	डॉ.व्ही.एल. राजाळे	408
82	नांदेड जिल्ह्यातील कृषी-भूमी उपयोजन – एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. यु. एस. कानवटे	413
83	भारतातील नक्षलवादाची समस्या आणि उपाय	डॉ. डी.बी. ढोबळे	417
84	आधुनिक महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेची विचार प्रक्रिया	डॉ.नाथा मोकाटे	422
85	आर्थिक उत्पादनाभिमुख निवडक योजनांचा प्रसार व प्रचार	प्रा. लक्ष्मण बैसाणे	434
86	ओतारी समाज व मूर्तिकला	विक्रम ओतारी	438
87	ई-गव्हर्नन्स भारतासाठी एक वरदान	प्रीती पाटील	441
88	पतंजलींचे यम –नियम आधुनिक माणसाची आवश्यक गरज	जितेंद्र भामरे	449
89	निवडणूक सुधारणा	प्रा. नासीर शेख	455

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal July-August-Sept. 2018
ISSN : 2348-7143
Vol. 5, Issue 3

'नेतृत्त्व' एक अध्ययन

डॉ.सुनिल बी. चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
chakavesunil@gmail.com _Mob. 9423663301

सारांश

नेतृत्त्व' निर्मिती करिता परिस्थिती अधिक प्रभावी असते. नेतृत्त्वामध्ये विशिष्ट प्रकारचे गुण किंवा विशिष्ट प्रकारचे कौशल्य असणे आवश्यक आहे. परंतू कधी–कधी असे आढळून येते की, विशिष्ट गुण असतांना सुद्धा एखाद्या नेत्याचा प्रभाव कमी होतो किंवा गुणांचा अभाव असतांना सुध्दा नेतृत्त्वाचा प्रभाव निर्माण होतो. त्यामुळे पुढाऱ्यांच्या केवळ गुणांच्या आधारावर एकूण राजकीय परिस्थितीचे आकलन होत नाही तर दुसरे म्हणजे पुढाऱ्यांचे नेतृत्त्व गुण कायम असूनही परिस्थिती मध्ये बदल होताच त्यांच्या नेतृत्त्वाचा लोप होतो.

नेतृत्त्वाची परिभाषा करीत असतांना गुण किंवा कला एवढेच महत्त्वाचे नसून नेता व समूहातील संबंध यावर भर दिलेला आहे. याचाच अर्थ नेतृत्त्व निर्मितीमध्ये 'नेता' जेवढा महत्त्वाचा आहे, तेवढेच महत्त्वाचे घटक म्हणजे 'अनुयायी' त्यांचे परसपर संबंध, नेत्यांची नेतृत्त्वाची पद्धत, त्यांच्या अनुयायावर होणारा परिणाम यांच्या अभ्यासाचा अंतर्भाव होत असतो. असे असले तरी, कधी – कधी नेतृत्त्वाच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने 'विशिष्ट परिस्थिती सुद्धा महत्त्वाची आहे. एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीच्या निर्माणामुळे एखादे नेतृत्त्व निर्माण होते किंवा एखादी विशिष्ट परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे किंवा लोप पावल्यामुळे नेतृत्त्व नाहीसे होते.असे दिसुन येते.

बिजशब्द :–पुढारी, नेता, चारिज्य, पुढाकार, अनुयायी, गुण, कला, परिस्थिती, औपचारिक, अनौपचारिक, आंतरक्रिया

प्रास्ताविक :– 'नेतृत्त्व' हा शब्द सर्वसाधारणपणे सर्वानाच परिचीत आहे. साधारणतः 'पुढारीपण' म्हणजे 'नेतृत्त्व' या अर्थाने त्याकडे पाहिले जाते. उदा. इंदिरा गांधीचे नेतृत्त्व, वाजपेयीचे नेतृत्त्व, इत्यादी परंतू हा अभ्यास करीत असताना फक्त या व्यक्तीच्या चरित्राचा अभ्यास केल्या जातो. त्यामुळे चरित्रांच्या अभ्यासाला नेतृत्त्वाचा अभ्यास म्हणायचा काय? या अर्थाने पाहिल्यास नेतृत्त्व म्हणजे पुढारीपण असा होतो किंवा नेता असा होतो, परंतू नेता आणि नेतृत्त्व यामध्ये सामाजिक शास्त्रज्ञांनी फरक केलेला आहे.

नेतृत्व संकल्पना :– वेगवेगळ्या क्षेत्रात आणि वेगवेगळ्या काळात जे नेतृत्त्व उदयास येते ते सारख्याच स्वरुपाचे नसले तरी त्याच्या मधील आढळून येणारी काही गुण वैशिष्टे ही काही प्रमाणात जुळणारी असतातच आणि याच आधारावर नेतृत्त्वाची कल्पना मांडली जाते. नेतृत्त्वाच्या अभ्यासामुळे राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र व मानवशास्त्र यातील गुप्तता उघडकीस आणता येते. नेत्यांच्या जय पराजयाची, यशापयशाची कारण मीमांसा करता येते, तसेच नेत्यांचा सर्वसाधारण समाजाचा संबंध कसा आला याचेही स्पष्टीकरण करता येते, म्हणूनच थोर व्यक्ती ह्या इतिहास घडवितात व त्यातून समाजशास्त्रज्ञांना घटनांचा मागोवा घेण्यास मदत होत असते[१] आतापर्यंत झालेल्या अभ्यासावरुन हे स्पष्ट होते की, अनेक नेत्यांचा व नेत्यासंबंधीचा अभ्यास हा व्यापक प्रमाणात झालेला आहे. या अभ्यासाचे प्रत्येक देशातील ग्रंथालयामधील रकानेच्या रकाने भरलेले आहते. परंतू नेतृत्त्वा संबंधीचा अभ्यास मात्र त्यामानाने नगण्य स्वरुपाचा आहे. अमेरिकेतील न्यूयॉर्क शहरातील सर्वांत मोठ्या ग्रंथालयात ४० वर्षापूर्वी 'लीडरशीप' ह्या शीर्षकाखाली केवळ एकच पुस्तक आढळून आले[२] राज्यशास्त्रामध्ये अभ्यास करत असतांना नेत्याचा किंवा नेत्यांच्या चारित्रांचा अभ्यास हा मोठया प्रमाणात झालेला आहे. परंतु वैज्ञानिक पद्धतीने शेकडो

Scanned by CamScanner

तथापिसुद्धा एकमेव नेतृत्वाच्या संकल्पनेस काटेकोरपणे किंवा चिकित्सक अभ्यास केला गेला नाही, त्यामुळे, नेत्या सोबतच नेतृत्वाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंध महत्वाचा ठरतो.

साधारण: कोणत्याही नेत्याचा अभ्यास हा केवळ त्यांच्या जीवनशैली पुरताच मर्यादित असतो. त्यामुळे नेतृत्वाचा अभ्यास करीत असतांना अनुयायी हा घटक सुद्धा महत्वाचा आहे. नेतृत्वाच्या अभ्यासात, नेत्याचा अभ्यास, नेता व अनुयायी यांचे परस्परसंबंध नेत्याची नेतृत्वाची पध्दत व त्यांचा अनुयायावर होणारा परिणाम याचा ही अंतर्भाव होत असतो.

व्याख्या

१) लॉर्ड लॉयड :– नेतृत्व' ही पुढारी बनण्याची व कायम राहण्याची कला नसून पुढाकार घेण्याची कला आहे

२) चार्ल्स गेरियम :– नेतृत्व' हे विशिष्ट प्रकारचे गुण असून ते एखाद्या व्यक्तिमत्त्वात दृष्टीगोचर होतात व हे गुण विशिष्ट समुहाच्या संदर्भात साकार होतात.

३) आर.एम.स्टॉग डिल :– 'नेतृत्व' म्हणजे केवळ काही गुणांचा समुच्चय अथवा निष्क्रिय स्थिती नसून, समुहातील परस्पर संबंधावर अवलंबून असते.

४) श्मीड :– 'नेतृत्व' म्हणजे सामान्य हितसंबंधावर आधारित अशा व्यक्ती व समुहातील संबंध असून त्या पुढारी व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाने ते निश्चित होतात.

५) टॅनेबम :– 'विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी निर्दिष्ट संसूचन प्रक्रियांद्वारे परस्पर व्यक्तींमध्ये जो प्रभाव विशिष्ट परिस्थितीत निर्माण होतो त्याला 'नेतृत्व' असे म्हणतात'[१]

'नेतृत्व' निर्धारणात परिस्थिती अधिक प्रभावी असते. 'नेतृत्वा' संबंधीच्या वरील सर्व व्याख्याचा विचार करित असतांना लॉर्ड लॉयड यांनी नेतृत्वाला पुढाकार घेण्याची कला मानलेले आहे. चार्लस गेरीयमने सुद्धा नेतृत्वाच्या 'गुणाला' महत्व दिलेले आहे. याचा अर्थ, नेतृत्वामध्ये विशिष्ट प्रकारचे गुण किंवा विशिष्ट प्रकारची कला असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या निर्माण झालेले नेतृत्व विशिष्ट गुणांनी किंवा कलेने परिपूर्ण आहे की, कसे हे सुद्धा महत्त्वाचे आहे. परंतु कधी–कधी असे आढळून येते की, विशिष्ट गुण असतांना सुद्धा एखाद्या नेत्याचा प्रभाव कमी होतो किंवा गुणांचा अभाव असतांना सुध्दा काही काळापर्यंत नेतृत्वाचा प्रभाव निर्माण होतो.

'स्टॉग डील' व 'श्मीड' यांनी नेतृत्वाची परिभाषा करीत असतांना गुण किंवा निष्क्रीय स्थिती एवढेच महत्वाचे नसून नेता व समूहातील संबंध व समुहांतर्गत संबंध यावर भर दिलेला आहे. याचाच अर्थ नेतृत्त्व निर्मितीमध्ये 'नेता' जेवढा महत्त्वाचा आहे, तेवढाच महत्त्वाचा घटक म्हणजे 'अनुयायी' हा होय. त्यामुळे नेते व त्यांचे अनुयायी यांचे परस्पर संबंध यांची सांगड नेतृत्वाच्या अभ्यासाशी घातल्या जात नाही, तो पर्यंत नेतृत्वाचा अभ्यास पूर्ण होवू शकत नाही. म्हणूनच, नेतृत्वाच्या अभ्यासात नेत्यांचा अभ्यास, नेता व अनुयायी यांचे परस्पर संबंध, नेत्यांची नेतृत्वाची पद्धत, त्यांच्या अनुयायावर होणारा परिणाम यांचाही अंतर्भाव होत असतो. असे असले तरी, कधी – कधी परिस्थिती नुसार सुद्धा पुढाऱ्यांचा प्रभाव हा कमी जास्त होवू शकतो. म्हणूनच टेबेनम ने जेव्हा नेतृत्वाचा विचार केला तेव्हा व्यक्तीमध्ये जो प्रभाव विशिष्ट परिस्थितीत निर्माण होतो, त्याला नेतृत्त्व म्हटले आहे. नेतृत्वाच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने 'विशिष्ट परिस्थिती सुद्धा महत्त्वाची आहे. एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीच्या निर्माणामुळे एखादे नेतृत्त्व निर्माण होते किंवा एखादी विशिष्ट परिस्थिती निर्माण झाल्यामुळे किंवा लोप पावल्यामुळे नेतृत्त्व नाहीसे होते.

कधी कधी तर नेतृत्वामध्ये असे आढळून येते की, एखाद्या पदावर नियुक्त केलेली एखादी व्यक्ती ही खरोखरच नेतृत्वाचे गुण पूर्ण करणारी असतेच काय? किंवा आरक्षणाच्या माध्यमातून आलेले सर्वच पुढारी हे नेतृत्वाचे निकष पूर्ण करतात काय? जरी ते नेतृत्वाचे गुण पूर्ण करु शकत नसले तरी कार्यवादी लेखक अशा

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

नेतृत्त्वाचे औपचारिक किंवा अनौपरिक असे प्रकार करतात. नेते व नेतृत्त्व यामधील फरक दर्शवित असतांना 'जे. एम.बर्ग' चे मत सुद्धा विचारात घेणे आवश्यक असते. 'If we know all too much about our leader, we know far to little about leadership' अर्थात आपल्या नेत्याविषयी आपणाला बरीच माहिती असते. परंतू नेतृत्त्वाविषयी आपणाला थोडीशी माहिती असते. त्यामुळे अशाप्रकारचे नेतृत्त्व समाजाला पुढे नेईलच असे म्हणता येत नाही.

एखाद्या गटाचे विशिष्ट ध्येय प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नांचे संघटन व दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूने प्रेरीत झालेले वर्तन, ही व्याख्या राज्यशास्त्र कोषात केलेली आहे. त्यामुळे हे वर्तन जेव्हा राजकीय स्वरुपाचे असते, तेव्हा त्याला राजकीय नेतृत्त्व असे म्हटल्या जाते[४] नेतृत्त्व ही गतिशिल संकल्पना असून नेत्याच्या क्रियाशीलतेतुन ते व्यक्त होत असते. त्यामुळे, नेता व अनुयायी यांच्या परस्परसंबंधातून क्रियाशीलतेला चालना मिळत असते. नेतृत्त्वाकडून अनुयायांना मार्गदर्शन व प्रेरणा मिळते तर अनुयायांकडून नेतृत्त्वाला माहिती व प्रतिसाद मिळत असते. अशाप्रकारे वरील सर्व व्याख्यांना एकत्र बांधण्याचा प्रयत्न केल्यास नेता व नेतृत्त्व यामध्ये फरक असून नेता म्हणजे पुढारीपण होय. तर नेतृत्त्व निर्मिती करिता त्या नेत्यामध्ये एखादे निश्चित ध्येय गाठण्याकरिता इतरावर प्रभाव पाडण्यांच्या कलेबरोबरच व्यक्ती व समुहातील संबंध व आंतरक्रिया तेवढ्याच महत्त्वाच्या असून अनुयायी आणि त्याच बरोबर विशिष्ट परिस्थिती व ती निर्माण करण्याकरिता संसुचनाची साधने इत्यादी सर्व घटक नेतृत्त्वाच्या निर्मितीकरिता आवश्यक आहे आणि हे सर्व घटक राजकारणामध्ये, सामाजिक परिस्थितीमध्ये, आर्थिक परिस्थितीमध्ये नेतृत्त्व निर्माण करण्याकरिता कितपत जबाबदार ठरते हे तपासून पाहणे हे अध्ययन कर्त्याचे उद्दिष्ट आहे.

संदर्भ

१. यवतमाळ जिल्हयातील आदीवासीच्या समसया व उपाय, व शासकिय योजनांचे विश्लेशनात्मक अध्ययन 'पीएच.डी थेसिस अमरावती विद्यापीठ' २००६ प्रकाशित
२. खेकाळे डॉ.ना.रा. 'राजकिय नेतृत्व' श्री मंगेश प्रकाशन प्र.ती. १९९९पृ.क्र.१
३. तत्रैत्व पृ.क्र. ६३
४. भोळे भा.ल, राजकिय विश्लेषण, पिंपळापुरे पब्लीशर नागपुर प्र.ती. १९९९ पृ.क्र.११४

संदर्भ ग्रंथ

१. खेकाळे डॉ.ना.रा. 'राजकिय नेतृत्व' श्री मंगेश प्रकाशन प्र.ती. १९९९
२. भोळे भा.ल., राजकिय विश्लेषण, पिंपळापुरे पब्लीशर नागपुर प्र.ती. १९९९
३. पाटिल बी.बी. लोकप्रशासन, फडके प्रकाशन कोल्हापुर प्र.ति. १९९५

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2018 Special Issue – 69

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October- 2018

SPECIAL ISSUE-69

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 450/-

Scanned by CamScanner

48	नवपत्रकारिता	मनीषा मोहोळ	255
49	पुराण साहित्य : उत्पत्ती, स्वरूप, अंतरंग	डॉ. संतोष चतुर	258
50	भारतातील राष्ट्रवादाचा इतिहास	डॉ. डी.एम. चौधरी	265
51	कीर्तन : एक संवादात्मक नाट्यप्रयोग	डॉ. सतीश चव्हाणे व प्रा. काशिनाथ तरारो	268
52	अधिकोषण व्यवस्थेतील तंत्रज्ञानाच्या बदलांचा अभ्यास	पंकज तायडे	276
53	१९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याच्या भाषेचे बदलते स्वरूप	डॉ. रामकिशन दहिफळे	281
54	संत साहित्यातील मूल्यविचार	डॉ.अशोक लिंबेकर	284
55	आदर्श ग्राम संकल्पना	डॉ. प्रवीण कारंजकर	289
56	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सामाजिक योगदान	प्रकाश पांढरमिसे	292
57	शोकात्म आविष्काराची संवेदनशील कलाकृती : हाल्या हाल्या दुधू दे	कु.प्रतिभा झळके	296
58	नेतृत्व आणि त्याचे घटक	डॉ. सुनील चकवे	300
59	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक-महिला बचत गटाची अर्थवाहिनी	प्रकाश पांढरमिसे	304
60	महाराजा सयाजीराव यांचे वैचारिक साहित्य : एक अभ्यास	डॉ. अनिल गर्जे	309
61	१९६७ची सार्वत्रिक निवडणूक : एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. एकनाथ खरात	314
62	झुंज : एक जीवनसंघर्ष	प्रा. लालबा दुमटकर	319
63	पुणे विद्यापीठाशी सलग्न महाविद्यालयीन युवकांची आरोग्याधिष्ठीत शारीरिक सुदृढता व निरामयता स्तराचा चिकित्सक अभ्यास व मानांकन निर्मिती	सुनील पानसरे व डॉ. विनायक तुजारे	323
64	उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी राबविले जाणारे उपक्रम (रेणुका कॉलेज ग्रंथालयाच्या संदर्भात)	डॉ. रमणिक लेनगुरे	331
65	संत एकनाथ व त्यांची भारुडे	डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	337
66	रोहा तालुक्यातील कुणबी समाजाचे लोकजीवन	डॉ. शंकर मुंढे	342
67	भारतीय राज्यघटना व पर्यावरण शिक्षण	डॉ. मोहन खताळ	348
68	सातवाहन कालीन बौद्ध लेणी : स्त्रियांचे योगदान	डॉ. माधवी खरात	351
69	प्रिया तेंडुलकरच्या कथांमधून व्यक्त होणारी चिंतनशीलता	डॉ. वैशाली झोडे	356
70	आदिवासी लोकगीतांमधील आदिबंध	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	358
71	शैक्षणिक संशोधनात माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा शिक्षकांना होणारा विविधांगी उपयोग	डॉ. पूर्णिमा वानखेडे	366
72	धुळे तालुक्यातील कापडणे गावातील आरोग्य केंद्रात काम करणाऱ्या आरोग्य सेविकांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. अरविंद पाटील	372
73	कथाकार उद्धव शेळके यांच्या स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथा	डॉ. जितेंद्र गिरासे	377

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 69 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October-2018

नेतृत्त्व आणि त्याचे घटक

डॉ.सुनिल बी. चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
chakavesunil@gmail.com (9423663301)

सारांश :–

उत्कृष्ट नेतृत्त्व निर्माण होण्याकरिता नेत्यामध्ये स्वत:चे तत्वज्ञान आणि चांगले गुणधर्म आवश्यक असून, अनुयायी आवश्यक आहे व तशाप्रकारची परिस्थिती जुळवूण येणे आवश्यक आहे. काही नेतृत्त्व कार्याच्या आधारावर निर्माण होत असते तर काही नेतृत्त्व हे परिस्थितीच्या संदर्भात निर्माण होते. नेतृत्त्वाच्या संदर्भात अनुयायांना सुद्धा महत्त्वाचे स्थान आहे. विशिष्ट परिस्थिती व गटाच्या घटकांच्या त्या गुणवैशिष्ट्य व मुल्याबद्दल असलेल्या मुल्यमापनाच्या संदर्भात नेतेपण व अनुयायीपणा अवलंबून असते, कार्याच्या आधारावर नेतृत्त्व निश्चित केले जाते, पुढारी अनुयायी मुलत: समाजाचे घटक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्त्वाचे स्त्रोत सुद्धा समाजातील भिन्न भिन्न संस्थामध्ये आढळतात. त्या संस्था म्हणजेच कुटूंब, शाळा महाविद्यालये, श्रेष्ठत्त्वाची भावना, महत्त्वाकांक्षा, राष्ट्रभक्ती, जातीसमूह, सांप्रदायीक गट हे होय. 'रॉबर्ट लेन' यांनी संशोधनाअंती हे सिध्द केले आहे की, राजकीय व सामाजिक निष्ठांचा पाया हा कुटूंबातच घातला जातो. घरातील चर्चेचा प्रभाव हा मुलांवर सुध्दा पडतो. वडिलांच्या विचाराशी मुलांचे विचार सुसंगत असतात आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भाचा प्रभाव, कुटूंब कोणत्या जाती,वर्ग अथवा वर्णाचे आहे. यासंबंधीचा प्रभावदेखील या काळात पडत असतो.

बिजशब्द :– नेतृत्त्व, पुढारी, अनुयायी, कार्यात्मक नेतृत्त्व, परिस्थिती जन्य नेतृत्त्व, संसूचन, सामाजिक जीवनाची पाठशाळा, आत्म सन्मान किंवा श्रेष्ठत्त्वाची भावना, महत्वाकांक्षा, राष्ट्रभक्ती

प्रास्ताविक :–

'नेतृत्त्व' हा शब्द सर्वसाधारणपणे सर्वांनाच परिचीत आहे. साधारणत: 'पुढारीपण' म्हणजे 'नेतृत्त्व' या अर्थाने त्याकडे पाहिले जाते. उदा. शरद पवारांचे नेतृत्व, वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्त्व, इत्यादी परंतू हा अभ्यास करीत असताना फक्त या व्यक्तीच्या चरित्राचा अभ्यास केल्या जातो. त्यामुळे चरित्रांच्या अभ्यासाला नेतृत्त्वाचा अभ्यास म्हणायचा काय? या अर्थाने पाहिल्यास नेतृत्त्व म्हणजे पुढारीपण असा होतो किंवा नेता असा होतो, परंतू नेता आणि नेतृत्त्व यामध्ये सामाजिक शास्त्रज्ञांनी फरक केलेला आहे. नेतृत्त्वाच्या अभ्यासात पुढारी हा घटक अतिशय महत्त्वाचा आहे. नेतृत्त्वाच्या घटकांची गणितीय पद्धतीने मांडणी
श्री. रुस्तम एस. दावर, डॉ. ना.रा.खेकाळे या दोन लेखकांनी खालील प्रमाणे केलेली आहे.
डॉ. ना.रा.खेकाळे यांची मांडणी [१] आकृती क्र.१

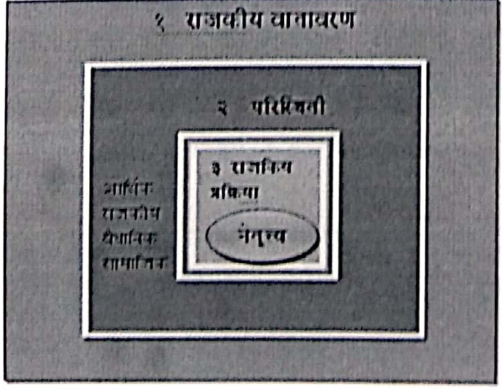

Scanned by CamScanner

ISSN : 2348-7143
October-2018

आकृती क्र २

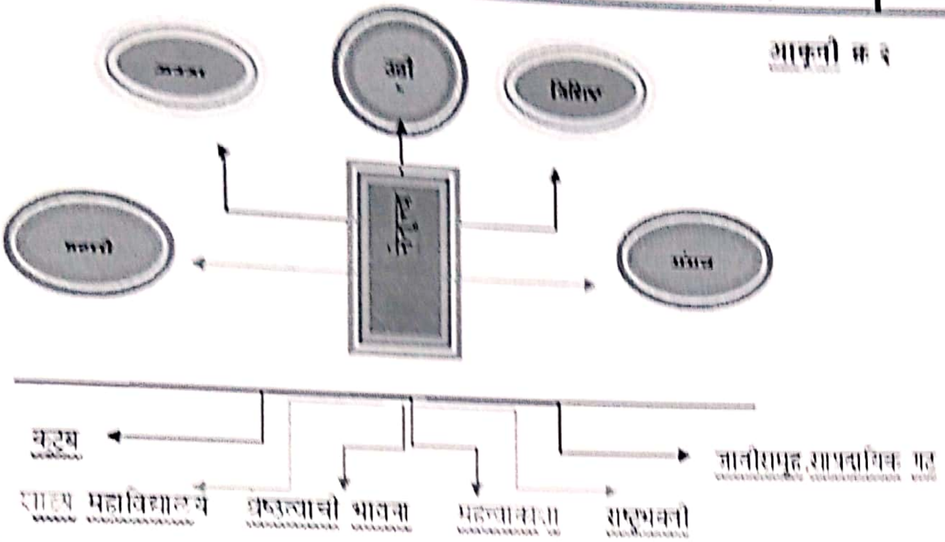

'राजकिय नेतृत्व' खेकाळे रा.ना., श्री. मंगेश प्रकाशन नागपुर या संदर्भ ग्रंथामध्ये वरील प्रमाणे आकृतीच्या आधारावर नेतृत्त्वाची मांडणी केलेली आहे

आकृती क्र. १ मध्ये नेतृत्त्वाद्वारे घटकांना गती प्राप्त होते पर्यावरणातील परिस्थितीचा भिन्न घटकावर प्रभाव पडतो, प्रत्येक घटक एक दुसऱ्याला गती देते तर आकृती क्र. २ मध्ये श्री.खेंकाळे यांनी पुढारी अनुयायी मुलत: समाजाचे घटक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्त्वाचे स्त्रोत सुद्धा समाजातील भिन्न भिन्न संस्थामध्ये आढळतात. त्यासंस्था म्हणजेच कुटूंब, शाळामहाविद्यालये, श्रेष्ठत्त्वाची भावना, महत्वाकांक्षा, राष्ट्रभक्ती, जातीसमूह, सांप्रदायीक गट हे होय. अशाप्रकारे दोन अभ्यासकांनी गणितीय पद्धतीने नेतृत्त्वाच्या घटकाची मांडणी केलेली आहे. त्याचे सविस्तर विवेचन पुढील प्रमाणे.

श्री. रूस्तम एस. दावर यांची मांडणी :—

नेतृत्त्वाच्या घटकासंबंधी लिहीत असतांना रुस्तम एस. दावर यांनी $L_E = L_{PA} + F + S$ gs lw= fuf'pr dsysys vkgs- [2] ' L_E Stands for Leadership Emanating , L_{PA} refers to the Leader's own philosophy and Attributes 'F' stands for the type of followers and 'S' for the 'situations' in which leadership is exercised उत्कृष्ट नेतृत्त्व निर्माण होण्याकरिता नेत्यामध्ये स्वत:चे तत्वज्ञान आणि चांगले गुणधर्म आवश्यक असून, अनुयायी आवश्यक आहे व तशाप्रकारची परिस्थिती जुळवून येणे आवश्यक आहे. त्याकरिता रुस्तम यांनी हा नेतृत्त्व प्रकार वरील प्रमाणे एका लहानशा सूत्रामध्ये बांधलेला आहे.

नेतृत्त्वाच्या घटकामध्ये —

१) पुढारी :—

नेतृत्त्वाच्या अभ्यासात पुढारी हा घटक अतिशय महत्त्वाचा आहे. कारण वेबस्टरने समुहाला निर्देश देणारा, आज्ञांकित करणारा, मार्गदर्शन करणाऱ्याला नेता असे म्हटले आहे. नेतृत्त्वाचे कार्य बऱ्याच काळापर्यंत करत राहिल्यामुळे एखादी व्यक्ती पुढारी बनते त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने पुढारी हा घटक महत्त्वाचा आहे.

अ) कार्यात्मक नेतृत्त्व ब) परिस्थिती जन्य नेतृत्त्व

काही नेतृत्त्व कार्याच्या आधारावर निर्माण होत असते तर काही नेतृत्त्व हे परिस्थितीच्या संदर्भात निर्माण होते. या आधारावर आपणाला कधी—कधी नेतृत्त्वात बदल झालेला पाहावयास मिळतो. एखाद्या प्रसंगी एखादी

Scanned by CamScanner

व्यक्ती उत्तम प्रकारे नेतृत्त्व देवू शकेल पण तीच व्यक्ती दुसऱ्या परिस्थितीत असे परिणामकारक नेतृत्त्व करू शकेल यांची खात्री नसते.

२) अनुयायी :—

नेतृत्त्वाच्या संदर्भात अनुयायांना सुद्धा महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याचाही एक कार्यभाग असतो. गटांच्या व्यवहारात अनुयायी सक्रिय असावयास पाहिजे नेता व अनुयायी यांचा कार्यभाग परस्परपूरक आहे. नेत्याला सर्व प्रकारचे सहाय्य करणे, हे अनुयायांचे कार्य होय. अनुयायांच्या अशा कार्यात सल्ला देणे, माहिती देणे, मत प्रदर्शन करणे वगैरे गोष्टींचा समावेश होतो. नेत्याने अनुयायांना मार्गदर्शन केल्यानंतर त्याची अंमलबजावणी करण्याइतपत नेत्याचा सुध्दा प्रभाव असला पाहिजे, कारण, आता अनुयायांचे सुद्धा संदर्भ बदलत चाललेले आहे. प्राचीन नेत्यांच्या मागे अनुयायी होते, आता मात्र नेत्यांना अनुयायी निर्माण करावे लागतात व ते टिकवून ठेवावे लागतात.

३) परिस्थिती :—

निरनिराळ्या अभिवृत्ती व मूल्यांच्या आधारावर भिन्न व्यक्ती व गट ह्यांच्या परस्परांमध्ये होणाऱ्या क्रिया प्रतिक्रिया मधून जे परिणाम साकार होतात त्यांना परिस्थिती म्हटल्या जाते. प्रत्येक आकारबद्ध कृती ही कोणत्या ना कोणत्या परिस्थितीवरील उपाय होय. परिस्थिती मध्ये पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होत असतो.

अ) गटातील व्यक्तींच्या परस्पर संबंधातून निर्माण झालेली रचना ब) गटाची वैशिष्टे

क) गटातील लोकांची संस्कृती ड) भौगोलिक परिस्थिती

इ) गटातील लोकांची बौध्दिक पात्रता, मूल्ये, प्रवृत्ती व समजुती

४) कार्य व उद्दीष्टे :—

कार्याच्या आधारावर नेतृत्त्व निश्चित केले जाते, कार्य कोणत्या प्रकारचे आहे व त्याकरिता कोणत्या प्रकारचे नेतृत्त्व आवश्यक आहे. हे ठरविणे आवश्यक असते. अनुयायांमध्ये उपक्रमशिलता निर्माण करणे, अनुयायांकडून नेत्याला योग्य प्रकारचा सल्ला आणि मदत मिळणे ह्या आधारावरच नेतृत्त्वाच्या अभ्यासाला आज महत्व प्राप्त झालेले आहे. अनुयायांची सक्रियता यावरच नेतृत्त्व अवलंबून असते.

५) संसूचनाची साधने :—

संसूचनाच्या प्रकारामध्ये आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक असे भौगोलिक आधारावर प्रकार पाडता येतात, स्थानिक पातळीवर नेता व अनुयायी यांचा प्रत्यक्ष संबंध येवू शकतो. पण या नंतरच्या स्तरावर नेता व अनुयायी यांच्यामध्ये संपर्क निर्माण करण्याकरिता संसूचनाच्या साधनांचाच वापर करावा लागतो किंवा नेत्याला आपल्या नेतृत्त्वाची भूमिका पटवून सांगण्याकरिता संसूचन साधनांचा वापर करावा लागतो यामध्ये टीव्ही, सिनेमा, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासीके, पुस्तके, रेडीओ, जाहिराती, पत्रव्यवहार, दूरध्वनी, तार, या सर्वांचा विचार करता येईल आपल्या चाहत्यांना भेटण्या करिता मोटार, रेल्वे, विमान, हेलीकॉप्टर ही वेगवान साधने देखील यामध्ये समाविष्ट केली जावू शकतात.

नेतृत्त्वाचे सामाजिक स्त्रोत :—

पुढारी किंवा अनुयायी हे मुळातच समाजाचे घटक आहेत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये नेतृत्त्व निर्माण करण्याची उगमस्थाने किंवा स्त्रोत सुध्दा समाजाच्या भिन्न भिन्न संस्थामध्ये आढळतात. 'बर्न आणि जेम्स' यानी एका

Visit To : www.researchjourney.net
SWATIDHAN PUBLICATI
Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 69 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October-2018

संशोधनाद्वारे 'आई पेक्षा वडिलांचा' प्रभाव पाच सहा वर्षानंतर मुलावर निर्माण होतो हे सिध्द केले. त्यामुळे खालील सामाजिक आमस्थानांचा नेतृत्वाच्या विकासावर परिणाम होत असतो. (आकृती क्र.२च्या आधारावर)

अ) कुटुंब:– सामाजिक जीवनाची पाठशाळा ब) शाळा महाविद्यालये :– राजकीय सामाजिक केन्द्र

क) आत्म सन्मान किंवा श्रेष्ठत्वाची भावना :– ड) महत्वाकांक्षा :– इ) राष्ट्रभक्ती :–

फ) जाती समुह किंवा सांप्रदायीक गट :–

'रॉबर्ट लेन' यांनी संशोधनाअंती हे सिध्द केले आहे की, राजकीय व सामाजिक निष्ठांचा पाया हा कुटुंबातच घातला जातो. घरातील चर्चेचा प्रभाव हा मुलांवर सुध्दा पडतो. वडिलांच्या विचारांशी मुलांचे विचार सुसंगत असतात आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भाचा प्रभाव, कुटुंब कोणत्या जाती, वर्ग अथवा वर्णाचे आहे यासंबंधीचा प्रभावदेखील या काळात पडत असतो.

संदर्भ :–

१. खेकाळे डॉ.ना.रा. 'राजकिय नेतृत्व' श्री मंगेश प्रकाशन प्र.ती. १९९९
2- Dawar s. Rustam :- Creative leadership, UBS publication Delhi P- 1996

संदर्भ ग्रंथ

१. खेकाळे डॉ.ना.रा. 'राजकिय नेतृत्व' श्री मंगेश प्रकाशन प्र.ती. १९९९
२. भोळे भा.ल., राजकिय विश्लेषण, पिंपळापुरे पब्लीशर नागपुर प्र.ती. १९९९
३. पाटिल बी.बी. लोकप्रशासन, फडके प्रकाशन कोल्हापुर प्र.ति. १९९५

RESEARCHJOURNEY

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Issue – 114 (B)

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Scanned by CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	हिंदी विभाग		
1	अहिंसावादी चिन्तक के रूप मे गांधी जी के विचारो की प्रसंगीकता : एक अध्ययन	डॉ.शिखा जैन	6
2	बाबासाहब का भारतीय पत्रकारिता मे योगदान	डॉ.सुनिल चव्हाण	11
3	कवी अज्ञेय एवं बा.सी. मर्ढेकर[मराठी] के काव्य में मानवतावाद	डॉ.मीनल बर्वे	17
4	प्रवासियो के साथ समाज कार्य : एक उभरता हुआ समाज कार्य क्षेत्र	संजीव कुमार	20
5	हिंदी में अनुदीत पाशु –प्रतिकात्मक नाटक	डॉ. दीपा कुचेकर, राजेश झनकर	26
6	शैलेश मटीयानीकृत 'बोरिवली से बोरीबंदर तक' उपन्यास मे महानगर – बोध	डॉ. संजय ढोडरे	31
7	कैलाशचंद्र शर्मा के उपन्यासो मे मध्यमवर्गीय परिवार का जीवन संघर्ष	डॉ.महेंद्र रघुवंशी	34
8	नोकर की कमीज मे व्यक्त निम्न मध्यमवर्ग	डॉ.परमेश्वर काकडे	37
9	हिंदी काव्यानुवाद की समस्याएँ एव समाधान	डॉ.संजय महेर	40
10	हिंदी अनुवाद का स्वरूप और रोजगार के अवसर	डॉ.शरद कोलते	43
11	आधुनिक कविता मे दलित विमर्श	प्रा.मारुती नायकू	46
12	हिंदी उपन्यासों का बदलता स्वरूप	प्रा. शुभांगी खुडे	52
13	निरुपमा सेवती के कहानियों में चित्रित विद्रोही नारी	डॉ.राहुल भदाणे	55
14	पंत का प्रगतीवदी दृष्टीकोन	डॉ. शोभा रावत	58
15	डूब एवं पार उपन्यास में चित्रित पर्यावरण बचाव मुहीम में यशस्वीनी का योगदान	डॉ. के.डी.बागुल	62
16	आधुनिक राजनीतिक चिंतक : पंडित जवाहरलाल नेहरू	डॉ. सुनिल चकवे	65
17	मुक्तीपर्व उपन्यास दलित चेतना	डॉ. श्रीरंग वट्टमवार	68
18	खरगोन जिले में लाल मिर्चे व्यवसाय में कार्यशील पुंजी का विश्लेषनात्मक अध्ययन	डॉ.दिनेश अग्रवाल	70
19	श्रीमद्भागवत पुराण में वर्णित गजेंद्र मोक्ष का महत्त्व	नीतू वाला	74
20	अमृता प्रीतम के उपन्यासों में नारी एवं मानवाधिकार	डॉ. शोभा रावत	78
21	मानव-जीवन के परिप्रेक्ष्य में दर्शनशास्त्र की महत्ता	शम्पू राणी	82
22	नई सदी में साहित्य को मिस्लीम लेखको की देन	शाजीया बशीर	85
23	रामकुमार वर्मा के एकाकियो में चित्रित बौद्ध युग व्हत्ते	डॉ.धीरज	89
24	शिवानी की कहनियो में स्त्रियो का सामाजिक-जीवन	प्रा. शेख गणी	94
25	हिंदी की प्रमुख स्त्री कहानियो में स्त्री-जीवन	डॉ.खाजी एम.के.	98
26	हिंदी साहित्य का फिल्मान्तरण	कोशोर ओहोळ	102
	मराठी विभाग		
27	सायवर हल्ले: राष्ट्रीय सुरक्षेस आव्हान	प्रा.उपेंद्र धगधगे	107
28	महाराष्ट्र राज्य क्रीडा धोरण २०१२ ची विद्यापीठ व महाविद्यालयीन स्तरावरील अंमलबजावणी व त्याच्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा.आर.एस.देवकाते, शरद आहेर	112
29	साहित्य कोहिनूर : अण्णाभाऊ साठे	डॉ.राजेंद्र सांगळे	120

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Issue 114 (B) - Recent Trends in Research
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

आधुनिक राजनितिक चिंतक : पंडीत जवाहरलाल नेहरू

डॉ सुनिल भाउरावजी चकवे
सहयोगी प्राध्यापक
मुगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा जि. यवतमाळ
chakavesunil@gmail.com 9423663301

सारांश

नेहरू ने स्वतंत्र भारत में अन्य शासन प्रणालीयों की अपेक्षा सांसदीय शासन प्रणाली कों उचित माना। उनका लोकतंत्र समुदाय आत्म अनुशासन के रूप में देखा जा सकता है। नेहरू के लोकतांत्रिक विचारधाराओं का स्त्रोत मानवतावाद था। सही मायने में नेहरू जिवन तक और नैतिकता के उपासक रहें । नेहरू की अहिंसा गांधी के समान कट्टरपंथी नही थी। उन्होंने यह अनुभव किया था कि अहिंसा यद्यपी देश के लिए उपयोगी है, पर समय पडने पर अहिंसा का त्याग भी जरूरी है। नेहरू लोकतांत्रिक समाजवाद के प्रणेता थे। देश मे औद्योगिकरण को महत्व देते हुए उद्योग स्थापना को प्रोत्साहन दिया। उन्ही के ही काल मे वैज्ञानिक और औद्योगिक विकास के लिए पहल हुई । उनका आर्थिक योगदान भी बहोत महत्व पुर्ण रहा समाजवादी विचारधारा से प्रभावित नेहरू ने भारत मे लोकतांत्रिक समाजवाद स्थापना की। विश्वसमुदाय मे भारत को महान शक्तीयोंका समर्थक न बनाकर लष्करी संधटन से अलिप्त रखा । पंचशिल तत्वोंका खुद पालन करके आंतरराष्ट्रीय समुदायोंकों भी विश्व बंधुत्व विश्वशांती की सिख दी।

प्रास्ताविक

पंडीत जवाहरलाल नेहरू भारत के प्रथम प्रधानमंत्री एवं महान स्वतंत्रता सेनानी के रूप में प्रसिध्द थे १९१६ के लखनउ अधिवेशन के बाद ही उनके जिवन में क्रांतीकारी मोड आया। महात्मा गांधी ने पहीली ही मुलाकात में उनको अपना उत्तराधिकारी बताया। नेहरू लगभग १७ साल देश के प्रधानमंत्री रहे और उन्होंने अपने कार्यकाल में भारत को एक सबल आर्थिक और राजनितिक स्वरूप प्रदान किया नेहरू न सिर्फ एक महान देशभक्त, कर्मठ राजनेता और शान्ती दुत थे अपितु बुध्दीमान और युगदृष्टा पुरूष थे जिन्हे साहित्य दर्शन व प्रकृत्ती से भारी प्रेम था।[1] उन्होने कई ग्रंथो की रचना की जिनमे उनकी आत्मकथा हमारे युग की एक अदभुत पुस्तक है। नेहरू ने अपने राजकिय जिवन में प्रत्येक देश को स्वतंत्रता आंदोलन का जोरदार समर्थन किया. पंचशिल का प्रतिपादन किया। अपने १७ साल के पुरे कारकीर्द भारत का आंतरराष्ट्रीय, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक विकास करनेमें उनका भरीव योगदान रहा।

राजनितिक विचार

मोतीलाल नेहरू अपने स्वभाव और विचारोंसे तार्किक और यथार्थवादी थे पंडीतजीपर उनकें विचारोंकी काफी छाप थी। महात्मा गांधी ॲनिबेसंट, रसेल कालमार्क्स, कॉन्ट, सेन्सर आईन्स्टाईन, बर्नाड शॉ इन महापुरूषोंसे वो प्रभावित थे

लोकतंत्र संबंधी विचार

पंडीत नेहरू के लोकतंत्र संबंधी दृष्टीकोनपर लॉक, रूसो, मॉन्टेस्क्यु, बेंथम मिल और कालमार्क्स की स्पष्ट छाप दिखती थी। नेहरू के लोकतांत्रिक विचारधाराओं का स्त्रोत मानवतावाद था।[2] नेहरूपर बुध्द और ईसा के विचारोंका भी प्रभाव था। उन्हीके समान ही मानव आदर्श और नैतिकता की शक्ती मे विश्वास उजागर किया। सही मायने में नेहरू जिवन तक शांती और नैतिकता के उपासक रहें। नेहरू तो एक संघर्षमय जीवन के

Scanned by CamScanner

उपासक थे जिन्होने अपने जिवन मे कर्म को हमेशा प्रधानता दी। प्रत्येक व्यक्ती को उसकी क्षमता के अनुसार कार्य करनेका अवसर मिले । उनका लोकतंत्र समुदाय के आत्म अनुशासन के रूप में देखा जा सकता है। और जितना अधिक आत्म अनुशासन होगा उतना ही लोकतंत्र का विकास होगा।

नेहरू ने स्वतंत्र भारत में अन्य शासन प्रणालीयो की अपेक्षा सांसदीय शासन प्रणाली को उचित माना। सांसदिय प्रजातंत्र में शासन का संचालन जनता के प्रतिनिधीयो के माध्यम से होता है जिससे जनता को शासन मे भाग लेने का समुचित अवसर प्राप्त होता। उनके लोकतंत्र का मुख आधार समानता थी। उनकी मान्यता थी की लोकतंत्र का अर्थ समानता है तथा लोकतंत्र का विकास उसी समाज में संभव है जहाँ समानता विद्यमान हो और उसी लोकतंत्र के लीए नागरिक स्वतंत्रता को आवश्यक बताया। विचार अभिव्यक्ती व प्रेस की स्वतंत्रता के प्रबल समर्थक के रूप मे उनका कहना था की विरोधीमत को बल पुर्वक दबा देना और उसकी अभिव्यक्ती न होने देना लोकतंत्र के स्वस्थ विकास मे बाधक है ।

अहिंसा संबंधी विचार

नेहरू की अहिंसा गांधी के समान कट्टरपंथी नही थी। अहिंसा मे उन्हे विश्वास था, लेकीन अहिंसा के सिध्दांतो को उन्होने इस रूप में कभी स्विकार नही किया कि किन्ही भी परीस्थितीयों मे हिंसा का आश्रय लिया ही न जाये। उन्होंने यह अनुभव किया था कि अहिंसा यद्यपी देश के लिए उपयोगी है, पर समय पडने पर अहिंसा का त्याग भी जरूरी है। उनका विचार था की एक सरकार के लिए पुर्ण अहिंसा का पालन करना संभव नही है ।[३] व्यक्ती अहिंसा को अपना धर्म बना सकता है लेकीन सरकार नही । अहिंसा को एक ऐसी निती के रूप मे स्वीकार किया जा सकता है, जिसे आवश्यकता नुसार बदला जा सके और छोडा जा सकें।

समाजवाद संबंधी विचार

नेहरू को 'लोकतांत्रिक समाजवाद' का प्रणेता कहा जाता है स्वतंत्र भारत का निर्माण वे ईसी आधार पर करना चाहते थे। उनका संपुर्ण आर्थिक दर्शन समाजवादी विचारधारासे अनुप्राणित था, वे हमेशा ही लोकतांत्रिक समाजवाद के पक्ष में थे समाजवाद को भारतिय परिस्थितियों के अनुकूल ढालकर देश को उन्नती और प्रगती के मार्ग पर अग्रसर करना चाहते थे । निर्धनता बेरोजगारी, अवनती तथा भारतिय जनता की अधीनता या परवशता को समाप्त करने के लिए समाजवाद के अतिरिक्त अन्य कोई मार्ग नही है।[४] समाजवाद आर्थिक विचारधारासे बढकर एक नैतिक व दार्शनिक चिन्तन भी है । समाजवाद की आवश्यकता केवल देश से गरिबी, बेकारी तथा अशिक्षा दुर करणे के लिए ही नही, बल्की मनुष्य मात्र के उत्थान के लिए भी यह व्यवस्था आवश्यक है। नेहरू देश मे लोकतांत्रिक समाजवाद स्थापित करणे के लिए औद्योगिकरण और मिश्रीत अर्थ व्यवस्था एक सरल और उचित माध्यम है, जिसे अपनाया जाना चाहीए।

नेहरू और विकास

नेहरू ने देश मे औद्यागिकरण को महत्व देते हुए भारी उद्योगोकी स्थापना को प्रोत्साहन दिया विज्ञान के विकास के लिए १९४७ मे नेहरू ने भारतिय विज्ञान की स्थापना की उन्होने कई बार 'भारतीय विज्ञान कॉग्रस' के अध्यक्ष पद से भाषण दिया । भारत के विभिन्न भागोंमे स्थापित वैज्ञानिक और औद्योगिक अनुसंधान परिषद के अनेक केंद्र इस क्षेत्र में उनकी दुरदर्शिता के स्पष्ट प्रतिक है । खेलो मे नेहरू की व्यक्तीगत रूची थी। उन्होने खेलो को मनुष्य के शारीरिक एवंम मानसिक विकास के लिए आवश्यक बताया। एक देश का दुसरे देश से मधुर संबंध कायम करने के लिए १९५१ मे उन्होने दिल्ली मे. प्रथम आशियायी खेलो का आयोजन

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue 114 (B) - Recent Trends in Research
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

करवाया । साम्प्रदायिकता का विरोध करते हुए धर्म निरपेक्षता पर बल दिया। तटस्थता की निती का पालन किया । नेहरूजीने निर्गुटता एवम पंचशिल जैसे सिध्दांतो का पालन कर विश्व बंधुत्व एवं विश्व शांती को प्रोत्साहन दिया ।

निष्कर्ष

राजकिय, सामाजिक,और आर्थिक निती के आधारपर पंडीत जवाहरलाल नेहरू एक ख्यातनाम प्रधानमंत्री बने रहे अपने पुरी कार्यकाल मे भारत का अंदरूनी विकास और भारत की ओतरराष्ट्रीय छवी को सुधारने मे उनका महत्वपुर्ण योगदान रहा । अपने आधुनिक राजनितिक और आर्थिक विचारोंके कारण वह भारत के युवा बुध्दी जिवीयोंको अंग्रजोके खिलाफ गांधी की अहिंसक आंदोलन की ओर आकर्षित करने मे और स्वतंत्रता के बाद उन्हे अपने आसपास बनाए रखनेमे सफल रहे। १७ साल तक सत्ता मे रहनेके दौरान उन्होने लोकतांत्रिक समाजवाद को दिशा निर्देशक माना। लोकतंत्र, समाजवाद,एकता और धर्मनिरपेक्षता उनके घरेलू निती के चार स्तंभ थे। वह जिवन भर इन चार स्तंभोसे सुदृढ अपनी ईमारत को काफी हद तक बचाए रखनेमे कामयाब रहे।

संदर्भ :–

१. डी. एस. यादव – प्रमुख राजनितिक विचारक, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली २०१० पान नं १८१

२ हरिष कुमार खत्री – आधुनिक भारतिय राजनितिक चिंतन, कैलाश पुस्तक सदन भोपाल २०१३ पान नं १९०

३ डी. एस. यादव – प्रमुख राजनितिक विचारक, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली २०१० पान नं १८४

४ हरिष कुमार खत्री – आधुनिक भारतिय राजनितिक चिंतन, कैलाश पुस्तक सदन भोपाल २०१३ पान नं १९१

संदर्भ ग्रंथ

१. हरिष कुमार खत्री – आधुनिक भारतिय राजनितिक चिंतन, कैलाश पुस्तक सदन भोपाल २०१३

२. डी. एस. यादव – प्रमुख राजनितिक विचारक, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली २०१०

३. भा.ल. भोळे – भारतिय राजकिय विचारवंत पिपंळापुरे पब्ली., नागपूर २०१६

४. भोळे, भा.ल. – आधुनिक भारतातील राजकिय विचार कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे,

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2019

Vol. – V, Issue-I (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] India

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Scanned by CamScanner

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2019
Vol. - V, Issue-I (B)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] India

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
UGC Approved Journal
Multidisciplinaru Issue
Vol. - V, Issue-1(B)
ISSN : 2348-7143
Jan.-Feb.-March 2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	उपेक्षित आदिवासी 'माना' जमातीच्या समस्या व आव्हाने	प्रा.एम.के. नन्नावरे	05
2	१९९० नंतरची मराठी कादंबरी एक अभ्यास	डॉ. संजय पाटील	13
3	आदिवासींचे धर्मांतर –एक भयसूचक वास्तव	प्रा.संदीप चपटे	18
4	शेतकरी आत्महत्यांमागील समाजशास्त्रीय वास्तव	डॉ.मारोती बामणे	21
5	भंडारा जिल्ह्यातील यात्रेतील व्यापारिक स्थितीचा अभ्यास	डॉ.सुरेश बन्सपाल	26
6	महात्मा गांधीजीच्या सत्य व अहिंसा विचारांची प्रस्तुतता	डॉ.बाबासाहेब देशमुख	69
7	महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या क्रीडा व युवा धोरण २०१२ संदर्भात काढलेले अध्यादेश	राजेंद्रकुमार देवकाते आणि दीपक देवकाते	33
8	दिव्याची निर्मिती कथा	डॉ.अंजली मस्करेन्हस	39
9	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जागतिकीकरणाचे परिणाम	डॉ. लता कमलापुरे	42
10	लोकगीतातील स्त्री प्रतिमा	डॉ. गायत्री गाडेकर	47
11	कालिदास आणि भवभूतीच्या साहित्यात प्रतिबिंबीत दाम्पत्यजीवन	डॉ.कलापिनी अगस्ती	55
12	लहुजी साळवे यांचे क्रांतीकार्यातील योगदान	डॉ.प्रल्हाद दुधाने	62
13	एकविसाव्या शतकातील स्त्री-आत्मचरित्रातील कर्तृत्व आणि कुटुंबवत्सलता	प्रा.मनीषा हाडपे	68
14	डॉ.मोहमद युनूस यांचे बचत गट विषयक आर्थिक विचार-एक अध्ययन	डॉ.मनोजकुमार भोवते	73
15	संशोधन अहवाल लेखानातील पायऱ्यांचा अभ्यास	प्रा.बी.बी.मोटे	76
16	कविवर्य कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील संवैधानिक मूल्य : एक आकलन	प्रा. संजय गोहणे	79
17	बुलडाणा जिल्ह्यातील पर्यटन विकास केंद्राचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन	डॉ. जगन्नाथ ढाकणे	86
18	तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक दृष्टी	डॉ.प्रवीण कारंजकर	91
19	बी.एड्. प्रशिक्षणार्थ्याला जीवन कौशल्य व अध्यापन कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी ICT एक प्रभावी उपाय	डॉ.दादासाहेब पवार	94
20	विदर्भ विकासाच्या संदर्भात महाराष्ट्र विधिमंडळाच्या नागपूर अधिवेशनाची फलश्रुती	प्रा. वर्षा चंदनशिवे	97
21	दुर्गसम्राट माणिकगडची राजकीय ऐतिहासिकता	डॉ.आर.पी.झनके	102
22	नमुना निवड पध्दतीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. बालाजी राजोळे	105
23	बालविवाह : एक सामाजिक समस्या	प्रा.बाळकृष्ण रामटेके	110
24	भारतीय सार्वजनिक निवडणुका –एक दृष्टीक्षेप	डॉ.दिगंबर कापसे	114
25	संत जनाबाईची अभंगवाणी	प्रा.प्रवीण घारपुरे	119
26	समाज माध्यमांतील नवप्रवाह	श्रीमती सुमन तरसे	127
27	किशोरवयीन खेळाडू विद्यार्थ्यांना क्रीडा स्पर्धामध्ये येणाऱ्या मानसिक ताण-तणावाचा अभ्यास	प्रा.दीपक देवकाते	132
28	सुरेश भट यांच्या काव्यातील प्रेम जाणीव	डॉ. राजेश देशपांडे	140
29	यवतमाळ जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज संस्थांचा उदय-एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ.सुनील चकवे	148
30	नाटक साहित्य प्रवाह : एक आभास	डॉ.विजय केसकर	152

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
UGC Approved Journal
Multidisciplinaru Issue
Vol. - V, Issue-1(B)
ISSN : 2348-7143
Jan.-Feb.-March 2019

यवतमाळ जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा उदय :– एक विश्लेषनात्मक अध्ययन

डॉ सुनिल भाउरावजी चकवे
सहयोगी प्राध्यापक
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा जि. यवतमाळ
chakavesunil@gmail.com 9423663301

सारांश :–

यवतमाळ जिल्हा हा स्थानिक संस्थांच्या उदयाची पार्श्वभुमी राहीली असून तिचा विकास सामाजिक, आर्थिक व्यवस्थेपेक्षा राजकिय व्यवस्थेत अधिक गतिमान व प्रभावशाली राहीला असल्याचे दिसते. यासर्वच पार्श्वभुमीवर एक बाब अधिक प्रभावीपणे पुढे येते की, विदर्भातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलने मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे बीजारोपन फार पुर्वी झाले असून या व्यवस्थेची रुजवणूक स्वातंत्र्य पुर्व कालखंडापासूनच झाल्याचे दिसून येते.

यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये स्थानिक स्वराज्यसंस्थांची मुहूर्तमेढ केव्हा रोवल्या गेली याबाबतचे अध्ययन करणे क्रमप्राप्त ठरते. यवतमाळ जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निर्मितीचा आणि विकासाचा जो प्रवास सुरु झाला त्याची पार्श्वभुमी पुढील आधारावरुन स्पष्ट होते लार्ड मेयोने १८७० मध्ये कायदा करून सरकारच्या काही कामांकरिता स्थानिक लोकांचे सहकार्य व्हावे म्हणून, नगरपालिका सारख्या संस्था स्थापन करण्याची गरज प्रतिपादन करण्यात आली होती. लार्ड मेयो याच्या ठरावाला अनुसरुन १८७१ ते १८७४ या काळात काही प्रांतामध्ये नवे नगरपालिका कायदे संमत करण्यात आले, त्यानुसार १८९३ मध्ये यवतमाळ येथे नगरपरिषदेची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये अध्यक्ष हे नियुक्त असत तर सभासद निवडून दिल्या जात होते. यवतमाळ नगरपालीकेचे पहिले अध्यक्ष मि.ए. इलियट होते आणि लेफ्टनंट डब्ल्यु हेग हे उपाध्यक्ष होते [1] परंतु असे असले तरी यवतमाळ नगरपालिकेच्या निर्मितीचा उल्लेख शासनाच्या परीपत्रकात १८६९ सालचा आहे. 'Yeotmal is the only municiple town in the district. The municipally was first constituted in 1869. But had to be abandoned as the town could not support it is was reintroduced in 1893' [2] याचा अर्थ लॉर्ड मेयोच्या १८७० च्या कायद्यापुर्वीचीच निर्मिती यवतमाळ नगरपरिषदेची आहे. १८६३ मध्ये राजकीय सैनिक स्वास्थ्य आयोगाने भारतातील शहरातील घाणीच्या साम्राज्याबाबत चिंता व्यक्त केली होती. त्यामुळे अनेक कायदे संमत करून विभिन्न विभागात नगरपरिषदेच्या निर्मितीबाबत व्यवस्था केली.[3] या अनुषंगाने १८६९ मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना होऊन स्थानिक जनतेच्या किंवा प्रशासनाच्या असहकार्यामुळे ती नष्ट झाली असु शकते व पुन्हा १८९३ मध्ये या नगरपरिषदेचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले असे दिसून येते. १८९३ मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना झाल्यानंतर अध्यक्ष हे नियुक्त होते तर सभासद हे निवडून येत असत. परंतु १८९८ साली पुन्हा निवडणुका स्थगीत होवून त्या १९०८ मध्ये पुन्हा सुरू झाल्या. त्यावेळी नगरपरिषदेचे अध्यक्ष मि.ए. इलियट तर उपाध्यक्ष हे लेफ्टनंट डब्ल्यू हेग हे होते. नगरपरिषदेची पहिली फळी होती, त्यांचे नियमानुसार काम होत होते. जिल्हाधिकारी हेच नगरपरिषदेचे पदसिद्ध नगराध्यक्ष असत. चॉपमन हे १९१४ ते १९३२ पर्यंत यवतमाळ जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी होते व लोककल्याणाकरीता ते प्रसिद्ध होते. यवतमाळ येथील प्रसिद्ध टाऊन हॉल त्यांच्याच काळात बांधला गेला. १९३२ मध्ये गोविंद बारी हे १९३४ पर्यंत अध्यक्ष म्हणून शासनाकडून नियुक्त झाले. त्यानंतर मात्र नगरपालिकेच्या संघटनेत बदल होऊन नगरपालिकेचे चे अध्यक्ष नियुक्त न होता, त्यांची

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
UGC Approved Journal
Multidisciplinaru Issue
Vol. – V, Issue-1(B)
ISSN : 2348-7143
Jan.-Feb.-March 2019

निवडणुकीद्वारे निवड करण्याची तरतुद करण्यात आली त्यात त्र्यंबक सदाशिव बापट हे दि. २२ डिसेंबर १९३४ रोजी यवतमाळ नगरपरिषदेचे पहीले अध्यक्ष म्हणुन निवडणुकीद्वारे निवडून आले.[४]

यवतमाळ जिल्ह्यातील नगरपरिषद स्थापना वर्ष, प्रत्येक नगरपरिषदेने व्यापलेले क्षेत्र, लोकसंख्या, नगरपरिषदे मधील सभासद संख्या ही यवतमाळ जिल्ह्यातील प्रकाशित शासकीय गॅझेटीयर मधे पाहायला मिळते.

सारणी क्र १

यवतमाळ जिल्ह्यातील नगरपरिषदेची स्थापनावर्ष, त्यातील सभासद संख्या इत्यादी

नगर परिषदेची नावे	स्थापना वर्ष	वर्ग	क्षेत्रफळ वर्ग/मैल	लोकसंख्या					सदस्य सं.	आरक्षण			नामनिर्देशित
				पुरूष	महिला	एकुण	एससी	एसटी		एससी	एसटी	महिला	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
यवतमाळ	१८६९	B	३.२३	२४०४५	२१५४२	४५५८७	२०४९	१८०३	२८	१	१	२	२
वणी	१९२४	C	५.२	९४५९	८७१७	१८१७६	११०७	१२०३.	१९	१	१	२	१
थ्दग्रस	१९२४	C	५.५	७९८१	७५४४	१५५२५	५९८	—	१७	—	—	२	१
दारव्हा	१९३१	C	१०.९	६०३५	५५०५	११५४०	४९६	—	१५	—	—	२	१
केळापुर	१९३१	C	३.९	५५४२	५०६३	१०६०५	९५८	७६	१५	१	१	२	१
उमरखेड	१९३९	C	१३.२७	९३६४	८६३८	१८००२	१८६७	—	१९	१	—	२	१
घाटंजी	१९३१	C	२.०	३३५५	३०८८	६४४३	३३३	३५२	१५	—	—	२	१

(स्त्रोत.यवतमाळ जिल्हा गॅझेटीयर, शासकिय प्रकाशन, प्रकाशन तिथी १९०८,पृ.क्र. ६१२)

सारणी क्र १ मध्ये सात नगरपरिषदांची स्थापना ही १९३१ पर्यंत ब्रिटीशांच्या काळात झाल्याचे दिसते. सर्व नगरपरिषदाह्या 'सी' श्रेणीच्या असून फक्त यवतमाळ नगरपरिषद ही 'बी' श्रेणीची दिसून येते. तसेच अनुसूचीत जात, अनुसूचीत जमाती व महिला यांना आरक्षणाची तरतुद त्याच काळापासून असल्याचे दिसून येते.

जिल्हयात ग्रामपंचायतीची स्थापना :–

यवतमाळ जिल्हा असोसिएशनची स्थापना १९१५ साली करण्यात आली या असोसिएशनच्या कामाचा व्याप दिवसेंदिवस वाढत होता. याच काळात वऱ्हाडातील ग्रामपंचायतीचा विचार समोर आला. डॉ. नरहर शिवराम परांजपे यांनी त्याचा सखोल अभ्यास केला. यावर या असोसिएशनमध्ये दीर्घकाल चर्चा झाली. या जिल्हासभेत प्रत्येक कामासाठी एक प्रभारी कार्यकर्ता असे बाकी सदस्य त्यांच्यामागे उभे राहात सर्वजण मिळून कामे एकजुटीने करित होते. या जिल्हासभेने ग्रामपंचायती स्थापण्याकडे लक्ष केंद्रीत केले. डॉ. बाबासाहेब परांजपे यांनी हे काम आपल्या अंगावर घेतले. ते ग्रामपंचायतमय झाले, ते म्हणायचे, 'ग्रामपंचायत ही काही फक्त

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
UGC Approved Journal
Multidisciplinaru Issue
Vol. – V, Issue-I(B)
ISSN : 2348-7143
Jan.-Feb.-March 2019

संस्था नाही, स्वराज्याचे सुराज्य कसे करावे हे ज्ञान देणारी ती पाठशाळा आहे. ती एक विचार दिशा आहे. तसे पाहिले तर एक गोष्ट चटकन ध्यानात येईल की, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक यांचे ते लहान रुप आहे'. यवतमाळ जिल्हासभेने हे काम अंगावर घेऊन कार्याला सुरूवात केली. त्यांनी खेड्यापाड्यातुन दौरे काढले जनतेला ग्रामपंचायतीचे महत्व पटवून दिले. स्वराज्य म्हणजे काय? व त्यांची आवश्यकता काय? हे स्पष्ट केले. 'वऱ्हाडातील ग्रामपंचायतीचा कायदा त्यांची आवश्यकता आणि कायदे' या नावाचे पुस्तक जिल्हासभेने प्रकाशित केले. अ.र. साकळे हे त्यांचे लेखक होते [५] त्यांनी यामध्ये ग्रामपंचायती स्थापण्यामागे काय उद्देश आहे, ग्रामपंचायतीची घटना, अधिकार व कर्तव्ये यांचे विवेचन आहे. स्वच्छता, पाणीपुरवठा, रस्ते, पुर, आग, रोगाची साथ, रोग यावर सर्वकष विचार, फौजदारी कोर्टाचा अधिकार, याशिवाय जनतेत व्यापक दृष्टीची वाढ, स्वावलंबन, परस्पर विश्वास, दुसऱ्याची कर्तबगारी ओळखणे, निर्भिडपणा आणि धिटाई ,समानतेची वागणूक,वर्ण आणि वर्ग भेदाचे उच्चाटन या बाबीचे विवेचन आहे.[६]

सगळ्यात महत्वाचा भाग म्हणजे ग्रामपंचायत ही प्रजासत्ताक स्वांतत्र्याची पहिली पायरी आहे. धर्मनिरपेक्ष वर्ग आणि वर्ण हा लोकशाहीचा पाया आहे म्हणून या चळवळीत त्याला स्थान होते. १६/११/१९१६ मध्ये शेठ जधुमल यांनी ग्रामपंचायतीसंबंधी मध्यप्रांत, वऱ्हाडच्या कौसीलमध्ये चर्चा घडवून आणली व कमिश्नर जठार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने ग्रामपंचायत असावी किंवा नाही हे ठरवायचे होते. या कमिटीवर तीन बिनसरकारी सदस्य होते. त्याला अनुसरुन १९१९ मध्ये नागपूर कौन्सील ग्रामपंचायत कायद्याचे विधेयक आले. या कौन्सीलमध्ये निवडणूकीच्या ऐवजी नेमणूकीला स्थाान मिळाले, याला जिल्हा असोसिएशनने कडाडून विरोध केला. १९२० मध्ये ग्रामपंचायतीचा कायदा मंजुर झाला आणि नेमणूका रद्द करून निवडणुक घ्यायची ठरली. हा कायदा १ आक्टो १९२३ पासुन लागु झाला.[७]

ग्रामपंचायतीचे महत्त्व समजावून देण्यासोबतच ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्याचे काम जिल्हा कमेटीने हाती घेतले होते त्यांनी, पहिल्या आठ वर्षात आपल्या जिल्ह्यात ६० ग्रामपंचायती स्थापन केल्यात. १९३१ मध्ये श्री.परमानंद डेप्युटी कमिश्नर होते. त्यानंतर सी.सी. देसाई नवे डेप्युटीकमिश्नर आले ते ग्रामपंचायतीचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी ग्रामपंचायतीची संख्या २१७ वर नेली. १९३२ मध्ये ही संख्या २१६ झाली, तेव्हा उर्वरीत वऱ्हाडात म्हणजे राहीलेल्या तीनजिल्ह्यात मिळून फक्त २१५ ही ग्रामपंचायतीची संख्या होती.[८] अशाप्रकारे यवतमाळ जिल्ह्यात १९२० पासुनच हळुहळु ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीला सुरूवात झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र जिल्हापरिषद आणि पंचायतसमिती ॲक्ट १९६१ हा १ मे १९६२ पासुन महाराष्ट्रामध्ये लागु करण्यात आला. त्याच वेळी 'जिल्हा लोकल बोर्ड', 'डिस्ट्रीक स्कुल बोर्ड', 'डिस्ट्रीक बिल्डींग कमेटी', जिल्हा डेव्हलेपमेंट बोर्ड, आणि जनसभा सर्व बरखास्त होवून त्यांची कामे, जिल्हा परिषदेकडे आली व सर्व ग्रामपंचायतीचा कारभार हा या जिल्ह्यातील पंचायत समितीकडे आला. १ मे १९६२ च्या कायद्यानुसारच यवतमाळ जिल्हापरिषदेची स्थापना १ मे १९६२ या वर्षी झाली. त्यावेळी या जिल्हापरीषदेअंतर्गत १४ पंचायतसमिती स्थापन झालेल्या होत्या. यवतमाळ जिल्ह्यामधील या जिल्हापरिषदेअंतर्गत एकुण जिल्ह्याच्या शहरी व ग्रामिण भागापैकी ९२.२० क्षेत्रफळ व एकुण लोकसंख्येच्या ८७.३९ लोकसंख्या या पंचायतराज अंतर्गत १९६२ ला व्यापलेली होती.[९] यवतमाळ जिल्हापरिषदेच्या स्थापनेबरोबर १४ पंचायतसमिती या जिल्ह्यामध्ये अस्तीत्वात आल्या त्या म्हणजे यवतमाळ, दिग्रस, पुसद, उमरखेड, महागाव, पांढरकवडा, वणी, मारेगाव, नेर, बाभुळगाव, कळंब, राळेगाव, घाटंजी, आर्णी, दारव्हा ह्या होत.

यवतमाळ जिल्ह्याच्या शासकीय परीपत्रकामध्ये नमुद केल्याप्रमाणे

'The Yeotmal Zilla Parishad started functioning from 1 may 1962, with the coming into force of the Maharashtra Zilla Parishad and Panchayat Samitis Act 1961. The Parishad consists of 63 members 51 elected and 12 co-opted. Co-opted members being two for each committee nine chairmen of the panchayat samits are elected to the Zilla Parishad while four are Ex-officio members of the Zilla –parishad by virture of their being chairman of the panchayat samitis'.

Scanned by CamScanner

या जिल्हापरिषदेची स्थापना १ मे १९६२ ला झाली असुन सुरुवातीला या जिल्हा परीषदेअंतर्गत १४ पंचायत समित्या अंतर्भूत होत्या त्यावेळी जिल्हापरीषदेमध्ये एकुण ६३ सभासद होते त्यापैकी ५१ निवडणुकीच्या माध्यमातुन निवडलेले असुन १२ सभासद स्वीकृत होते. यवतमाळ जिल्हापरीषदेचे प्रथम अध्यक्ष श्री. देवराव आनंदराव चौधरी यांनी आपल्या पदाचा कार्यभार दि. १२/८/६२ रोजी स्विकारला होता.

यवतमाळ जिल्हा ब्रिटीश काळापासून लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कर्ता राहीलेला आहे. राजकीय उलथापालथी मोठ्या प्रमाणात यवतमाळ जिल्ह्यातच पाहायला मिळतात, इतकेच काय तर १९३२ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतीची संख्या ही २१६ होती. त्यावेळी वऱ्हाडातील उर्वरीत तीन जिल्ह्यात ग्रामपंचायतीची संख्या २१५ होती त्यामुळे या जिल्ह्यात स्थानिक स्वराज्यसंस्थेची मुल्य अधिक प्रमाणात रुजली आहेत असे म्हणता येते. यवतमाळ जिल्ह्यात ग्रामीण संस्था निर्माण व्हायला वेळ लागला असला तरी नागरी शासन हे १८६९ सालीच स्थापन झाले व या नगरपरिषदेने विकासाच्या दृष्टीने आपल्या कामकाजाला सुरुवात केली, स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कायदा १९२०ला मंजुर झाल्यानंतर यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीला व कामकाजाला सुरुवात झाली व हळूहळू १९३२ पर्यंत ही संख्या २१६ झाली. तसेच ब्रिटिश काळापासूनच मागासवर्गीयांना व महिलांना आरक्षण प्राप्त असल्याचे उपलब्ध शासकीय दस्तऐवजावरुन सिध्द होते.

त्यानंतर १९३३ चा मुंबई ग्रामपंचायत कायदा, १९३९ चा ग्रामपंचायत कायदा, १९४६ चा मध्यप्रांत व वऱ्हाड पंचायत कायदा, १९५१ चा हैदराबाद ग्रामपंचायत कायदा, १९५८ चा मुंबई ग्रामपंचायत कायदा व सरते शेवटी बलवंतराव मेहता समितीने दि. २४ नोव्हेंबर १९५७ रोजी केलेल्या शिफारशी आणि त्या अहवालानुसार १९५९ ला राजस्थानमध्ये सर्वप्रथम पंचायतराजच्या व्यवस्थेची सुरुवात करण्यात आल्याचे दिसून येते. १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्र शासनाने या योजनेची अंमलबजावणी केली. त्याच दिवशी म्हणजे १ मे १९६२ रोजी यवतमाळ जिल्हापरिषदेची स्थापना करण्यात आली आणि त्याचे प्रथम नवनियुक्त अध्यक्ष श्री. देवराव आनंदराव चौधरी यांनी कार्यभार सांभाळला. हे उपलब्ध साहीत्याच्या आधारावर स्पष्ट होते

RESEARCH JOURNEY

तळ टिपा

१. हळवे, श्री. अरुण, शतकातलं यवतमाळ ,लोकमत प्रकाशन, नागपूर प्र.ति. २००८ पृ.क्र.
२. District Gazettess Yeotmal district Govt. publication 1908, page no. 201
३. माहेश्वरी, एस.आर, भारताचे स्थानिक शासन' लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, प्र. ति. २००९–१० पृ.क्र. २५
४. श्री. हळवे, अरूण, शतकातील यवतमाळ लोकमत प्रकाशन नागपूर प्र. ति. २००८, पृ. क्र. २९
५. तत्रैव पृ.क्र. ३७
६. तत्रैव पृ.क्र. ३७
७. तत्रैव पृ.क्र. ३७
८. तत्रैव पृ.क्र. ३७
९. जिल्हा माहीती व सांख्यकीय विभाग, यवतमाळ, समालोचन २००९. पृ.क्र ६१५

संदर्भ ग्रंथ

1- District Gazettess Yeotmal district Govt. publication 1908,
२. हळवे, श्री. अरुण, शतकातलं यवतमाळ ,लोकमत प्रकाशन, नागपूर प्र.ति. २००८
3- District Gazettess Yeotmal district Govt. publication 1908,
४. माहेश्वरी, एस.आर, भारताचे स्थानिक शासन' लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन,
५. जिल्हा माहीती व सांख्यकीय विभाग, यवतमाळ, समालोचन

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-2019 Special Issue – 183 (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

32	आशय व रूपबंध काही निवडक ग्रामीण कादंबऱ्या आणि लेखकांचा नवीन विचार **डॉ. नानासाहेब पवार**	160
33	आदिवासी कवितेतून चित्रित झालेले स्त्रीजीवन **डॉ.नरसिंग कदम**	169
34	स्त्री पुरुष सामानता आणि मंदिर प्रवेश **डॉ.रंजना कदम**	173
35	भारतीय लोकशाहीची वाटचाल **प्रा. एल.व्ही. साके**	178
36	श्रीराम दुर्ग यांच्या 'क्षितिजापलीकडील सूर्य' काव्य संग्रहाचे अवलोकन **डॉ.संजय पाटोळे**	182
37	महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांचा इतिहास व विकास **डॉ.सुरेंद्र मोरे आणि विजय सूर्यवंशी**	194
38	प्राचीन पंचायतराज व्यवस्थेचे आधुनिक स्वरूप – एक अध्ययन **डॉ. सुनिल चकवे**	198
39	रवींद्र दामोदर लाखे यांच्या कवितेतील 'मी' चा शोध **प्रा. अरुण ठोके**	201
40	मराठी साहित्यावरील संविधानवादी तत्त्वांचा प्रभाव **प्रा. निलेश लोंढे**	209
41	प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील ख्रिस्ती धर्म **विश्वास वळवी**	214
42	भारतीय दारिद्र्याची समस्या –एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ.मनोजकुमार भोवते**	218
44	'छावणी' कादंबरीतील ग्रामीण जीवनाशी एकजीव झालेल्या म्हणी व वाक्प्रचार यांचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ.संगीता शेळके**	222
45	अमरावती विभागातील आदिवासी आश्रमशाळांमधील शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम –एक अभ्यास **विठ्ठल होनाळे आणि डॉ. मोहन खताळ**	225
46	मर्ढेकरांची भाषाशैली **डॉ. प्रवीण कारंजकर**	229
47	मध्याकाळातील मोगालांचे लष्कर –एक अभ्यास **प्रा.योगेश करवाडे**	233
49	महाराष्ट्रातील तीर्थक्षेत्रे-पर्यटनाची साडेतीन शक्तीपीठे **डॉ.जगन्नथ ढाकणे**	238
50	डॉक्टरांच्या ललित लेखनातील सामाजिकता **डॉ.संगीता चव्हाण**	242
51	संत एकनाथ महाराजांचे अभंग व दुष्काळ **डॉ.अनिल भगत**	246
52	विज्ञान शिक्षकांचा माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान विषयीचा दृष्टीकोन : एक अभ्यास **डॉ. विजया पाटील**	251
53	१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील महाराष्ट्रातील शेती सुधारणा विषयक विचार व कार्य **डॉ.शिवाजी वाघमोडे**	254
54	व्यवस्थेला शस्त्रक्रियेच्या टेबलावर तपासणारी डॉ.मच्छिंद्र चोरमारे यांची कविता **डॉ.सुरेश खोब्रागडे**	259
55	जम्मू-काश्मीर – एक जटिल समस्या **प्रा.दीपकराव देवरे**	268
56	नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास आणि इतिहास संशोधन भालचंद्र रामचंद्र अंधारे यांचे तीन ग्रंथ : भाष्य **दिगांबर कापसे**	271
57	भिकाऱ्यांची समस्या व उपाय **प्रा.बाळकृष्ण रामटेके**	274
58	कार्ला लेणीतील शिलालेख - समाज जीवनाचे चित्रण **डॉ. माधवी खरात**	278
59	जाणिवेचे मानस घटनाशास्त्र : एक विवेचन **डॉ.राजेसाहेब मारडकर आणि श्रीमती रीना बावनकुळे**	284
60	आधुनिक काळातील ग्रथालयातील बदलाचे व्यवस्थापन **प्रा.रोहिदास लोहकरे**	290

Scanned by CamScanner

प्राचीन पंचायतराज व्यवस्थेचे आधुनिक स्वरूप – एक अभ्यास

डॉ. सुनिल बी. चाकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
chakavesunil@gmail.com (9423663301)

सारांश :–

भारतात प्राचीन काळापासुनच लहान लहान खेडी अस्तित्वात होत्या. खेड्यातील प्रश्नावर गावातील लोक एकत्र येऊन त्या प्रश्नावर चर्चा करित असत त्यालाच त्या काळात ग्रामपंचायत असे म्हटल्या जायचे, पंचाचा निर्णय सर्व नागरिकांवर बंधनकारक राहत असे. गावातील ज्ञानसंपन्न व चारित्र्यसंपन्न व वयोवृद्ध नागरीकांचा समावेश यामध्ये केल्या जात होता. ऋग्वेदात सभेत जाणाऱ्या 'सभावती' असा उल्लेख आहे यावरुन ऋग्वेद काळात स्त्रियांचा सहभाग हा प्रशासनामध्ये दिसत होता स्त्रियांनाही या सभेत आदराचे स्थान होते थोडक्यात त्या काळात ग्राम स्वावलंबी असुन त्यांची स्वतःची प्रशासन व्यवस्था होती. त्यामुळे गावे सुसंस्कृत असुन राज्याच्या प्रशासनामध्ये मदत करणारी होती. गावातील कामे गावातच केल्या जात होती. त्यामुळे भारतात पंचायतराज व्यवस्था ही प्राचीन काळापासूनच अस्तीत्वात असली तरी तीचे स्वरूप आधुनिक होते, प्रमुख तेव्हाही लोकनियुक्त होता. सरपंचाची आजही जनतेकडून निवड केल्या जाते व दोघांच्या कामाचे स्वरूपही सारखे असुन आपल्या ग्रामाचा विकास करणे, जनतेला शिक्षित करणे व त्यांच्या मुलभूत गरजा भागविणे हेच प्रमुख कार्य तेव्हाही होते व आज ही असल्याचे दिसून येते.

या संदर्भात प्रा. अलतेकरांचे लिखाण फार समर्पक आहे ते म्हणतात. ''आधुनिककाल मे भारत या युरोप, अमेरीका मे ग्रामपंचायत को जितने अधिकार प्राप्त है उनसे कही अधिक इन प्राचीन कालीन ग्रामसंस्थाओ को प्राप्त थे और उनकी रक्षा करने मे हमेशा सावधानी रहती थी । ग्रामवासियों के अभ्युदय और उनकी सर्वांगिण भौतिक, नैतिक और धार्मिक उन्नती के साधन में इनका भाग प्रशंसनीय और महत्वपूर्ण था।

प्रास्ताविक :–

भारतात प्राचीनकाळापासुनच लहान लहान खेडी अस्तित्त्वात आहेत. खेड्यातील प्रश्नावर गावातील लोक एकत्र येऊन त्याप्रश्नावर चर्चा करित असत. यालाच वैदिक आणि ऋग्वेद काळात 'गावसभा' म्हटल्या गेले. त्या गावसभेची सभासद संख्या मोठी होती. त्यामुळे 'गावसभा' मंदीराच्या सभामंडपात किंवा झाडाखाली भरत असे. गावसभेची संख्या मोठी असल्याने काही अडचणी तयार होत होत्या. म्हणुन त्यातुनच सोईने समित्या नियुक्त केल्या जात होत्या. व त्यातूनच पुढे लोकांची पंचायत अस्तीत्त्वात आली यामध्ये गावातील ज्ञानसंपन्न व चारित्र्यसंपन्न व वयोवृद्ध नागरीकांचा समावेश केल्या जात होता. या पंचाचा निर्णय सर्व नागरिकांवर बंधनकारक राहत असे. या पंचायतीलाच ग्रामपंचायत म्हणून ओळखल्या जात होते. ग्रामपंचायतीची स्थापना प्राचीन काळात कोणत्याही कायद्यानुसार झालेली नव्हती तर गावाच्या गरजेतुन ती निर्माण झाली होती.

प्राचिन पंचायतराजचे आर्धनिक स्वरूप :–

एस.आर. माहेश्वरी यांच्या 'भारत मे स्थानीक शासन' या त्यांच्या ग्रंथामध्ये ग्रामीण संस्थांचा विकास कसा होत गेला या संदर्भामध्ये उल्लेख आलेला आहे. 'चार्ल्स मेटकॉ ने १८३० मे ग्रामीण शासन के संदर्भ मे लिखा था' 'जहाँ कुछ भी नही टिकता वहाँ वे टिके रहते है । राजवंश एक के बाद एक धराकुंठीत होते रहते है, एक क्रांती के बाद दुसरी क्रांती आती है, हिन्दु, पठाण, मुगल, मराठा, सिख और अंग्रेज सभी बारी–बारी से अपना–अपना स्वामित्व स्थापित करते है, किन्तु ग्राम समाज ज्यों के त्यो बने रहते है । संकट के काल में वे अपने को शस्त्र–सज्जित करने तथा अपनी–अपनी किलेबन्दी करते है। शत्रु की सेना देश मे होकर गुजर जाती है। ग्राम समाज अपनी दिवारो के भीतर अपने पशुओं को एकत्र कर लेते है और शत्रु को बिना उत्तेजित किए गुजर जाने देते है'। यदि स्वयं उन्हे भी लुट और विनाश का शिकार बनाया जाता है । और

Scanned by CamScanner

वे अपने विरुद्ध प्रयुक्त किये गये बल का प्रतिरोध करने मे असमर्थ होते है । तो वे भागकर दूर स्थित हितैशी गाँवो मे चले जाते है । यदि देश लगातार अनेक वर्षो तक लुट और हत्याकांड का शिकार बना रहता है, जिसके कारण गाँवो मे रहना संभव नही हो सकता तो भी जब कभी शांन्तीपुर्ण शासन की शक्ती पुनःस्थापित होती है । वे बिखरे हुए गाँववासी लौटकर अपने–अपने स्थानों पर आ जाते है। यह भी हो सकता है कि एक पिढी बित जाए तो दुसरी पिढी लौटकर आ जाए । पुत्र अपने–अपने पिता का स्थान ले लेंगे गाँव ऊसी स्थान पर पुनः बस जायेगा, मकान जहाँ थे वही फीर बन जायेगे और ऊन लोगो के वंशज जो गाव उजाड होने के समय भाग गये ये पुनः खेतो पर अधिकार कर लेंगे। मेरी धारणा है की ऊन ग्रामीण समाजो की जिनमे प्रत्येक अपने मे एक छोटा सा राज्य था, यह एकता ही वह चीज थी जिसने भारत की जनता को ऊन सब क्रांतीयो और परिवर्तनो के बीच सुरक्षित रखा, जिनका समय–समय पर उसे शिकार होना पडा था । उसकी यह एकता बहुत अंशो मे ऊसके सुख तथा ऊसकी स्वतंत्रता और आत्मनिर्भरता का कारण रही है।[१]

अशाप्रकारे प्राचीन ग्रामीणजीवनाचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. थोडक्यात कितीही आक्रमणे झालीत, नैसर्गिक आपत्ती आल्या तरी ग्रामीण जीवन थोडेसे ही न डगमगता त्यांच्यामध्ये असलेली एकता, स्वतंत्रता आणि आत्मनिर्भरता यामुळे ग्रामीण जिवन मजबूत आणि क्रियाशिल बनले व त्यांच्या राजकीय जाणिवा प्राचीन काळामध्येच स्पष्ट होत्या असे दिसून येते.

वैदिककाळात ग्राम प्रमुखास 'ग्रामिणी' म्हणुन ओळखले जात होते. ग्रामप्रमुखाचे पद बहुतांशपणे क्षत्रियांकडे असे. त्याला ग्रामसंरक्षणाची जबाबदारी पार पाडावी लागत होती. गावातील ग्रामसंरक्षणदलाचा तो प्रमुख होता. गावातील जनता आणि राजा याच्यामध्ये तो मध्यस्थ म्हणून काम पाहात होता. त्याला ग्रामसभा बोलावणे, ग्रामसभेचे अध्यक्षस्थान भुषविणे, चोर–लुटारू व दरोडेखोरांपासून गावाचे रक्षण करणे, गावातील विविध जाती–धर्माच्या लोकांमध्ये एकता प्रस्थापित करणे, राजा किंवा मध्यवर्ती सरकारने आकारलेल्या करांची वसुली करणे, गावातील लोकसंख्या शेतजमिन, जमिन महसुल व मालकी हस्तांतरणा संबंधीच्या नोंदी ठेवणे वैदिक काळात ग्रामप्रमुखाची निवड गावातील जनतेकडून केली जात असे. पुढे ग्रामप्रमुखाचे पद वंशपरंपरेनुसार एकाच घरात देण्याची प्रथा सुरू झाली.[२] कौटील्याने त्यांच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये ग्रामिण शासनसंबंधीचा उल्लेख केलेला आहे. मौर्यकाळात स्थानिक शासन फार विकसित होते. एक केंद्रीय सरकार असतांना सुद्धा ग्रामीण शासन पुर्णपणे स्वतंत्र होते. मौर्यकाळात ग्राम प्रमुखास 'ग्रामिका' म्हणुन ओळखले जाते होते.[३] या काळात नियमानुसार कार्य केले जात होते. व नियम तोडणाऱ्यास दंड केल्या जात होता. गावातील मनोरंजना करिता ग्रामसभेकडुन विविध कार्यक्रमाचे आयोजन केल्या जात होते. मौर्यांच्या काळात ग्रामीण शासनसंस्था प्रशासनाचा सर्वांत शेवटचा घटक होत्या. एका गावाचा प्रमुख 'ग्रामिक' होता. पाच ते दहा ग्रामिकांचा एक शासक होता त्याला 'गोप' असे म्हटल्या जात होते. या गोपांचा प्रमुख 'स्थानिक' या नावाचा पदाधिकारी होता. हा स्थानिक एक जनपदाच्या चतुर्थ भागावर राज्य करित होता.[४] तर याचकाळात ग्रामनगरावर १०,२०,१०० आणि १००० ग्रामाचे समुह असत, ग्रामीण प्रमुखाला 'ग्रामीक किंवा ग्रामणी' म्हणत. दहा ग्राम समुहाच्या प्रमुखाला 'दशक', शंभर ग्रामसमुह प्रमुखाला 'विन्दा अधिपती शतग्रामध्यक्ष' आणि १००० ग्राम समुह प्रमुखाला 'सहस्त्र ग्रामपती' म्हणत असत.[५]

प्रशासकीय रचनेच्या संदर्भात गुप्तसाम्राज्य विविध प्रदेशामध्ये विभागल्या गेला होता. नगराच्या प्रमुखाला 'नगरपती' म्हटल्या जात होते व प्रशासनाचा शेवटचा घटक 'खेडे' होते. एक नगर अनेक खेड्यामध्ये विभागल्या गेले होते. ग्रामाच्या प्रमुखाला 'ग्रामीक' म्हटल्या जात होते. व 'ग्रामीकाला' मदत करण्यासाठी एक प्रशासकीय समिती होती. तीला 'ग्रामसभा' म्हटल्या जात होती. मौर्य व गुप्त काळामध्ये ग्रामीण प्रशासन तर होतेच, परंतु या दोघामध्ये फरक होता तो म्हणजे मौर्यकाळात खेड्याची व्यवस्था प्रशासकीय दृष्ट्या वरून पाहल्या जात होती, तर गुप्त काळामध्ये कनिष्ठ पातळीवरून पाहिल्या जात होती.[६] राजपुत काळात सुद्धा 'ग्राम' सर्वात लहान शासन व्यवस्था होती. ग्रामसभेच्या माध्यमातुन खेड्याचे प्रशासन सांभाळल्या जात होते.

Scanned by CamScanner

मोगलकाळामध्ये प्रत्येक प्रांत अनेक जिल्ह्यामध्ये विभागल्या गेले होते. जिल्ह्याच्या नियंत्रणात 'परगणा' होते व एक परगण्यामध्ये अनेक खेडे विभागल्या गेली होती व या खेड्याचे प्रशासन 'पंचायत व्यवस्था' करीत होती. त्या काळात ग्रामीण प्रशासनामध्ये मुख्यकाम गावांची सफाई, संरक्षण, शिक्षण, शेती, न्याय, इत्यादी कामे केली जात होती. या व्यवस्थेमध्ये त्या काळात तिन प्रमुख अधिकारी होते. 'मुकादम', 'पटवारी' व 'चौधरी' अशी त्यांची नावे होती. मुकादम किंवा मुखीया खेड्याची देखभाल करीत होता. पटवारी महसुल गोळा करीत होता. तर चौधरी न्यायदानाचे काम करीत होता [७]

स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे प्राचीन स्वरुप पाहिल्यानंतर स्थानीक प्रशासन व्यवस्था ही फार प्राचीन वैदिक काळापासून अस्तीत्त्वात आहे. (त्यापुर्वी ही असेल पण त्या संबंधीचे पुरावे मिळू शकले नाही) त्या काळातील प्रशासनाचे अंतिम टोक म्हणजे खेडे होते. खेड्यांची स्वत:ची प्रशासकीय व्यवस्था होती. त्या खेड्याला एक प्रशासकीय प्रमुख होता. व त्याला मदत करणारी मंडळी होती. हा प्रमुख व इतर व्यवस्था बघणाऱ्या पदाधिकाऱ्यांना विविध काळात विविध नावाने संबोधल्या जात होते. उदा. देशक, शेटे, महाजन, नाईकवाडी, मोकदम, पाटील, कुलकर्णी, चौगुले, थलकरी, ऊपरी, ग्रामीक, ग्रामीका, गावन्डा, पट्टलीका, ग्राममुकुटा, ग्रामीणी इत्यादी त्यांची नावे होते. त्या सर्वांची कामे गावाचे प्रशासन सांभाळणे,ग्रामाचे संरक्षण करणे आणि न्याय देणे हे होते. प्रत्येक काळातच ग्रामसभा अस्तीत्त्वात असलेली पहायला मिळते. या ग्रामसभेत ही विविध पदाधिकारी होते. थोडक्यात त्या काळात ग्राम स्वावलंबी असुन त्यांची स्वत:ची प्रशासन व्यवस्था होती. त्यामुळे गावे सुसंस्कृत असुन राज्याच्या प्रशासनामध्ये मदत करणारी होती. काही काळात तर खेड्याकडून राज्याच्या प्रशासनाला मदत केल्या जात होती. गावातील कामे गावातच केल्या जात होती. त्यामुळे भारतात पंचायत राज व्यवस्था ही प्राचीन काळापासूनच अस्तीत्वात आहे असे दिसून येते. त्यात फक्त काळानुरूप व्यवस्थेमध्ये बदल होत गेला. स्वरूप मात्र तेच कायम आहे. प्रमुख तेव्हाही लोकनियुक्त होता. सरपंचाची आजही जनतेकडून निवड केल्या जाते व दोघांच्या कामाचे स्वरूपही सारखे असुन आपल्या ग्रामाचा विकास करणे, जनतेला शिक्षित करणे व त्यांच्या मुलभूत गरजा भागविणे हेच प्रमुख कार्य तेव्हाही होते व आज ही असल्याचे दिसून येते.

RESEARCHJOURNEY

संदर्भ

१. माहेश्वरी,एस.आर, भारत मे स्थानिकशासन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पुस्तक प्रकाशक, प्र.ति. २००९–१०पृ.क्र. १९,२०
२. ठोंबरे, डॉ. सतिष, जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद ,प्र.ति. २००७ पृ.क्र. ७४
३. तत्रैव पृ.क्र. ७४
४. माहेश्वरी,एस.आर, भारत मे स्थानिकशासन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पुस्तक प्रकाशक, प्र. ति. २००९–१० पृ.क्र. २०गवई, डॉ. वामन, भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मिमांसा विश्व पब्लीशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर, प्र. ति. २००८पृ. क्र. ५
५. माहेश्वरी,एस.आर, भारत मे स्थानिकशासन लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पुस्तक प्रकाशक, प्र. ति. २००९–१० पृ.क्र. २१
६. तत्रैव पृ.क्र. २१ व २२

Scanned by CamScanner

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 7 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2018

UV- VIS STUDY OF ANNEALED CdO AND ZnO THIN FILMS

K. K. Hurde
Dept of Physics, Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha, Dist. Yavatmal.

ABSTRACT

The CdS and ZnS thin film synthesized by chemical bath deposition have been extensively studied by many researchers. The quality, efficiency and reliability of the thin film can be enhancing by annealing of the synthesized thin films. In the present work CdO and ZnO thin films have been obtained from thermal annealing of chemically deposited CdS and ZnS thin films. The UV-VIS of thermally annealed CdO and ZnO thin films has been studied. From the UV-VIS data it is observed that annealing of the thin films at a particular temperature enhance the UV-VIS properties of thin films.

KEYWORDS: *CdO, ZnO, annealing, Optical properties, UV-VIS, chemical bath deposition.*

INTRODUCTION

CdO and ZnO thin films are transparent conducting in nature, inexpensive, mechanically stable and highly resistance to oxidation. These films are an n-type semiconductor belonging to II-VI group of periodic table. These materials possess wide band gap of approximately 2.4eV and 3.3eV at room temperature. Films are semitransparent in nature have been widely used in a flat panel displays, solar cells and gas sensing applications. The CdS and ZnS thin films prepared by chemical bath deposition technique on the glass substrate. In the present work we have attempted to annealed CdS and ZnS films prepared by chemical bath deposition to form CdO and ZnO thin films. [1-5]

The CdO and ZnO films obtained by annealing were characterized for investigation of UV-VIS properties. It is observed that annealing effect improve UV-VIS properties of thin films. [6-7]

EXPERIMENTAL:

The CdS and ZnS thin films synthesized by chemical bath deposition technique. In the apparatus of chemical bath deposition there is a facility for rotating the substrate using d. c. motor, stirring the solution using the magnetic stirrer, change the temperature of the entire assembly and stabilized it at a particular value etc. In order to get uniform film thickness the film substrate is continuously rotated and the solution is continuously stirred using magnetic stirrer. The temperature of assembly is maintained by heating arrangement and temperature controller. The thickness of the films governed by controlling the deposition time and the concentration of the solution. [8-10]

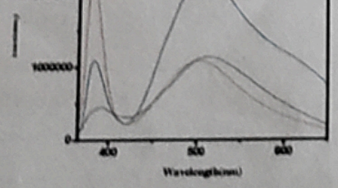

Figure 3 Photoluminescence spectra of ZnO thin films annealed at different temperatures

The prepared samples of CdS and ZnS by chemical bath deposition were taken for annealing and kept into muffle furnaces Biotech of India of 2500 watts at 15 amperes which can withstand maximum temperature of 1000^0c. The temperature of the furnaces was maintained at 400^0C, 600^0c and 750^0C for more than 8 hours. After annealing sulfide ions converted into oxide ions by converting CdS into CdO and ZnS into ZnO. [11-14]

The prepared films of CdO and ZnO with annealing effect were taken for characterization to determine UV-VIS properties.

RESULT AND DISCUSSION:

The Uv- Vis spectroscopy is used to determine the optical properties of annealed CdO & ZnO thin films. The % absorption of the annealed CdO & ZnO thin films was studied at 400^{0}C, 600^{0}C and 750^{0}C. From the figure 1 and it is observed that the annealed CdO (I) thin film at 400^{0}C absorbs maximum light intensity for the wavelength 300nm. The characteristic absorption peak noted at 300nm. This is a Uv-Vis region of the spectrum. With the increase in the annealing temperature there is a shift in the position of the absorption peak as seen in figure 2 and 3. From this observation it can be analyzed that there are uniform distribution of nanoparticles and most of the particles are in nano dimensions. From the figure1, 2 and 3 it can also be observed that there is no other peak observed in whole spectrums. This means that CdO is successfully formed.[15 20]

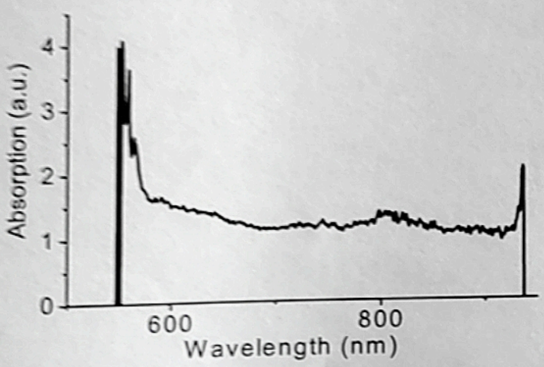

Fig.1: Shows wavelength verses the % of absorption for CdO (I) Thin film annealed at 400^{0}C.

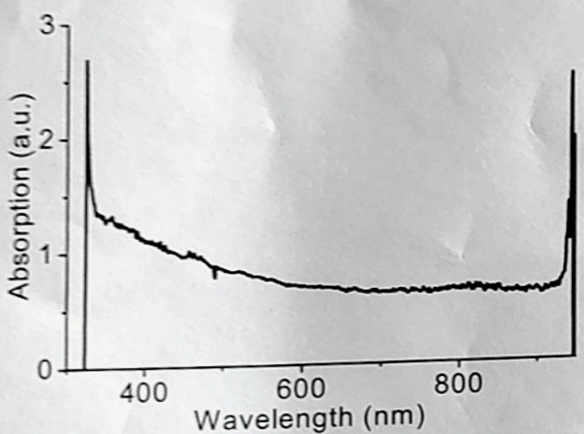

Fig. 2: Shows variation in wavelength verses % Absorption for CdO (II) thin film annealed at 600^{0}C.

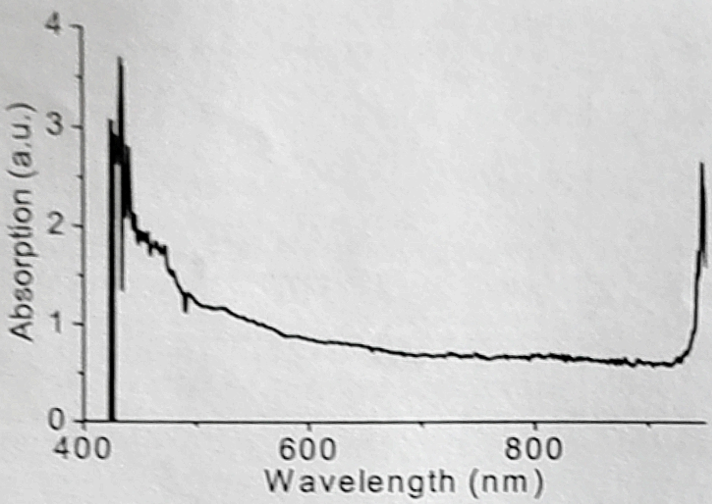

Fig. 3: Shows variation in wavelength verses % Absorption for CdO (III) thin film annealed at 750°C.

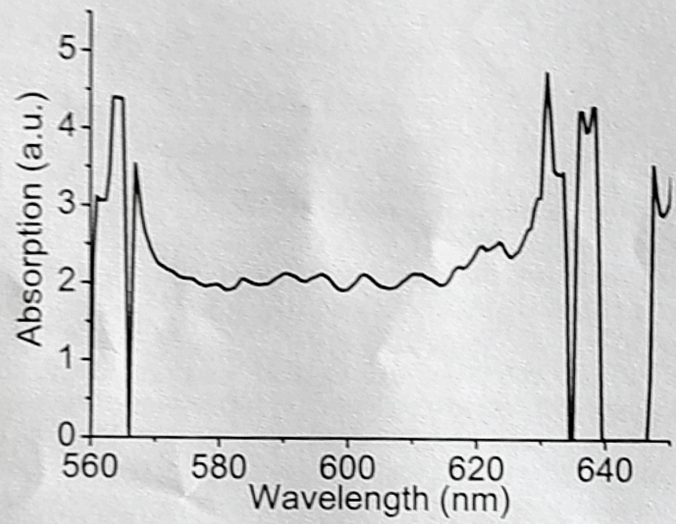

Fig. 4: Shows variation in wavelength verses % Absorption for ZnO (I) thin film annealed at 400°C.

The absorption peak of annealed ZnO thin film at 400°C, 600°C and 750°C is shown in figure 4, 5 and 6. From the figure 4 it can be observed that the ZnO thin film annealed at 400°C shows the strong absorption in the visible region of the spectrum.[21 24] As the annealing temperature increase from 400°C to 600°C figure 5 and from 600°C to 750°C figure 6 there is a shift in the position of the absorption peak towards the shorter wavelength side in the ultraviolet region of the spectrum. This shows that annealing of the thin film improves the quality of the films. [25 30]

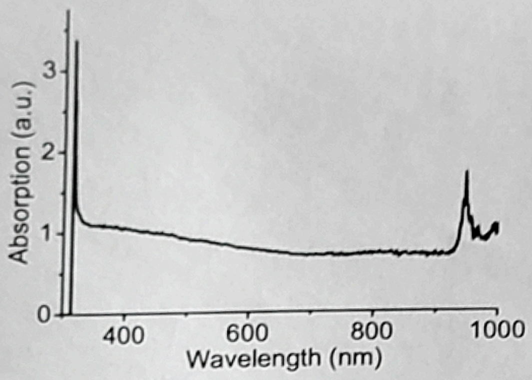

Fig. 5: Shows variation in wavelength verses % Absorption for ZnO (II) thin film annealed at 600^{0}C.

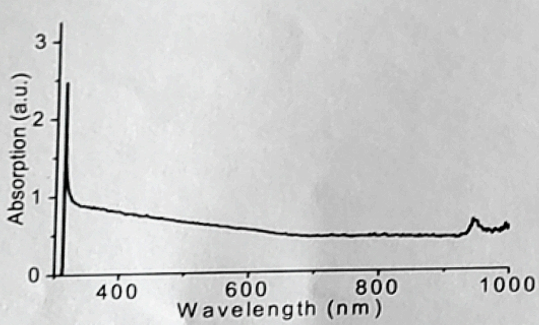

Fig. 6: Shows variation in wavelength verses % Absorption for ZnO (III) thin film annealed at 750^{0}C.

CONCLUSION:

The thin film of CdO and ZnO successfully obtained by thermal annealing of CdS and ZnS. The Uv-Vis study of CdO and ZnO thin film conclude that the annealing of the thin film at the different temperature improves the quality of the films. The specific application of the material depends upon the absorption of light by the materials. It can be also conclude that CdO absorbs more light in Uv-Vis region and ZnO absorbs less light in Uv- Vis region. [31 35]

REFERENCES:

[1] Sule E.E. "Photovoltaic Performance of ZnO Nanorod and ZnO: CdO Nanocomposite Layers in Dye-Sensitized Solar Cells (DSSCs)", *International Journal of Photoenergy*, Volume 2013, Article ID 436831, 6 pages.

[2] Z.Pan, P.Zhang, X.Tian, G.Cheng, Y.Xie, H.Zhang, X.Zeng, C.Xiao, G.Hu, Z.Wei, Properties of fluorine and tin co-doped ZnO thin films deposited by sol–gel method, *J. Alloys Compnds.* **576,** 31–37, (2013).

[3] W.Dong, C.Zhu, Optical properties of surface-modified CdO nanoparticles, *Opt. Mater.* **22,** 227–231, (2003).

[4] Kumar M., "Zinc Oxide Nanostructures Synthesized by Oxidization of Zinc". Thesis Bachelor of Technology In Metallurgical & Materials Engineering, 2010.

[5] Buba A.D.A. and Samson D.O. Synthesis and Characterization of Cadmium Oxide (CdO) Deposited by Chemical Bath Deposition Technique *Int.J.Curr.Res.Aca.Rev.2015; 3(9):* September-2015) pp. 116-12

[6] Salman K.S., " Physical Properties of Nanostructure Sno2 Thin Films Growth on Al2O3 Substrate by Pulsed Laser Deposition". *Eng. and Tech Journal,* 2014, 32, 5.

[7] Ellis, D.M., Irvine, J.C. 2004. MOCVD of highly conductive CdO thin films. *J. Mater. Sci. Mater-E.,* 15: 369–372.

[8] Ezekoye, B.A., et al S.C. 2013. Synthesis, structural and optical characterization of cadmium oxide (CdO) thin films by Chemical Bath Deposition (CBD) technique. *Inter. J. Phys. Sci.,* 8(3): 1597–1601.

[9] W.W.Zhong, F.M. Liu, L.G. Cai, X.Q. Liu, Y. Li, Effect of growth time on the structure, Raman shift and photoluminescence of Al and Sb codoped ZnO nanorod ordered array thin films, *Appl. Surf. Sci.* **257**, 9318–9322, (2011).

[10] Ghoneim D., J of Optoelect. Adv. Mat. Vol. 12,5 (2010).Saliha Ilican, Muhsin Zor et al, Optica Applicata, Vol XXXVI,1(2006).[11] Sanap V. B., Pawar B. H., Study Of Chemical Bath Deposited Nan crystalline CdZnS Thin Films, Journal of Optoelectronics and Biomedical Materials Vol. 3 Issue 2, April-June 2011 p. 39-43[12] Di Xia, et al Structural and optical properties of Cd0.8Zn0.2S thin films, Journal of Semiconductors, Vol. 32, No. 2 February 2011.

[11] Sahu N., Duchaniya R.K., "Synthesis of ZnO-CdO Nanocomposites". *Journal of Materials Science & Surface Engineering* 2013, Vol. 1 (1), pp. 11-14.

[12] Sarika Singh,Shrivastava A.K. Synthesis, Growth and Characterization of Rare Earth Doped (CdZnS) Thin Films International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology Vol. 3, Issue 6, 2014

[13] Daniel Abou-Ras et al. Advanced Characterization Technique for Thin Film Solar Cells, Wioley- VCH (2011).

[14] Lokhande C. D., Material Chemistry and Physics, 27, 1-43, 1991.

[15] Yang L.L., "Synthesis and Optical Properties of ZnO Nanostructures". Linköping Studies in Science and Technology Licentiate, 2008, Thesis No.1384

[16] T.Sivaraman, V.S.Nagarethinam, A.R.Balu, Effect of magnesium incorporation on the structural, morphological, optical and electrical properties of CdS thin films Res. J. Mater. Sci. **2**(2014) 6–15.

[17] Ziaul Raza Khan, et al Optical and Structural Properties of ZnO Thin Films Fabricated by Sol-Gel Method *Materials Sciences and Applications*, 2011, 2, 340-345 doi:10.4236/msa.2011.25044 Published Online May 2011

[18] Bandyopadhyay R. V., Structural and Optical Properties of CdS Thin Film Grown by Chemical Bath Deposition. , *Journal of Nano- Electronics and Physics* Vol. **5** No 3, 03021(3pp) (2013) Том **5** No 3, 03021(3cc) (2013)

[19] Jiyon Song, Sheng S Li et al, IEEE, 449-452(2005).

[20] Sanap V.B., Pawar B.H., Chalcogenide Letters Vol.6, 8, 415-419 (2009).

[21] Feitosa A.V., et al, Brazilian Journal of Physics, vol. 34, 2B (2004).

[22] Pawar S.H., Bhosale C.H., Bull. Mater Sci. 8(3), 419 (1986).

[23] Salazar Y.A. et al., Brazalian Journal of Physics, 36(3B), (2006).

[24] Ubale A.U.,et al Bull Matter Sci.,(30), 147(2007). [24] Ravangave L.S. et al Int. Jour. Of Sci. and Research Publications, Vol.2, Issue 6, (2012).

[25] Barote, M.A., Masumdar, E.U. 2014. Electrical properties of spray deposited CdO thin films: effects of substrate temperature. *JAAST: Mater. Sci.,* 2: 44–48.

[26] Champness, C.H., et al 1985. Optimization of CdO layer in Se-CdO photovoltaic cell. *Can. J. Phys.,* 63: 767.

[27] Taunk P.B., et alSynthesis and optical properties of chemical bath deposited ZnO thin film, Karbala International Journal of Modern Science 1 (2015) 159e165.

[28] Sanap V.B., Pawar B.H. chalcogenide letters vol.6, 8 415 -419 (2009).

[`29] Sanap V.B.,Pawar B.H. chalcogenide letters vol.7, 3, 227-231 4 (2010).

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

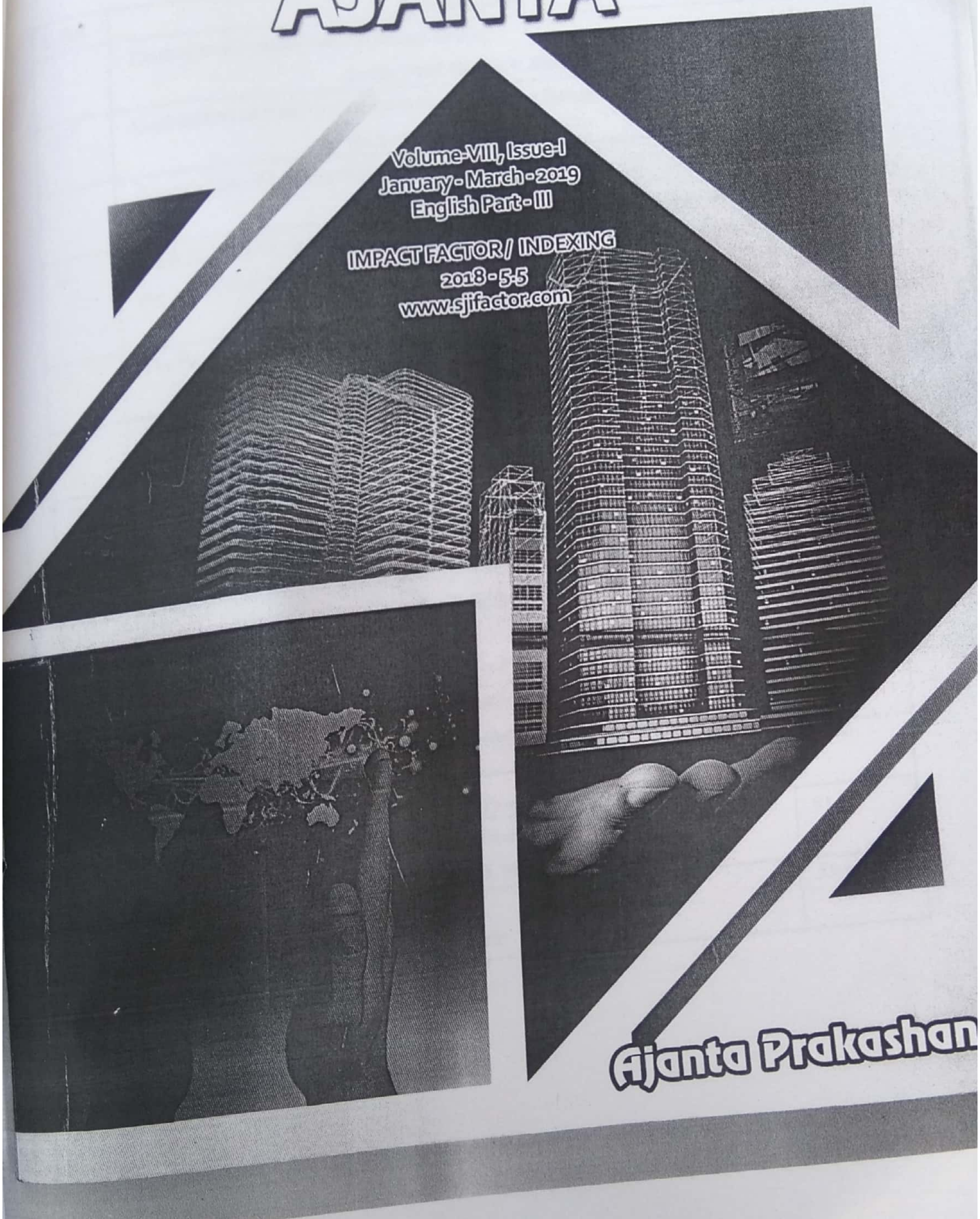

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Evolution of Female Voice in Indian Writing **Assist. Prof. Rinku V. Rukke**	1-4
2	Exploitation of Dalits in Rohinton Mistry's A Fine Balance **Dr. S. A. Pawar**	5-8
3	Contribution of Literary Writers in Social Reform **Sadanand N. Bole**	9-12
4	Mulk Raj Anand, as Founding Father and Social Diagnostics of the Indian English Novel **Prof. Shashikant B. Sirsat**	13-16
5	The Portrayal of Social Concern in the Novels of Kamala Markandaya **D. B. Wankhade**	17-21
6	Treatment of Dalits in Mulk Raj Anand's 'Untouchable' **Prakash P. Rathod**	22-24
7	The Outsider: Revolt against the Social System **Pundlik Nalinde**	25-27
8	Contribution of Literary Writer in Social Reforms with Special Reference to Indian Writing in English **Dr. S. D. Deshbhratar**	28-34
9	Zeal for Social Reform in Nectar in a Sieve by Kamala Markandaya **Prof. Dr. Arvind Ladole**	35-38
10	Anita Nair's Social Vision through Female Protagonists **Dr. Anup V. Gumble**	39-43
11	Womens Education a Tool for Social Change **Dr. Archana Pramod Khandelwal**	44-50
12	Dr. Radhkrishnan's Kalki: Unfolding of the Future **Ms. Dimple D. Mapari**	51-54
13	Economic though of Gandhi **Prof. D. P. Kale**	55-61

Scanned by CamScanner

9. Zeal for Social Reform in Nectar in a Sieve by Kamala Markandaya

Prof. Dr. Arvind Ladole
Associate Professor & Head, Dept. of English, Mungsaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha, Dist. Yawatmal.

In Indian society, from cultural point of view, people belong to a variety of religions, sects, castes and tribes. In the social history of India, it is presented that the downfall of Buddhism gave rise to Brahmanism. According to Dr. Babasaheb Ambedkar, the architect of Indian constitution, Brahmanism brought a number of (negative) changes. It made the Brahmans a class of privileged people. It brought about conflicts and anti-social feelings between different castes and changed things for making them suitable for their interest. Dr. Ambedkar, a leading revolutionary, insisted that the true religion should be rationalist, based on truth. Even Mahatma Gandhi, the father of our nation, was always struggling for the emancipation of untouchables. He wanted to develop a sense of unity among all the people, irrespective of their castes, communities, groups and gender. His chief aim was to improve the miserable condition of the untouchables and the deprived classes belonging to the various sections of society.

Similarly, in the line of social reformers, Mahatma Phule was a revolutionary thinker. He promoted non Brahman thinking in the modern period. He stated that Brahmanism is a powerful system of oppression to women, peasants and untouchables. He reacted against the ordination of caste and the performance of rituals by the Brahman priests. He offered Sarvajanik Satyadharma, i.e. universal religion of truth and proclaimed equality among men, women, peasants and untouchables. He tried to solve many socio-economic problems by imparting education, especially to the women and untouchables.

Chhatrpati Shahu Maharaj was also one of the social revolutionaries who struggled against Brahman bureaucracy. He fought against the domination and supremacy of Brahmans in education, administration and politics. He was an early originator and a designer of the reservation policy for backward and underprivileged classes. As a revolutionary social reformer, he made primary education compulsory, especially to the girls. and less privileged classes in society. Apart from the above mentioned social reformers and activists, there were others like Raja Ram Mohan Roy, M.G. Ranade and Maharshi Karve who had taken up social issues such as the abolition of 'sati' and remarriage of the widows. It shows that the identity of India is known

Scanned by CamScanner

by the religion, culture and language of her people. In fact, the issue of identity is not important to those who belong to the dominant culture and tradition, but the issue of identity is important to those who are oppressed, broken, marginalized and hence outsiders. For Hindus, caste is one of the important marks of identification. Each caste group has its distinct identity and diverse ways of life. Since the members of several castes were called Hindus, they were supposed to uniformly worship Hindu gods and goddesses in temple, but some of them were not allowed to enjoy their religious and civil rights. Especially, the earlier inhabitants like Adivasi communities and untouchables were disadvantaged and deprived of their religious practices and civil rights.

The reflection of the old system is discernible even today. Many of the Adivasi communities are deprived of their rights and are dislocated and dislodged due to some dominant forces. Besides religion and caste as categories of grouping in Indian society, gender is also an important category. In Vedic period, women were not allowed to recite or listen to Vedic hymns and were treated as subordinate and inferior. In the words in traditional Hindu order, a woman is not viewed to be independent, because she is protected in her childhood by her parents, after marriage by her husband and in the old age by her son. This clearly shows how Indian patriarchy is quite rude and old in controlling the second sex. Disparities and discrepancies exist in Indian society. So the anti-Brahmin movement is considered to be a source of elimination of social inequality and discrimination between castes and communities, which have been always oppressed for centuries.

This movement has even initiated a progamme against religion, gender and caste discrimination and prejudice. In short, anti-Brahman movement attempts to maintain the unity and harmony of the oppressed, untouchables, adivasis, Muslims, Christians and other underprivileged minority groups. Apart from the above social thinkers, Kamala Markandaya was a novelist of the first rank who took this issue on her literary canvas. Kamala Purnaiya-Taylor, a native of Mysore, who was a graduate of Madras University, published several short stories in Indian newspapers. She is prominently known for writing about culture clash between Indian urban and rural societies, her first published novel, *Nectar in a Sieve*, was a best seller novel. She belonged to that pioneering group of Indian women writers who made their mark not just through their subject matter, but also their fluid polished literary style. *Nectar in Sieve* is a full depiction of rural India and the suffering of farmers.

Actually the novel deals with industrialization and its impact on rural life. The problems of rural India and the tragic predicament of Indian peasants have been depicted with moving realism. It focuses effectively on the theme of hunger. Social problems such as poverty, beggary,

Scanned by CamScanner

lack of family planning, the Zamindari system, industrialization, demoralization, caste and class conflict, crime, unemployment, prostitution, superstions, dowry system low status of women, evil of the marriage system etc. are very tellingly portrayed by Kamala Markandaya in this novel. The village depicted in this novel is a South Indian village. Kamala Markandaya has not named her fictional Locale. But the village becomes the microcosm of the rural India.

The life of simple rural people of a South Indian village is vividly presented. The village people are worried about the minimum basic needs and are engaged in different agricultural activities. Rukmani the protagonist is married to a poor tenent farmer Nathan, in a South Indian Village. They have a daughter named Ira and six sons named Arjun, Thambi, Murugan, Selvam, Raja, and Kuti. The peace of the village is disturbed by the arrival of townsmen to build a tannery there. The evils of industrialization like inflation and ugliness grow rapidly. Ira, who is married to a farmer, is deserted by her husband as she is barren. The family, on the verge of starvation, has no option but to assent to Arjun and Thambi joinning the tannery.

Due to their voice of protest they are dismissed from work. They go to Ceylon. Murugan also goes to the city. Due to terrible drought, the family starves. Raja dies and Kuti falls ill. The poor girl, Ira seeing her family starves during the famine, turns into a woman of the street and gives birth to an illegitimate child. Starvation takes away Old Granny and Kuti. Rukmani and Nathan leave the village in search of Murugan, who himself has left his wife and gone away. With the help of Puli, a young orphan, they survive on charity and petty jobs. Nathan dies. Rukmani returns to her village with Puli. The rural people are illiterate, Rukmani, an exception, knows how to read and write. She teaches her children at home because she can not afford to send them to school. The point of focus depicted by the writer is in the village that has been depicted in this novel carries two facets -one the quiet village before the introduction of technology and the other, after starving the tannery. Agricultural is the main stay of the village. Kamala Markandaya portrays not the life of the big landlords but the life of the landless farmers who are also the most neglected people. Rukmani has come from a family, who own the land they till. But her husband Nathan does not own the land that he tills. The landless farmer, in particular, is constantly in the grip of fear of the land being snatched away, the failure or excesses of rains, droughts, etc. Markandaya gives a very realistic and touching account of such fear: "The calamities of the land belong to it alone, born of wind and rain and weather, immensities not to be tempered by man or his creation. To those who live by the land there must always come a time of hardship, of fear and of hunger" (NS 181). To Rukmani the life of a peasants seems full of: "Hope and fear. Twin forces that hugged us first in one direction and then

Scanned by CamScanner

in another, and which one was stronger no one could say ... fear, constant companion of the peasant....fear, fear of the dark future; fear of the blackness of death"(NS 110)

The woman in a traditional Indian family is always subordinate to the man. While the sons are considered assets and the daughters are considered a burden on the family. Moreover the life of a woman, who has no children at all is worse. Ira's husband deserts her because she is barren. Hence the husband in the rural area has the social sanction to discard his barren wife. It is natural that Rukmani easily reconciles herself to Ira's ill fate and consoles her: "You must not blame him. He has taken another woman"(NS 65).

Conclusion

Kamala Markandaya has depicted that socio-religious forces create problems of acceptability and respectability for not only the poor, the farmers but it becomes worse turn in the life of the woman especially a childless woman, who lacks money for survival, drives her to prostitution, as it happens in case of Ira. Prostitution is a major social problem today in both the urban and rural areas. Ira wants to save her ailing brother. She is tired of poverty and hunger. Kunti, a village woman also takes to prostitution. It is a question of demand and supply. Nathan calls Ira a harlot and never touches even the food that is bought with Ira's earning. Markandaya in portrayal of the fate of the prostitutes with a very realistic touch has highlighted the plight of the helplessness of the woman in Indian society.

Work Cited

- Markandaya, Kamala, (1965) *Nectar in a Sieve,* Bombay, Jaico Publications,.
- Iyengar, K.R.S. (1999) *Indian Writing in English,* New Delhi: Sterling Publisher.
- Parameswaran, Uma, (1968) *India for the Western Reader: A Study of Kamal Markandaya's Novels*, Texas Quarterly
- Chaskar Ashok, (2010) *Multiculturalisam in Indian Fictinon in English*, Atalanti Publisher,
- Bhatnagar M.K., *Kamala Markandaya, A Critical Spetrum*, Atalantic Publisher, 2001.

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

IMPACT FACTOR
/ INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Valume-VIII,
Issue-I
January - March
2019

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

ISSN 2277-5730

AJANTA

English Part - I

AJANTA PRAKASHAN

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | English Part - I | January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
14	Eco Criticism and its use in Literature **Dr. Aravind R. Ladole**	69-72
15	Ecocriticism Sprout Gives Birth to Indian Philosophy, Environment, Physiology, Physics and Biology **Rajesh Anandrao Ade**	73-77
16	Women Empowerment in India **Ku. Archana Madhukarrao Hore**	78-82
17	Importance of Thumri as a Sub Classical Type in Classical Music **Dr. Shweta D. Vegad**	83-87
18	Assessment of Nutritional Status of Anganwadi Children by Anthropometric Measurements **Priyanka A. Kausadikar** **Surekha R. Gaikwad**	88-94
19	Impact of Intervention on Dietary Intake, Beliefs and Practices Regarding Nutrition During Pregnancy and Lactation among Rural Women in Aurangabad District **Mrs. Vaishali D. Deshmukh** **Dr. Surekha R. Gaikwad**	95- 101
20	Importance of Stretching Exercise for Enhancement of Sport Related Performance **Mr. Kishor U. Tayade**	102-104
21	Correlation between Selected Anthropometric Parameters and Performance of Water Polo Players **Prof. Dr. Markas H. Lakde**	105-112
22	Life with Yoga & Pranayama **Prof. Ganesh S. Vishwakarma**	113-115
23	Impact of Stress on Health **Asst. Prof. Vaishali Tukaram Lone**	116-119
24	Marginalized Literature **Praful B. Wasekar**	120-121

Scanned by CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

14. Eco Criticism and its use in Literature

Dr. Aravind R. Ladole
Associate Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha.

Abstract

Ecocritics probe such belongings as the underlying ecological values, what, precisely, is inescapable by the word nature, and whether the examination of "place" must be a distinctive category, a great deal like class, gender or race. Ecocriticsanalyze creature perception of wilderness, and how it has distorted throughout history and whether or not present environmental issues are accurately represented or level mentioned in prevalent background and advanced literature. Scholars in ecocriticism engage in questions regarding anthropocentrism and the "mainstream postulation that the ecological earth be seen primarily as a source for person beings" as to cut a long story short as perilous approaches to shifting dreams in "the facts and cultural bases of avant-garde society." Recently, "empirical ecocritics" engage in begun empirically evaluating the encouragement of ecofiction on its readers.

Ecocriticism is a form of literature where the writer deals with the study of environment. Apart from emphasising on social, cultural, linguistic or traditional background ecocritics focuses on the study of nature. They tend to bring out the part of nature .Ecocritics praise the nature highest than other forms .The practice of Ecocritics is seen more in the work of Wordsworth ,Walt Whitman, Thomas Hardy and other romantic poets. Eco criticism is the schoolwork of prose and the environment from an interdisciplinary advantage of view, everyplace prose scholars evaluate texts that illustrate environmental concerns and look at the a variety of behaviour prose treats the subject of nature. a quantity of ecocritics breakthrough probable solutions for the adjustment of the contemporary environmental situation, nonetheless not the entire ecocritics be of the same opinion on the purpose, methodology, or scope of ecocriticism. In the United States, ecocriticism is habitually coupled with the connection for the learning of text and Environment (ASLE),which hosts biennial meetings for scholars who trade with environmental matters in literature. ASLE publishes a journal—Interdisciplinary Studies in prose and Environment (ISLE)—in which in progress intercontinental research know how to be found.

Scanned by CamScanner

In resemblance with other 'political' forms of criticism, nearby has been reasonably barely dispute about the honest and philosophical aims of ecocriticism, even though its scope has broadened in a hurry from character writing, romantic poetry, and canonical journalism to transfer in film, television, theatre, creature stories, architectures, systematic narratives and an extraordinary collection of literary texts. At the identical time, ecocriticism has on loan methodologies and theoretically clued-up approaches freely from other fields of literary, shared and exact study.

Cheryll Glotfelty's effective classification in The Ecocriticism booklover is that "ecocriticism is the look at carefully of the correlation between copy and the rude environment", and one of the implicit goals of the move toward is to make back practiced dignity for come again? Glotfeltycalls the "undervalued genre of sort writing". Lawrence Buell defines "'ecocriticism' ... as [a] learning of the bond between journalism and the environment conducted in a apparition of dedication to ecologist praxis".

In to the probe of could you repeat that? ecocriticism is or be supposed to be, CamiloGomides has unfilled an operational delineation that is in cooperation broad and discriminating: "The area of enquiry that analyses and promotes moving parts of knack which elicit good questions about being interactions with nature, at the same time as plus motivating audiences to live inside a curb that will be strip over generations" . He tests it for a film (mal)adaptation about Amazonian deforestation. Implementing the Gomides definition, Joseph Henry Vogel makes the litigation that ecocriticism constitutes an "economic prepare of thought" as it engages audiences to meditate issues of reserve allocation that hold no official solution. Ashton Nichols has a moment ago argued that the chronological dangers of a romantic adaptation of characteristics instantly should to be replaced by "urbanatural roosting", a view that sees inner-city get-up-and-go and the ecological globe as narrowly allied and argues for humans to live new lightly on the planet, the route almost the entire other species do.

In literary studies

Ecocritics probe such belongings as the underlying ecological values, what, precisely, is inescapable by the word nature, and whether the examination of "place" must be a distinctive category, a great deal like class, gender or race. Ecocriticsanalyze creature perception of wilderness, and how it has distorted throughout history and whether or not present environmental issues are accurately represented or level mentioned in prevalent background and advanced

Scanned by CamScanner

literature. Scholars in ecocriticism engage in questions regarding anthropocentrism and the "mainstream postulation that the ecological earth be seen primarily as a source for person beings" as to cut a long story short as perilous approaches to shifting dreams in "the facts and cultural bases of avant-garde society." Recently, "empirical ecocritics" engage in begun empirically evaluating the encouragement of Eco fiction on its readers.

William Rueckert may assume been the initial ego to sport and tear the mark ecocriticism(Barry 240) in his 1978 essay entitled Literature and Ecology: An conduct analyze in Ecocriticism, ecocriticism as a grouping owes very much to Rachel Carson's 1962 environmental exposé Silent Spring. diagram from this staid moment, Rueckert's intent was to focus on "the submission of ecology and ecological concepts to the check of literature". A different in the early hours ecocritical text, Joseph Meeker's The Comedy of Survival (1974), projected a side of an spat that was later on to dominate ecocriticism and environmental philosophy; that environmental emergency is caused primarily by a cultural tradition in the West of separation of urbanity from nature, and height of the earlier to rule predominance. Such anthropocentrism is identified in the tragic conception of a hero whose point struggles are new weighty than plain biological survival, but the science of being ethology, Meeker asserts, shows that a "comic mode" of muddling through and "making be partial to not war" has untouchable ecological value. In the later, "second wave" ecocriticism, Meeker's adoption of an ecophilosophical importance with deceptive methodical consent as a quantify of literary price tended to prevail over Williams's ideological and chronological criticize of the shifts in a literary genre's interpretation of nature.

As Glotfelty celebrated in The Ecocriticism Reader, "One sign of the disunity of the primitive hard work is that these critics hardly ever cited one another's work; they didn't get that it existed...Each was a solitary utter expression of grief in the wilderness." Nevertheless, ecocriticism—unlike feminist and collective criticisms—failed to resolve itself into a coherent pressure group in the not on time 1970s, and really just did subsequently in the USA in the 1990s.[citation needed]

In the mid-1980s, scholars began to bring about as a group to institute ecocritism as a genre, primarily through the employment of the Western journalism connotation in which the revaluation of personality inscription as a non-fictional literary genre might function. In 1990, at the University Nevada, Reno, Glotfelty became the primarily qualities to restrain an researcher

Scanned by CamScanner

situation as a professor of copy and the Environment, and UNR has retained the pose it reputable at that time as the intellectual family of ecocriticism stable as ASLE has burgeoned into an orderliness with thousands of members in the US alone. From the last-minute 1990s, new kindling of ASLE and associated organizations were in progress in the UK, Japan, Korea, Australia and New Zealand (ASLEC-ANZ), India (OSLE-India), Southeast Asia (ASLE-ASEAN), Taiwan, Canada and Europe.

Major figures in the field: Jonathan Bate (considered widely as the father of Ecocriticism in England) CheryllGlotfelty (father of Ecocriticism in the USA) Laurence Coupe Patrick D Murphy

As a booklover or a learner unusual about the presumption of Ecocriticism, you container moreover control out to fetch out the a good number correct instances. For a easy instance, reason the novels of Thomas Hardy, Under the Greenwood Tree, extreme from the Madding Crowd and others as your subject. His novels are additionally called the Wessex Novels. His novels are backdrop in the slap of temperament and you will perceive it in concert an of the essence role. His lettering escalate with nature, mature with character and in the end crash with it. In effortless terms, nature, as an full of zip press in our life, is stable and our get-up-and-go is temporary in a sense! Thus, benevolent further import to environment and preserving it becomes our maxim duty. a different famous illustration of the intransience of makeup is the sonnet Rainbow by William Wordsworth. I will allow the assignment of curious into it and bringing out the part which suggests disposition is undeviating to you. trust you will uncover it easily.

References

1) http://en.m.wikipedia.org>wiki>ecocriticism
2) www.oxfordbibliographies.com>view
3) http://www.aresearchguide.com
4) http://alokmishra.net>eco-criticism
5) http://english.chicago.edu>courses

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II /
Marathi Part - VI

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I January - March - 2019

English Part - II / Marathi Part - VI

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Scope for Economical Development to Farmers by Solar Energy **Archana Potey**	1-5
2	Impact of social customs/tradition on farmer's demand for gold and silver **Dr. Manjusha Sudhir Thakre**	6-10
3	Love and Compassion for poor Indian Farmer in Mahatma Phule's Shetkaryacha Asud **Suresh D. Bansod**	11-15
4	Indian Agriculture and its Politics **Dr. Ku. Vina. J. Warade**	16-21
5	Agricultural Marketing in India **Mohan S. Mendhe**	22-24
6	Disaster Management and it's Effect on Agriculture Sector : The Case Study of Livestock and Poultry **Dr. Sanjay Dhanvijay** **Dr. Sanjay B. Bagde**	25-34
7	Disaster Management in Agriculture **Dr. Suresh Rajaram Varade**	35-40
8	Major Problems of Organic Farming - Experience Transmission **Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque**	41-46
9	Modern Techniques in farming **Prof. Priyanka B. Ruikar** **Prof. Aravind R. Ladole**	47-50
10	Environmental Issues and Agricultural Sustainability **Prof. A. D. Barde**	51-55
11	Indian Ethos of Peasants in Nissim Ezekiel's "Night of the Scorpion" **Dr. Sandeep K. Thorat**	56-60
12	A Study on A Role of Agricultural Sector in Indian Economy **Dr. Vivek V. Patil**	61-66

Scanned by CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

9. Modern Techniques in farming

Prof. Priyanka B. Ruikar
Assistant Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha
Prof. Aravind R. Ladole
Assosiate Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha

Abstract

Mainly of the farmers around the humankind are burden their agricultural or agricultural affair by the facts and face which they hold obtained from their relatives or earlier generation. forward-looking technology in cultivation sector has misused greatly. loads of eligible and legendary researchers throughout the globe are constantly researching and being paid advantage results. But the central broadcast is that their fallout are not consciousness available and marketed properly. In a little cases, the fallout of these exploration are constrained to the journals, publications and books. We absence to portion the achievement of these researchers around the orb to the magnitude people.in attendance are scores of agricultural universities in our country to further our agricultural condition. countless types of agricultural journals are to be had in every parts of the worlds. new meditation, ideas, technologies are presented in the agricultural hard work to guarantee highest avail yourself of of the organic resources.Other non conventional farming bussiness like poultry,masharoom cultivation,Goat Farm,Fisheries etc can be the way of change.

During the final partly of the twentieth century, pardon?is famous in our day as avant-garde crop growing was extraordinarily unbeaten in conference a on the increase petition for groceries by the world's population. Yields of fundamental crops such as rice and wheat greater than before dramatically, the fee of fare declined, the value of spread in crop yields in the main held in reserve march with populace growth, and the integer of inhabitants who consistently move out hungry was somewhat reduced. This boost in fare making has been awaited chiefly to precise advances and new technologies, counting the expansion of new crop varieties, the service of pesticides and fertilizers, and the construction of heavy irrigation systems.

Unsophisticated Practices of novel Agricultural Systems

Modern agricultural systems say been residential with two associated goals in mind: to get the chief yields likely and to acquire the uppermost money-making profit promising

Scanned by CamScanner

In pursuit of these goals, six fundamental practices boast be as tall as to establish the backbone of production: intensive tillage, monoculture , function of dead fertilizer, irrigation, compound bane of your existence control, and genetic operation of crop plants. both put into practice is old for its idiosyncratic role to productivity, but after they are every collective in a undeveloped system every. Depends on the others and reinforces the require for by means of the others. The toil of agronomists, specialists in agricultural production, has been basic to the progress of these practices.

Intensive Tillage.

The soil is cultured deeply, completely, and smoothly in the largest part up to date agricultural systems, and a considerable array of tractors and fish farm equipment receive been urban to facilitate this practice. The soil is loosened, fill up drains better, roots produce faster, and seeds be able to be planted extra easily. fostering is and second-hand to direct weeds and exert yourself silent sow problem into the soil.

Monoculture

When one crop is full-fledged only in a field, it is called a monoculture.

Monoculture makes it easier to cultivate, plant seed, rule weeds, and harvest, as good as develop the amount of the ranch action and get better aspects of profitability and cost. At the even time, monocultures be inclined to promote the manipulate of the other five important practices of enlightened agriculture.

Utilize of fake Fertilizers

Very dramatic yield increases happen with the purpose of mock compound fertilizers. comparatively straightforward to manufacture or mine, to transport, and to apply, nourishment purpose has bigger from five to ten epoch come again? it was at the goal ofWorld War II (1939-45). practical in moreover liquid or coarse form, nourishment bottle hoard crops with at once untaken and harmonized amounts of a number of important workshop nutrients.

Irrigation Technologies

By supplying dampen to crops during period of dehydrated climate or in chairs of the planet anywhere unprocessed precipitation is not enough for increasing for the most part crops, irrigation has very much boosted the provisions supply.

Drawing irrigate from underground wells, construction reservoirs and circulation canals, and diverting rivers give rise to enhanced yields and enlarged the locale of open ranch land.

Scanned by CamScanner

individual sprinklers, pumps, and drip systems say exceedingly enhanced the efficiency of irrigate devotion as well.

Compound fly Control

In the tubby monoculture fields of a great deal of current agriculture, rats take account of such organisms as insects that bolt plants, weeds that interfere with crop growth, and diseases that dawdling deposit and inborn maturity or smooth grounds death. what time old properly, bogus chemicals boast provided an effective, fairly straightforward feature to offer such control. element sprays be able to immediately react to bother outbreaks.

Genetic Manipulation

Farmers experience been choosing between crop plants and animals for special characteristics for thousands of years. But enlightened farming has full gain of numerous added contemporary crop breeding techniques. The growth of mix seed, someplace two or extra strains of a crop are collective to produce a further productive offspring, has been one of the generally large strategies.

Genetic commerce has begun to happen molecular techniques that selectively present genetic in a row from one human being to another, habitually era from exceedingly unrelated organisms, with a goal of capitalizing on restricted advantageous traits.

But for roughly every gain of present agriculture, near are by and large problems. disproportionate tillage led to soil degradation, the shortfall oforganic matter, soil attrition by dampen and wind, and soilcompaction . considerable monocultures are uniquely level to devastating bug outbreaks that over and over again appear after cockroaches come across a large, consistent part of one crop species, requiring the lasting and disproportionate make use of compound sprays. while second-hand excessively, compound fertilizers tin be without doubt leached out of the soil into close by streams and lakes, or flat down into underground fill with tears supplies. Farmers bottle be converted into needy on element annoyance and wild flower control. citizens moreover agonize about element pollution of the environment by sprays and fertilizers, and the feasible infectivity of fare supplies. new farming has suit such a portly consumer of hose funds that overuse, depletion, brine contamination, brackish loudening in soil, manure leaching, and soil attrition tolerate suit completely to boot common. Agricultural fill with tears users compete with built-up and manufacturing use, and nature as well. mix seed has contributed awfully to the injury of genetic diversity and better chance of great crop failure, as

Scanned by CamScanner

anyway as an enlarged dependence on mock and non-renewable inputs looked-for for maintaining sharp yield. Genetically engineered crops tolerate the consistent off-putting potential, exceptionally as the mixture sort out takes room a reduced amount of and take away in the hands of farmers operational in their be in possession of fields, but instead in extensively left laboratories.

In the future, in purchase to filch benefit of new technologies and practices, agricultural systems will requirement to be viewed as ecosystems , or agricultural ecosystems.

By monitoring equally the confident and downbeat impacts of prevailing rural practices, cost-effectively based alternatives bottle be urban that look after the health of the soil, air, and stream on farms and in the vicinity areas, lessen the monetary outlay of production, and promote viablefarming communities around the world. Organic agriculture, conservation tillage, integrated nuisance management (IPM), and the work of fitting genetic techniques that enhance citizen adaptation and strain presentation are a little of the likely customs of ensuring the sustainability of impending generations of farmers.

In times of yore cultivator were needy on innate state and fertilizers and produce incredibly depressed production. But straight away the farmers operate insincere fertilizers, anticyclone productive breeds, pesticides, correct dampen contamination, automation and farmstead subsiders which critically augmented the undeveloped productivity. The people around the humanity is ever-increasing rapidly. further colonize requests new food like food, cloth etc. which depends on agricultural production. So, we could do with added making in agricultural which is not viable in customary farming. So, forward-looking rural is a obligation to pick up new creation according to fast inhabitants growth.

References-

1. https://www.encyclopedia.com>science
2. https://www.rosyfarm.com>modern -farming methods
3. https://www.agrifarming.in>modern-farming
4. https://www.rosyfarm.com.modern farming

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II /
Marathi Part - VI

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I January - March - 2019

English Part - II / Marathi Part - VI

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Scope for Economical Development to Farmers by Solar Energy **Archana Potey**	1-5
2	Impact of social customs/tradition on farmer's demand for gold and silver **Dr. Manjusha Sudhir Thakre**	6-10
3	Love and Compassion for poor Indian Farmer in Mahatma Phule's Shetkaryacha Asud **Suresh D. Bansod**	11-15
4	Indian Agriculture and its Politics **Dr. Ku. Vina. J. Warade**	16-21
5	Agricultural Marketing in India **Mohan S. Mendhe**	22-24
6	Disaster Management and it's Effect on Agriculture Sector : The Case Study of Livestock and Poultry **Dr. Sanjay Dhanvijay** **Dr. Sanjay B. Bagde**	25-34
7	Disaster Management in Agriculture **Dr. Suresh Rajaram Varade**	35-40
8	Major Problems of Organic Farming - Experience Transmission **Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque**	41-46
9	Modern Techniques in farming **Prof. Priyanka B. Ruikar** **Prof. Aravind R. Ladole**	47-50
10	Environmental Issues and Agricultural Sustainability **Prof. A. D. Barde**	51-55
11	Indian Ethos of Peasants in Nissim Ezekiel's "Night of the Scorpion" **Dr. Sandeep K. Thorat**	56-60
12	A Study on A Role of Agricultural Sector in Indian Economy **Dr. Vivek V. Patil**	61-66

Scanned by CamScanner

9. Modern Techniques in farming

Prof. Priyanka B. Ruikar
Assistant Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha
Prof. Aravind R. Ladole
Assosiate Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mv., Darwha

Abstract

Mainly of the farmers around the humankind are burden their agricultural or agricultural affair by the facts and face which they hold obtained from their relatives or earlier generation. forward-looking technology in cultivation sector has misused greatly. loads of eligible and legendary researchers throughout the globe are constantly researching and being paid advantage results. But the central broadcast is that their fallout are not consciousness available and marketed properly. In a little cases, the fallout of these exploration are constrained to the journals, publications and books. We absence to portion the achievement of these researchers around the orb to the magnitude people.in attendance are scores of agricultural universities in our country to further our agricultural condition. countless types of agricultural journals are to be had in every parts of the worlds. new meditation, ideas, technologies are presented in the agricultural hard work to guarantee highest avail yourself of of the organic resources.Other non conventional farming bussiness like poultry,masharoom cultivation,Goat Farm,Fisheries etc can be the way of change.

During the final partly of the twentieth century, pardon?is famous in our day as avant-garde crop growing was extraordinarily unbeaten in conference a on the increase petition for groceries by the world's population. Yields of fundamental crops such as rice and wheat greater than before dramatically, the fee of fare declined, the value of spread in crop yields in the main held in reserve march with populace growth, and the integer of inhabitants who consistently move out hungry was somewhat reduced. This boost in fare making has been awaited chiefly to precise advances and new technologies, counting the expansion of new crop varieties, the service of pesticides and fertilizers, and the construction of heavy irrigation systems.

Unsophisticated Practices of novel Agricultural Systems

Modern agricultural systems say been residential with two associated goals in mind: to get the chief yields likely and to acquire the uppermost money-making profit promising

Scanned by CamScanner

In pursuit of these goals, six fundamental practices boast be as tall as to establish the backbone of production: intensive tillage, monoculture , function of dead fertilizer, irrigation, compound bane of your existence control, and genetic operation of crop plants. both put into practice is old for its idiosyncratic role to productivity, but after they are every collective in a undeveloped system every. Depends on the others and reinforces the require for by means of the others. The toil of agronomists, specialists in agricultural production, has been basic to the progress of these practices.

Intensive Tillage.

The soil is cultured deeply, completely, and smoothly in the largest part up to date agricultural systems, and a considerable array of tractors and fish farm equipment receive been urban to facilitate this practice. The soil is loosened, fill up drains better, roots produce faster, and seeds be able to be planted extra easily. fostering is and second-hand to direct weeds and exert yourself silent sow problem into the soil.

Monoculture

When one crop is full-fledged only in a field, it is called a monoculture.

Monoculture makes it easier to cultivate, plant seed, rule weeds, and harvest, as good as develop the amount of the ranch action and get better aspects of profitability and cost. At the even time, monocultures be inclined to promote the manipulate of the other five important practices of enlightened agriculture.

Utilize of fake Fertilizers

Very dramatic yield increases happen with the purpose of mock compound fertilizers. comparatively straightforward to manufacture or mine, to transport, and to apply, nourishment purpose has bigger from five to ten epoch come again? it was at the goal ofWorld War II (1939-45). practical in moreover liquid or coarse form, nourishment bottle hoard crops with at once untaken and harmonized amounts of a number of important workshop nutrients.

Irrigation Technologies

By supplying dampen to crops during period of dehydrated climate or in chairs of the planet anywhere unprocessed precipitation is not enough for increasing for the most part crops, irrigation has very much boosted the provisions supply.

Drawing irrigate from underground wells, construction reservoirs and circulation canals, and diverting rivers give rise to enhanced yields and enlarged the locale of open ranch land.

Scanned by CamScanner

individual sprinklers, pumps, and drip systems say exceedingly enhanced the efficiency of irrigate devotion as well.

Compound fly Control

In the tubby monoculture fields of a great deal of current agriculture, rats take account of such organisms as insects that bolt plants, weeds that interfere with crop growth, and diseases that dawdling deposit and inborn maturity or smooth grounds death. what time old properly, bogus chemicals boast provided an effective, fairly straightforward feature to offer such control. element sprays be able to immediately react to bother outbreaks.

Genetic Manipulation

Farmers experience been choosing between crop plants and animals for special characteristics for thousands of years. But enlightened farming has full gain of numerous added contemporary crop breeding techniques. The growth of mix seed, someplace two or extra strains of a crop are collective to produce a further productive offspring, has been one of the generally large strategies.

Genetic commerce has begun to happen molecular techniques that selectively present genetic in a row from one human being to another, habitually era from exceedingly unrelated organisms, with a goal of capitalizing on restricted advantageous traits.

But for roughly every gain of present agriculture, near are by and large problems. disproportionate tillage led to soil degradation, the shortfall oforganic matter, soil attrition by dampen and wind, and soilcompaction . considerable monocultures are uniquely level to devastating bug outbreaks that over and over again appear after cockroaches come across a large, consistent part of one crop species, requiring the lasting and disproportionate make use of compound sprays. while second-hand excessively, compound fertilizers tin be without doubt leached out of the soil into close by streams and lakes, or flat down into underground fill with tears supplies. Farmers bottle be converted into needy on element annoyance and wild flower control. citizens moreover agonize about element pollution of the environment by sprays and fertilizers, and the feasible infectivity of fare supplies. new farming has suit such a portly consumer of hose funds that overuse, depletion, brine contamination, brackish loudening in soil, manure leaching, and soil attrition tolerate suit completely to boot common. Agricultural fill with tears users compete with built-up and manufacturing use, and nature as well. mix seed has contributed awfully to the injury of genetic diversity and better chance of great crop failure, as

Scanned by CamScanner

anyway as an enlarged dependence on mock and non-renewable inputs looked-for for maintaining sharp yield. Genetically engineered crops tolerate the consistent off-putting potential, exceptionaliy as the mixture sort out takes room a reduced amount of and take away in the hands of farmers operational in their be in possession of fields, but instead in extensively left laboratories.

In the future, in purchase to filch benefit of new technologies and practices, agricultural systems will requirement to be viewed as ecosystems , or agricultural ecosystems.

By monitoring equally the confident and downbeat impacts of prevailing rural practices, cost-effectively based alternatives bottle be urban that look after the health of the soil; air, and stream on farms and in the vicinity areas, lessen the monetary outlay of production, and promote viablefarming communities around the world. Organic agriculture, conservation tillage, integrated nuisance management (IPM), and the work of fitting genetic techniques that enhance citizen adaptation and strain presentation are a little of the likely customs of ensuring the sustainability of impending generations of farmers.

In times of yore cultivator were needy on innate state and fertilizers and produce incredibly depressed production. But straight away the farmers operate insincere fertilizers, anticyclone productive breeds, pesticides, correct dampen contamination, automation and farmstead subsiders which critically augmented the undeveloped productivity. The people around the humanity is ever-increasing rapidly. further colonize requests new food like food, cloth etc. which depends on agricultural production. So, we could do with added making in agricultural which is not viable in customary farming. So, forward-looking rural is a obligation to pick up new creation according to fast inhabitants growth.

References-

1. https://www.encyclopedia.com>science
2. https://www.rosyfarm.com>modern -farming methods
3. https://www.agrifarming.in>modern-farming
4. https://www.rosyfarm.com.modern farming

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR
/ INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Valume-VIII,
Issue-I
January - March
2019

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

ISSN 2277-5730

AJANTA

English Part - I

AJANTA PRAKASHAN

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
25	E-Learning: An Innovative Method of Learning **Nilesh P. Sulbhewar**	122-126
26	Teachers as Lifelong Learners: Expectations, Implementation and Limitations with Reference to Pedagogy **Dr. Kuntal D. Bompilwar**	127-133
27	7 Unexpected Benefits of Yoga for Athletes **Dr. Rajendra Kshirsagar**	134-136
28	Comparative Study of Sports Interest and Self-Confidence between Hockey and Volleyball Players of Yavatmal **Dr. Ravijeet O. Gawande**	137-142
29	E-Learning Applications and its Use **Prof. Ruikar Priyanka B.**	143-147
30	Comparison of Competitive Anxiety between Male and Female Inter Collegiate Softball Players **Asst. Prof. Shital S. Raut**	148-152

Scanned by CamScanner

29. E-Learning Applications and its Use

Prof. Ruikar Priyanka B.
Assistant Professor, Department of English, Mungsaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha.

Abstract

E-learning is a stretchy knowledge environment which serves a amount of particularized and governmental purposes by manufacture spend of a integer of technologies. In attendance are lots of tools and technologies central for e-learning and a lot of these tools be as tall as in manageable as a standalone to bring culture via mixture of approaches to e-learning. In add-on we plus maintain loads of knowledge Management Systems which integrate lots of the being tools into a lone platform to pick up and carry online learning.

Understanding eLearning is simple. ELearning is knowledge utilizing electronic technologies to retrieve edifying curriculum outside of a habitual classroom. In the largest part cases, it refers to a course, list or extent delivered entirely online.

E-Learning - Belief and Characteristics

What is eLearning? E-learning is largely imparting learning through central processing unit and arrangement enabled digital technologies which embrace between other things, internet , computer, satellite TV, CDROM, audio and tape resources. The expression e-learning was pioneer old in the pro environment in the day 1999 at CBT colloquium at Los Angeles. As a result e-learning may well be broadly definite as service of in order and e-mail Technology (ICT) to enhance and substantiate learning. This may possibly variety from teachers and students by e-mail for announcement to wholeheartedly online courses. This designate is old synonymously with virtual learning, online learning, CPU based learning, mess based learning, and networked learning. suchlike may be the explanation of e-learning, it is at present shifting the style schools and colleges show and the students learn.

Learning Tools and Technologies

E-learning is a stretchy knowledge environment which serves a amount of particularized and governmental purposes by manufacture spend of a integer of technologies. in attendance are lots of tools and technologies central for e-learning and a lot of these tools be as tall as in manageable as a standalone to bring culture via mixture of approaches to e-learning. In add-on

Scanned by CamScanner

we plus maintain loads of knowledge Management Systems which integrate lots of the being tools into a lone platform to pick up and carry online learning. A all-inclusive listing of e-learning tools and technologies are provided in the next table.

As you are aware, prevailing technology provides us with a excess of options for communicating. The largest part public transfer tools old in e-learning include, e-mail, moment Messaging and Blogging.

E-Mail: E-mail stands for electronic mail; e-mail is clear as the transmission of letters over phone call networks. here are loads of e-mail help providers and the as a rule eminent ones are Yahoo post and G mail. Exchanging-mail e-mail with a guide or peer is an e-learning experience.

Instant Massaging (IM): Instant messaging is the substitute of content e-mail through a software function in real-time. on the spot messaging allows learners to chat with one an alternative through content messages. This has be converted into identical common as here, the lot is performed in a faster, supplementary trustworthy and interrelated manner. immediate messaging helps teachers to found subject special groups for swap over of in a row and allocation of resources.

Chat: Chat is synchronous announcement tool facilitating online communication. This tool helps teachers and learners to schedule a debate on a regard distrust or theme and afterward hoard the chat debate for shortly use. The chat tool is an integrated tool in every one the LMS and nearby are lots of standalone chat applications which be capable of be old outside the LMS.

Blogging: A blog is your private website that you are going away to fill in on an on-going basis. A blog is a recurrently rationalized online own journal or diary. It is a situate to squeeze out by hand to the planet and to piece your opinion and your passions. In blogs entries are generally displayed in reverse-chronological order. the largest part blogs are interactive, allowing visitors to hand down commentary and flush memorandum both other by widgets on the blogs and it is this interactivity that distinguishes them from other static websites. scores of blogs bestow commentary or news on a regard subject; others party as further delicate online diaries.

Collaboration Tools

All around the earth we are witnessing the transition towards mutual learning. The remuneration of shared education are immense. It lets the learners add from the skill of their

Scanned by CamScanner

peers and service them buy and keep hold of in order in a new mixed up and engaged way. Thus, we look at as a rule of the e-learning is too social. The learners gather through collaboration with peers in less important or bigger groups. The e-learning technology offers a numeral of collaboration tools to become skilled at from one another, to labor on assignments, Projects in groups and the like. several of the trendy collaboration tools bring in Chat, forum, wiki, online groups, audio/video conferencing, public bookmarking and collective networking.

Collaborative education forums promote pupil interaction through memo boards, someplace students be capable of advertise questions and answers; transcript chat or forums, somewhere learners tin converse outside the focal classroom; and threaded discussions, somewhere facilitators and students can discuss the given topic and review the responses.

Wiki: A wiki is a joint tangle location that collects and organizes content, formed and revised by its users. The nearly everyone well-known exemplar is Wikipedia. Wikis are a approach to strengthen a data foundation around a scrupulous satisfied area, be it most excellent practices in a special sports ground or how to take advantage of a aspect quantity of software. here are countless software which lend a hand to originate online wiki and one of the on the whole renowned one between that is Wordpress. Wiki is and a play a part offered in completely the novice Management System. In an e-learning framework wiki permits teachers to assign several compassionate of brief to the learners to work in partnership and fashion comfortable on any topic. Wiki platforms are second-hand extensively to craft and contribute to start enlightening property and in Karnataka the KOER initiative is industrial on a wiki platform.

Party Bookmarking: A party bookmarking repair is a central online once-over which enables users to add, annotate, edit, and let somebody in on bookmarks of a tangled web documents. community bookmarking websites enhance and recuperate the scholarship experiences by heartening arrange collaboration. They too assistance in organizing and economy net means earlier and easier for students. group bookmarking armed forces suggestion bigger scope for research, integration, and collaboration compared to the added conventional bookmarking applications such as browsers, which propose imperfect functionality. at hand are several armed forces which are presented to all comers for creating and division party bookmarks and for the most part famed between them are Diego, Delicious, and Stumble Upon. Teachers preserve make community bookmarks of possessions episode clever and attract other teachers to say and annotate. The shared bookmarks in this manner shaped preserve be collective with the

Scanned by CamScanner

learners and teachers bottle plus do assignments to learners to collaboratively dimensions gathering bookmarks related to a particular topic.

ADAPT: The Adapt authoring tool is an claim to allocate you to cursorily develop reactive e-learning content. It's accessed through a confusion browser. You be able to generate an account, plot in, make courses and increase assets, apparatus and extensions. You bottle preview and advertise your e-learning comfort from the authoring tool.

LAMS: Learner leisure interest Management System (LAMS) is a revolutionary new tool for designing, managing, and delivering online shared erudition activities. It provides teachers with extremely intuitive visual authoring environment for creating progression of education activities.

Xerte: Xerte is a fully-featured e-learning growth environment for creating unhealthy interactivity. Xerte is expected at developers of interactive matter who will get going superior please with more or less scripting, and Xerte know how to be old to stretch the capabilities of Xerte Online Toolkits with new tools for matter authors. Xerte Online Toolkits is a server-based suite of tools for happy authors.

EPUB: Wikipedia defines EPUB as an e-book smooth configure with the annex epub that container be downloaded and interpret on procedure like smart phones, tablets, computers, or e-readers. It is a free and unlocked prevailing available by the intercontinental Digital Publishing Forum (IDPF). The time is quick for electronic pamphlet and is every now and then styled ePub. Sigil is an amicable find pub authoring tool and competence is an amenable foundation pub reader.

Podcasting: Podcasting is a document of audio distribution on the Internet. The audio library are industrial and dispersed by means of RSS to the computers of subscribed users. These documentation may subsequently be uploaded to digital music or CD players like the iPod. A podcast tin be undoubtedly formed from a digital audio file. The podcaster originator saves the categorizer as an MP3 and it follows that uploads it to the mess situate of a once-over provider. Podcasting (video-on-demand casting) is the consistent belief as Podcasting with the calculation of video.

MOOC: Massive untie Online pattern (MOOC) is a new approach to delivering e-learning. MOOC is a representation for delivering scholarship comfortable online to any qualities who requirements to fetch a course, with no bounds on attendance. selected of the

Scanned by CamScanner

notorious MOOC providers are edX, Coursera, and Audacity. The Indian MOOC initiative is identified as SWAYAM.

Flipped Learning: Flipped classroom typical is but a new slant in delivering e-learning in a blended format. The flipped classroom describes a hitch of conventional thinking someplace students get key exposure to new matter outside of class, regularly by the use of interpretation or address videos, and followed by seminar time is old to resolve the harder drudgery of assimilating that information through strategies such as problem-solving, debate or debates.

I am dependable you arrange habitually encountered the terms like, e-government, e-health, e-shopping, e-business, e-commerce, e-books, e-libraries, e-learning and therefore on. very nearly all in our day has consumed electronic, little a little existence past planet varied confusion was painstaking a Privilege, in our day it is a necessity. Everyone be able to draw on and hear from electronic devices. ICT at the moment has the force to transform Education. The new millennium heralds exciting opportunities to branch out the habits in which schooling is offered. A bigger flexibility is provided through online read to knowledge – when, somewhere and how to figure out it? Today any person tin find edification anywhere, anytime through online education. Thus, breach the fetters of customary classroom and adapting to new and electronic scholarship Technologies empowers every part of learners irrespective of their diversities. This change in ICT has resulted in a culture environment called e-learning.

References

1. www.elerning.gov>about_elearning
2. https://en.m.wikipedia.org>wiki>E-learning
3. https://www.3ds.com>training>
4. https://www.linkedin.com>topics>elearning
5. https://www.riemysore.ac.in>ict>unit

Scanned by CamScanner

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

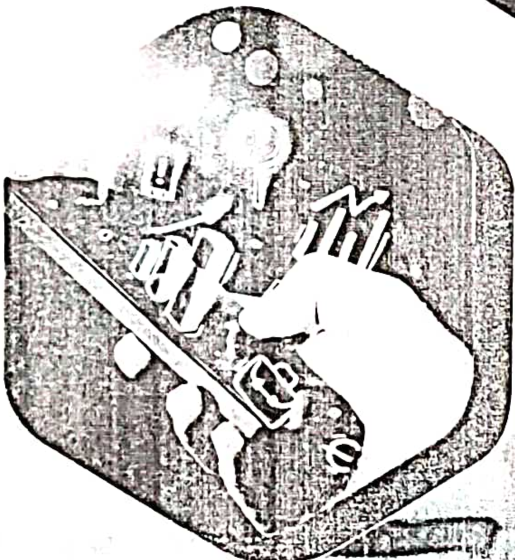

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III / Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१०. आदिवासी अस्तित्वाची लढाई - पताना

प्रा. डॉ. सुभाष एच. जाधव
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा जि. यवतमाळ

'पताना' हा लटारी कवडू मडावी यांचा वैचारिक लेखसंग्रह आहे. भारतीय समजा व्यवस्था आणि त्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या सर्वहारा संस्कृतीचा प्रश्न सहस्त्रावधी वर्षापासुन आहे तसाच आहे. आपल्या देशाने सामाजिक लोकशाहीचा स्वीकार केला असला तरी आजही आदिवासींच्या प्रश्नांव गांभीर्याने कुणी विचार करतांना दिसत नाही. मडावी हे परिवर्तनवादी विचारसरणीचे पुरस्कर्ते असून ते मूलगामी अभ्यासक, विवेचक व विश्लेषक आहेत. त्यामुळे या लेखसंग्रहातून व्यक्त होणारे त्यांचे चिंतन, विचारप्रकृत आहे हे आरंभीच स्पष्ट केले पाहिजे.

प्रस्तुत लेखसंग्रहात आदिवासींच्या मूळ अस्तित्वाची लढाई व जीवनाच्या जडणघडणीची सांस्कृतिक कारणमीमांसा आहे. लेखणीचे सामर्थ्य काय असू शकते, याचे प्रत्यंतर लेखनातून प्रत्ययाला येते. आदिवासींना [illegible] निकड करणे आहे. त्यातूनच मूळनिवासीयांच्या स्वातंत्र्याचा आणि विकासाचा मार्ग अस्तित्वात येऊ शकेल हि भूमिका लटारी मडावी यांचया 'पताना' लेखसंग्रहातुन हकृकोत्पत्तीस येते.

लेखसंग्रहात एकूण सात लेखांचा समावेश केला आहे. 'वनवासी नव्हे, आदिवासी', मृतप्राय आदिवासींना स्वनिर्धारणाचे अधिकार मिळतील काय?

आदिवासींचा परंपरा कायदा विरूध्द हिंदू कायदा, आदिवासी वर लादलेले धर्मसंकट, हिंदू को...... आदिवासी कसा', 'आदिवासी मारतो आदिवासी! मरतो आदिवासी! त्याला म्हणतात नक्षलवादी', व पहिली दलित जागतिक परिषद? या लेखातून आदिवासींच्या विचार प्रक्रियेला एक निश्चित दिशा मिळण्याची अपेक्षा व्यक्त करता येते. माणसामाणसातील विसंवाद कसा या देशाला अबाधित राखतो ह्याची समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून केलेले विवेचन आदिवासी चळवळीला गतिमान करणारे आहे.

ज्या समजाचा भाकरीचा व मूळ अस्तित्वाचा प्रश्न सुटत नाही त्या समाजाला विचाराच्या प्रांतात पुरेसे उभे करणे सांस्कृतिकदृष्ट्या अतिशय अवघड बाब आहे. 'पताना' म्हणजे शिलगलेली आग, ज्वालाग्राही, लव्हारसारखा असा अर्थबोध होतो. आदिवासींच्या कोयेतूर बोलीतील 'पतनाना' हा मूळना शब्द आहे. आदिवासींचे वनवासीकरण म्हणजे आदिवासींना हिंदू बनविणे हाये. भारतीय घटनेच्या २५ व्या कलमानुसार आदिवासी हिंदू नाही. १९९३ ला जागतिक मूळ निवासीयांचे वर्ष साजरे करतांना भारतात मूळनिवासी नाहीत अशी मनुवाद्यांनी भूमिका मांडून भारतीय आदिवसींना मूळनिवासी नाही म्हणून त्यचा दर्जा नाकारला. गुलामी आपल्या जीवनातील फार मोठा अडसर आहे. गुलाम मानसिकता आदिवासींमध्ये रूजली असून गुलामीला नकार देऊन स्वातंत्र्याच्या स्वप्नांचा पताना होणे आवश्यक आहे असा लेखकाचा आग्रह आहे.

वनवासी, अनुसुचित जमाती, अप्रगत, जंगली, आदिम, आदिवासी यासारख्या नामसंबोधनाने मूळ अस्तित्व नाकारून आदिवासींची ओळख पटवून देण्याचे षडयंत्र या देशातील ईश्वरवाद्यांनी रचले आहे. भारतीय घटनेमध्ये अनुसूचित जामातीऐवजी मूळनिवासी असा शब्द प्रयोग करावा अशी भूमिका लेखक वारंवार घेतांना दिसतात. या भूमीवरचा हक्कदार कोणी असेल तर तो मूळनिवासी आदिवासी होय. मूळ निवासी म्हणजे मराठी, गुजराती, पंजाबी किंवा इंग्रजी नव्हे, स्थानिक, प्रादेशिक तथा देशीय किंवा विदेशीय नव्हे तर तो विश्वातला पहिला मानव समूह होय. आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेने मूळनिवासी यांना संरक्षण देण्यासाठी १९२० मध्ये 'लिग ऑफ नेशन' निर्माण केले परंतु दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात त्याचा पाहिजे तेवढा प्रभाव पडला नाही.

आदिवासींना वनवासी बनविल्यामुळे आदिवासी विरूध्द आदिवासी असा वर्गसंघर्षाचा लढा उभा टाकला आहे. आदिवासी आपल्याच भूमीवर गुलाम म्हणून जगत आहे. भारतीय मुळनिवासीयांना काळ्यांच्या विद्रोहाची प्रेरणा घ्यावी असे लेखक सुचित करतात मात्र भारतात लढा उभारतांना या देशातील क्रांतिकारी परिवर्तनवादी विचारधारे शिवाय मूळनिवासीयांना पुढे जाता येणार नाही. वनवासी म्हणजेच आदिवासींवर लादलेले गुलामीचे ओझे असून हिंदुत्ववाद्यांच्या पुराणप्रियेतून आलेली संकल्पना आहे.

आफ्रिकानंतर जगात आदिवासी लोकसंख्येचा सर्वात मोठा भारत देश असून या देशात आदिवासींना न्याय देण्यासाठी स्वतंत्र कायदे नाहीत. म्हणूनच लेखकाला स्वनिर्धारणाचे अधिकार हे स्वातंत्र्याच्या आविष्कार वाटतो. अनेक पिढ्यांपासून चालत आलेली आदिवासींची रूढी, परंपरा, चालीरीती, भाषा, धर्म न्यायनिवाडा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उभ्या असताना केंद्रोल आदिवासींना वेगळा [illegible] [illegible] बनविण्यात आला नाही. त्यासाठी आदिवासीची चळवळ राबवायला पाहिजे.

आदिवासी समाजाचे स्त्री–पुरूषांचा दर्जा समान आहे. आदिवासींचे रूढी परंपरा कायदे इतर कायद्याच्या तुलनेत अधिक समतेवर आधारित असून आदिवासीला संरक्षण देणारे आहेत. कायद्याविना अस्तित्वा असलेला दुर्लक्षित घटक म्हणजे आदिवासी होय. स्वातंत्र्याच्या ५० वर्षानंतरही आदिवासीच्या स्वतंत्र कायद्याचा गांभीर्याने विचार होऊ नये यापेक्षा दुसरी शोकांतिका असू शकेल हे दुःख लेखक प्रतिपाद करतात. हिंदू नसलेल्या आदिवासींच्या मानवाधिकार उल्लंघनाच्या घटनांची नोंद राष्ट्रीय पातळीवर घेतल्या जात नाही. आदिवासीयांच्या गणपध्दती म्हणजे धर्मसंस्था नव्हे? मूळनिवासीयांच्या गणाचे राज्य, गणराज्य, गणतंत्र असून त्यात लोकशाहीची मूल्ये जोपासल्याची ग्वाही लेखकांने दिली आहे. जमाती ही संकल्पना युरोपीयन वसाहत वादाची जननी आहे.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIP
QUARTERLY RESEARCH JOURN

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - II January - March - 2

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	शतकातील भारतीय शेतीविषयक प्रश्न **प्रा. डॉ. सुभाष एच. जाधव**	१-३
२	शेतकरी संघटनेचे आंदोलन : एक अध्ययन **प्रा. डॉ. आर. डी. इंगोले**	४-६
३	गांधीवादी तत्वज्ञानातील पर्यावरण रक्षण व शाश्वत शेतीचा विचार **डॉ. शिवराम गोविंदराव जाधव**	७-१०
४	देशातील आधुनिक शेतीसमोरील आव्हाने आणि उपाय **डॉ. नितीन चौधरी**	११-१५
५	शेतकरी जीवनातील साहित्य दर्शन **प्रा. डॉ. अर्चना पी. गुल्हाने**	१६-२३
६	भारतीय राज्यव्यवस्था, राज्यधोरण आणि शेतकी व्यवस्था **प्रा. डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर** **प्रा. डॉ. दिलीप ह. सुर्यवंशी**	२४-२६
७	भारतीय शेतीतील रोजगारामध्ये महिलांची भूमिका **प्रा. डॉ. वीणा आर. मेंढुले**	२७-३१
८	अनिल पाटील यांच्या कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा **प्रा. डॉ. अनिल सखाराम बाभुळकर**	३२-३६
९	शेतकऱ्यांची नवआंदोलने **प्रा. डॉ. बी. जी. जोगदंड**	३७-४१
१०	भारतीय शेतकरी : समस्या व आव्हाने **प्रा. प्रतिभा न. अत्राम** **कु. निवेदिता गजानन वानखडे**	४२-४८
११	शेतकरी जीवनात लोकसंगीताची भुमिका **डॉ. सुनिल बाबुलालजी पटके**	४९-५३
१२	कृषी मुल्य विश्लेषण विपणन व्यवस्था आढावा **प्रा. हर्षदा वाघोने**	५४-५९

Scanned by CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. शतकातील भारतीय शेतीविषयक प्रश्न

प्रा. डॉ. सुभाष एच. जाधव
मराठी विभाग प्रमुख, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा.

भारत हे विकसनशील देश असला तरी येथे औद्योगिक क्षेत्र फारसे विकसीत झालेले नसल्यामुळे उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत शेती हाच राहिलेला आहे. भारतातील 70 टक्के जनता शेतीवर निर्भर आहे. त्यामुळे येथे सरकारद्वारे शेती क्षेत्राया विकासावर भर देणे आवश्यक असतांना स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत आपल्या दिर्घकालीन व अल्पकालीन अंदाजपत्रकात शेती शेत्राच्या विकासावर फारसा भर देण्यात आलेला नाही. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सन 1951 ते 1956 मध्ये एकुण तरतुदीच्या 14.9 टक्के शेती विकासावर तरतुद करण्यात आली होती, तर आठव्या पंचवार्षिक योजनेत 1992–97 हे प्रमाण 5.2 टक्क्यावर आले होते. शासनाच्या शेतीक्षेत्रावरील उदासीन धोरणामुळे शेतकरी दिवसेंदिवस कर्जाच्या खाईत लोटला जात आहे. त्यातुन आत्महत्यासारखी परिस्थिती शेतकऱ्यापुढे निर्माण झालेली आहे.

आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाचे वारे जोरात वाहू लागलेले आहे. यामुळे जगातील सर्वच क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती घडून येत आहे. सन 1967 नंतर नव्याने उदयास आलेले इस्त्रायल नावाचे रेताळ, नैसर्गिक पावसाच्या दृष्टीने अवकृपा असलेला प्रदेश आज शेती क्षेत्रात अग्रक्रमावर आले आहे. शेती नियोजन व तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर यामुळे इस्त्रायली शेती या नावाने जगात हा देश पुढे आला आहे. त्या तुलनेत भारताचा मुख्य उदरनिर्वाह हा शेतीवरच अवलंबून असल्यामुळे सन 1950 पासून शासनाने कृषी तज्ज्ञांच्या माध्यमातुन नवनवीन प्रयोग करुन शेती क्षेत्राला आधुनिकतेकडे नेणे आवश्यक होते. परंतु तसे झाले नाही. एवढेच नव्हे तर शेतकऱ्याच्या उत्पन्नाला हमी भाव, शेतीसाठी विशेष आर्थिक सवलती शेतीसाठी आवश्यकतेनुसार त्वरीत कर्ज उपलब्धता या गोष्टीची पुर्तता केली जात नाही. त्यामुळे जगाने आधुनिकतेकडे पाऊल टाकले असले तरी भारतामध्ये मात्र शेतकऱ्यांच्या वाली कोणीच नाही. कारण पीक घरी आले असले तरी जेव्हा हे पीक विकायला नेले जाते तेव्हा दलालाच्या विळख्यात शेतकरी दबला जातो त्यांचे स्वतःचे पीक असून सुध्दा तो दलालांच्या प्रभावामुळे निष्प्रभ बनून स्वतःच्या मालाची किंमत ठरवू शकत नाही. हमी भावाअभावी शेतीमध्ये लावलेला खर्च सुध्दा निघणे कठीण होते. हिच अवस्था दरवर्षी असल्यामुळे शेतीमधून निघणारे उत्पन्न व कर्जाचा ताळमेळ बसणे अशक्य होऊन जाते. त्यातच बँकेच्या अधिकाऱ्यांच्या दारावर येऊन कर्जफेडीचा लावलेला तगादा यातून शेतकरी त्याचा स्वाभिमानाला ठेच पोचत असल्यामुळे तो आत्महत्या करण्याकडे प्रवृत्त होत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1918 साली ''भारतातील शेतजमिन आणि त्यावरील उपाय'' या नावाचा एक शोधप्रबंध जर्नल ऑफ इ इंडियन इकॉनॉमिक्स सोसायटीत प्रसिध्द केला होता. त्या शोध प्रबंधात बाबासाहेब म्हणतात भारतीय शेतीला उद्योगाचा दर्जा दिला पाहिजे आणि या सोबतच पर्यायी उद्योगही निर्माण केले पाहिजेत. वाढत्या कुटुंबामुळे शेतीची लहानसहान तुकडे झाल्यामुळे शेतकरी विपन्नावस्थेत सापडला आहे , असे बाबासाहेबांचे

Scanned by CamScanner

शेतीविषयक कृतिशिल विचार होते. म्हणूनच त्यांनी शेती व्यवसाय सुधारण्याच्या संदर्भात दोन उपाय सांगितले होते, ते म्हणजे एक तर सामुहीक शेतीचा प्रयोग राबविला गेला पाहिजे आणि दुसरे म्हणजे शेतीला पुरक ठरणारे जोडधंदे उभारले पाहिजे म्हणजे शेतकरी शेतमजुरांचा उपजिवीकेचा प्रश्न तर मार्गी लागेलच लागेल, पण या बरोबरच भारतीय अर्थव्यवस्था जी केवळ कृषी व्यवस्थेभोवतीच केंद्रीत झाली आहे, ती शेतीपुरक उद्योगधंद्यामुळे अधिक सशक्त नि बळकट होऊ शकेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेती व्यवसायाचा मुलभूत विचार करतांना शेतीक्षेत्राशी निगडीत असलेल्या जलव्यवस्थापनाच्या क्षेत्रातही भरीव काम केले, हे विसरता येत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक कृतिशील विचार, त्यांची शेतीविषयक भुमिका येथे विस्ताराने देण्याचे कारण इतकेच की, बाबासाहेबांनी शेती सुधारणेचे सुचविलेले उपाय शासनाने जर अंमलात आणले असते, तर शेतीची दुर्दशा होऊन शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या नसत्या. बाबासाहेबांनी सांगितलेले उपाय शासनाने जर राबविले असते, तर खेडोपाडी छोटेमोठे उद्योग उभे राहून शेतीवर अवलंबून असणारांचे प्रमाण कमी झाले असते. देशाच्या व राज्याच्या ज्या भागात जो कच्चामाल आहेत, त्यावर आधारीत उद्योगधंदे उभे राहून तरूणांना काम मिळाले असते. खेडी स्वयंपुर्ण होऊन रोजगाराचा प्रश्न मिटला असता पण असे काही झालेच नाही.

आज शेतकऱ्यांची अवस्था काय आहे , तर शेती निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असल्यामुळे आणि शेतीस पुरेसे पाणी, सिंचन व विजपुरवठा नसल्यामुळे हा शेतकरी वर्ग आपल्या गावी वृध्द आई-वडीलांना घर सांभाळायला ठेवून शहरात रोजीरोटीसाठी वणवण करीत भटकत आहे. शेतकऱ्यांना नोकरदारांप्रमाणे महिन्याला काही पगार मिळत नाही. हंगाम चांगला आला तर त्यातच त्याला आपल्या कुटूंबाचे पालनपोषण करावे लागते, मुलामुलीचे लग्नकार्य उरकावे लागते. शेती करावी लागते आणि शेती उद्ध्वस्थ झाली की, आत्महत्येस जवळ करावे लागते. शेतकरी तुटपुंज्या कमाईवर घर चालवित असतांना त्याला दुसरीकडे लुबडले जाते ते वेगळेच . बाजारात त्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही. शेतकऱ्याचा माल पडत्या भावने घेऊन गिऱ्हाईक,व्यापारी,अडते, दलाल त्यांचे घोर पिळवण करीत असतात. आपणाकडे एक म्हण आहे ती अशी की, "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार नि कनिष्ठ चाकरी" पण ही म्हण अर्थातच शेतकऱ्यांची दिशाभुल करणारी असुन शेतकऱ्यांच्या जीवावर उठणारी आहे. कारण शेतीसारखा दुसरा बेभरशाचा कोणताही धंदा नाही. शेती व्यवसायात अडचणीच अडचणी आहेत. पण प्रस्थापित वर्ग शेतकऱ्यांनी दुसऱ्या कुठल्याचा व्यवसायात येऊ नये , तर त्याने शेतीतच मरावे म्हणूनच शेतीचे उदात्तीकरण करून शेतकऱ्यांची लुटमार करीत आला आहे.

विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दशकामध्ये कर्म वि.रा. शिंदे यानी शेतकऱ्याला आपल्या उत्पादनाचा भाव ठरविण्याचा का अधिकार नाही, असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. 1980 च्या दशकामध्ये शरद जोशी यांनी याच प्रश्नाच्या संदर्भात आंदोलन उभारले होते. आज तर भारतभर हाच एकमेव प्रश्न एकूण समाजजीवनाला व्यापून उरला आहे. म्हणजे, भारतीय शेती गेल्या काही शतकांपासून दुखणाईत आली आहे. तिचे दुखणे, आधुनिकीकरणामुळे काही प्रमाणात वाढविले. पण, जागतिकीकरणाच्या स्वीकाराबरोबर तिचे पुरते कंबरडे मोडून गेले आहे. या विषमतेच्या दरीचा सर्वाधिक फटका शेतकऱ्यांना आणि ग्रामीणांना बसला आहे. पारंपारिक खते जाऊन रासायनिक खते आली म्हणजे, या खताची सवय शेतकऱ्यांना लावण्यात आली. ही खते काही वर्षानंतर जमिनीची पोत घालवतात, हे फारसे

लक्षात घेतले गेले नाही. ही खते तुलनेने खूपच महाग असतात. अधिक पीक घेण्याच्या आशेने ही खते घेतली जातात. खतांप्रमाणे बी–बियाण्याचा बाबतीतही शेतकरी परावलंबी झाला. दरवर्षी बी–बियाणे न मिळणे, त्यात फसवणूक होणे, हेही ठरलेलेच आहे. या पिकावर जेव्हा किडपडते, त्यासाठीची औषधे आणि त्यांची फवारणी किती धोकादायक असते, त्याचे ताजे उदाहरण विदर्भातील आहे. काही शेतकरी अशा फवारणीमुळे मृत्यूमुखी पडले, हे ताजे उदाहरण आहे. म्हणजे पिके, बि–बियाणे आणि किटकनाशके अशी सगळी आणावी लागतात आणि हया सगळया गोष्टी वरचेवर महाग होत चालल्या आहेत. विशेषतः 5 एकर खालील कोरडवाहू शेतकऱ्यांसाठी सर्व खर्च , त्याची मेहनत आणि मिळणारा बाजारभाव याची तोडमिळवणी करणे अवघड झाले आहे. याच ठिकाणी आणखी एका समस्येचा विचार करणे आवश्यक आहे. ज्यांच्याकडे 50 वर्षापुर्वी 50 एकर शेती होती, त्याच घरण्यातील आजच्या वारसाकडे पुष्कळदा दोन अडीच एकर सुध्दा शेती येत नाही. इतक्या छोटया जमिनीच्या तुकडयांमध्ये कोरडवाहू शेतकरी आपले कुटूंब कसे पोसू शकेल, हा मोठा गंभीर प्रश्न आहे. शेतीचे छोटे छोटे तुकडे आणि सर्व प्रकारची वाढती महागाई यामुळे शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडून गेलेले आहे. असे अनेक प्रश्न शेतकऱ्यांपुढे उभे आहेत ते कसे सोडवायचे, हा एक मोठा प्रश्न आज देशापुढे आहे.

भारतातील शेतकरी हा प्रामुख्याने आर्थिक दुर्बल समजला जातो. या दूर्बलतेमुळे अनेक आर्थिक प्रश्न निर्माण होतात. शेतकरी आर्थिक दूर्बल असल्यामुळे तो आपल्या शेतातील पिकांचे योग्यपणे मशागत करू शकत नाही, त्यामुळे पिकाना आवश्यक असणारे खते, औषधी व इतर बाबी योग्य वेळी उपलब्ध होत नाही. याचा परिणाम उत्पादनात घट होते. तसेच या दूर्बलतेमुळे शेतकऱ्याला आपले उत्पादन आल्या बरोबर भाव घटलेले असतात. तरी शेतकऱ्याला कमी किमतीवर आपला माल विकावाच लागतो. आधीच कमी उत्पादन व त्यामध्ये कमी झालेले भाव यामुळे शेतकऱ्याला मिळणारी निव्वळ मिळकत अत्यल्प असते. अनेकदा शेतकरी बाहेर पडू शकत नसल्यामुळे शेतकरी कर्जात जगतो व कर्जातच मरतो अशी म्हण रूढ झाली आहे.

संदर्भ

१. श्री. बी.व्ही. जोधळे – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेतीचे प्रश्न 'अक्षरगाथा' बळीवंश प्रकाशन, नांदेड

२. डॉ. नागनाथ कोतापल्ले – "जागतिकरण भारतीय शेती व जातव्यवस्था" "अक्षरगाथा" बळीवंश प्रकाशन, नांदेड

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

August-2018 Special Issue – LXI

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

मराठी विभाग

22	कोरकू खाम्मनाळा: एक लोकाविष्कार	– डॉ. काशिनाथ बऱ्हाटे	116
23	कन्नड तालुक्यातील भिल्लांचे सामाजिक जीवन	– प्रा. शिवाजी हुसे	126
24	संत साहित्यातील सामाजिकता	– डॉ. संतोष चतुर	135
25	बखर वाङ्मयाचे स्वरूप	- डॉ. शीला गाडे	140
26	कवयित्री बहिणाबाई चौधरींच्या काव्यातील जीवन तत्त्वज्ञान	– डॉ. दिनेश पाटील	145
27	बहिणाबाई चौधरी यांच्या 'आखजी' कवितेतील संज्ञाप्रवाह	- डॉ.अतुल देशमुख	149
28	मराठी ग्रामीण कादंब-यांमधील नायिका	– डॉ. दया जेठे	153
29	सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीतील म्हणी व त्यांची समर्पकता	– प्रा.सिद्धार्थ इंगोले	156
30	ग्रामीण कादंबरी म्हणून चौडकं या कादंबरीचे मूल्यमापन	- प्रा. प्राची जोशी	160
31	वैदर्भीय ग्रामीण वास्तव : हाल्या हाल्या दुधू दे	- प्रतिभा झळके	168
32	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील देशीयतेचे स्वरूप	– प्रा. संजय गोहणे	171
33	देशीयता : प्रस्थापना आणि वादस्थळे	- डॉ. पुरुषोत्तम जुन्नरे	176
34	झुंज : एक जीवन संघर्ष	- प्रा. लालबा दुमटकर	184
35	संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यातील शाहीर अण्णाभाऊ साठे व शाहीर अमर शेख यांचे कार्य	- डॉ.विजय रेवजे	188
36	समस्त मराठी साहित्यावर मुद्रा उमटविणारी यशवंत मनोहर यांची कविता	- डॉ. सुरेश खोब्रागडे	193
37	वसंत बाबाजी डहाके यांच्या 'योगभ्रष्ट' या कवितासंग्रहातील आशयरूपे	– सदाशिव शिंदे	200
38	शांता शेळके यांच्या ललितगद्य लेखनाचा अभ्यास	– डॉ. रंजना कदम	203
39	'फर्मान आणि इतर कविता' यातील स्त्रियांच्या वेदनांचे वर्णन	– डॉ. किशोर पाठक	214
40	कार्यालयीन पत्रव्यवहार : त्रुटी आणि उपाय	- डॉ. उज्ज्वला देवरे व सौ.किरण कुंवर	217
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ	– डॉ. आर. व्ही. ढेरे	221
42	कृतार्थ भावनेने अंतरंगाचा घेतलेला शोध : 'ओल अंतरीची'	- डॉ. भाऊसाहेब गमे	226
43	जावुर्वतराव धोटे यांचा आंदोलने आणि चळवळीतील सहभाग : एक अभ्यास	– नितेश सावसाकडे	231
44	सेतू माधवराव पगडीकृत 'महाराणी ताराबाईकालीन स्वातंत्र्य संग्राम'	-प्रा.शिल्पा शेटे	234
45	कार्यालयीन टिप्पणी	- डॉ. उज्ज्वला देवरे व सौ.किरण कुंवर	239

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

संत साहित्यातील सामाजिकता

डॉ. संतोष विष्णू चतुर
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
जि. यवतमाळ महाराष्ट्र
मो. नं. ९४२२८१६२२६
E mail – santoshchatur78@gmail.com

सारांश :-

मानवी समाजाला कल्याणाचा व सुखाचा मार्ग दाखवून समाज सुधारणा घडविण्याच्या हेतूने संतसाहित्याची निर्मिती झालेली आहे. लोकभाषेचा स्वीकार करून ओवी, अभंग, भारूड या रचनाप्रकाराने समाजसुधारणेवर संतांनी भर दिलेला दिसतो. साहित्य हे जीवनाचे अंग आहे आजचे ललित वाड्.मय असो की, कालचे संतसाहित्य ते कुठल्याना कुठल्या अर्थाने समाजजीवनाशी जोडल्या गेले आहे. ललित वाड्.मय हे मानवी जीवनाचे दर्शन घडविते. तर संतसाहित्य मानवी जीवन अधिक सुखकर व्हावे यासाठी झटते. संत साहित्यातील गाळीव संतविचार, की जे आजच्या मानवी जीवनासाठी उपकारक, पोषक, मार्गदर्शक आहेत. जगात कोणीही श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही सारी प्रभूची लेकरे आहेत. म्हणून लहान - मोठा हा भाव न ठेवता माणुसकीने वागावे असा अत्यंत महत्त्वाचा विचार संतांनी सांगितला. संतांनी कर्मकांडापेक्षा शुद्ध आचरणाला महत्त्व दिले. सदाचार हीच ईश्वर पूजा होय, ही संतांची भूमिका होती. भोवतालची तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, जनमनाची तगमग यातून जन उद्धाराचा कळवळा संत साहित्यातून साकार होतो. संतांचे विचार हे आजही उद्बोधक आहेत. आज जग ज्या विपरीत दशेतून जात आहे. अशावेळी संत साहित्यच जगाला वाचवू शकते.

बीजशब्द :- संत साहित्य, सामाजिकता, लोकभाषा, संतविचार, लोकशिक्षक

प्रस्तावना :-

अनिष्ठ रूढी, परंपरा यांच्या जोखडातून भोळ्या मानवी मनाला सत्मार्ग दाखविण्याचे काम संतांद्वारे महाराष्ट्रात झाले. मराठी संतांचा कल धर्म सुधारणेपेक्षा समाज सुधारणेकडे अधिक दिसतो. जगातील कुठलाही धर्म हा मानवाच्या कल्याणासाठीच असतो हा विचार संताच्या मनोभूमीत खोलवर रुजला होता. त्यांचे प्रतिबिंब संताच्या साहित्यातून उमटले. मानवी समाजाला कल्याणाचा व सुखाचा मार्ग दाखवावा यासाठीच संतांनी आपल्या विचारांचा प्रपंच थाटला. लोकभाषेचा स्वीकार करून ओवी, अभंग, भारूड या रचनाप्रकाराने समाजसुधारणेवर संतांनी भर दिलेला दिसतो. समासुधारणेचे व्रत धारण करणाऱ्या मराठी संतांच्या साहित्यातून त्यांची समाजसुधारणेची तळमळ कशी व्यक्त होत, त्यांच्या साहित्यातून सामाजिकता कशी प्रकट झाली याचा शोध घेणे प्रस्तुत शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संत साहित्यातील सामाजिक विचार -

साहित्य हे जीवनाचे अंग आहे आजचे ललित वाड्.मय असो की, कालचे संतसाहित्य ते कुठल्याना कुठल्या अर्थाने समाजजीवनाशी जोडल्या गेले आहे. ललित वाड्.मय हे मानवी जीवनाचे दर्शन घडविते. तर संतसाहित्य मानवी जीवन अधिक सुखकर व्हावे यासाठी झटते.

''बुडती हे जन न देखवे डोळा, येतो कळवळा म्हणवुनी''

तुकोबाच्या या उद्गारातून समाजाचा उद्धार व्हावा अशी तीव्र तळमळच व्यक्त होत नाही काय? म्हणूनच संत साहित्याचा विचार करताना त्यातील तत्कालीन, अलौकिक, कालबाह्य झालेला भाग वगळून त्यांचे सामाजिक चिंतन लक्षात

Scanned by CamScanner

घेण्याची सवय आजच्या काळातील अभ्यासकांनी लावली पाहिजे. रा.ची. ढेरे म्हणतात, ''लोकांच्या जवळ जाऊन, सहानुभूतीने त्यांना समजावून घेऊन, बाह्यत: त्यांच्या पद्धतीने बोलून, चालून त्यांना वर उचलण्याचा संतांनी केलेला प्रयत्न त्यांच्या साहित्यात स्पष्ट जाणवतो.''[१] संत साहित्यातील गाळीव संतविचार, की जे आजच्या मानवी जीवनासाठी उपकारक , पोषक, मार्गदर्शक आहेत. अशा विचारांची चिकित्सा करावी. मध्ययुगीन संतांच्या साहित्याला खऱ्या अर्थाने चाळणी गाडगे बाबांनी लावली. त्यांनी संतविचारातील असा भाग अंगिकारला व लोकांसमोर ठेवला की, जो समाज सुधारणेसाठी पोषक होता. त्यांनी विसाव्या शतकात संत तुकाराम आणि संत कबीर यांचे कार्य पुढे नेले.

संत हे लोकशिक्षक होते त्यांनी सर्वसामान्य लोकांवर संस्कार केले लोकांना मानवतेचे शिक्षण दिले. पंढरीच्या वारीकडे काही लोक तुच्छतेने पाहतात. परंतु आज आपण जसे मेळावे, चर्चासत्र, कार्यशाळा घेतो, तशी पंढरीची वारी ही तळागाळातल्या लोकांची कार्यशाळा होती. त्यांचे सत्संग - मेळावे ह्या त्यांच्या पाठशाळा होत्या.

संत साहित्य आणि आजचा काळ -

युग कुठलेही असो, काळ कुठलाही असो, माणूस मानवतेपासून दूर जातो तेव्हा तो आपलाच, म्हणजे मानवी समाजाचा घात करीत असतो. आजचा काळ हा मानवी समाजासाठी मोठा कठीण काळ आहे. जग एकमेकांच्या जवळ आले. जागतिकीकरणाने त्याला जवळ आणले. परंतु राष्ट्रीय महत्वाकांक्षा, वसाहतवादी वृत्तीमुळे डोके वर काढून फोफावत असलेला दहशतवाद मानवजातीचे मोठे नुकसान करणार आहे. तसेच आर्थिक लाभ पदरात पाडून घेण्याची, त्यासाठी एकमेकावर दबाव आणण्याची, एखाद्याच्या कमजोरीचा लाभ उचलण्याची स्पर्धा सुरू आहे. समाजहितापेक्षा स्वहिताला महत्त्व देण्याची वृत्ती बळावत आहे अशावेळी माणसाला मानवतेचे, सदाचाराचे, नीतीचे शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे.

आजच्या काळात माणसाला गरजेचे असलेले न्यायाचे, नीतीचे, सदाराचे, मानवतेचे, अहिंसेचे, शांतीचे शिक्षण देणारे अनेक पाठ संतसाहित्यात सापडतात. गं.बा. सरदार यांच्यामते, ''तुकारामाचा अपवाद सोडला तर जे अनिष्ट व अपायकारक आहे त्यांच्यावर चौफेर हल्ला चढवून ते नेस्तनाबूत करण्याची कोशीश मराठी संत करीत नाहीत. पण त्याहून जे अधिक उन्नत व कल्याणप्रद आहे, ते लोकांच्या निदर्शनास आणून द्यावयाचे आणि ते त्यांनी स्वेच्छेने स्वीकारावयास लावायचे, अशी संतांची उपदेश पद्धती होती.''[२] संतांच्या उपदेशातून माणसाने प्रेरणा घेतली तर संतसाहित्य आजच्या माणसाला त्याच्या कल्याणाचा योग्य मार्ग दाखविण्यास समर्थ आहे, याची साक्ष पटते.

संतांच्या प्रत्येक विचारामागे कृतीमागे धर्मभावनेपेक्षा सामाजिक भावनाच अधिक होती. त्यांनी समाजसुधारणेसाठी धर्मांचा आधार घेतला एवढेच आणि ती त्या काळाची गरजही होती. धर्माची पताका खांद्यावर घेऊन संतांनी समाज सुधारणेचे कार्य केले.

सामाजिक समता :-

जगात कोणीही श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही सारी प्रभूची लेकरे आहेत. म्हणून लहान - मोठा हा भाव न ठेवता माणुसकीने वागावे असा अत्यंत महत्त्वाचा विचार संतांनी सांगितला. बा. र. सुंठणकर यांच्या मते, ''भक्तीपंथाच्या संतांचे साहित्य हे आध्यात्मिक साहित्य, लोकशाहीचे साहित्य आहे. हे साहित्य म्हणजे समता, बंधुता व आध्यात्मिक स्वातंत्र्य यांची नि:श्वसितेच आहेत.''[३] या विचाराचे मोल आजही संपले नाही. कारण समतेचा विचार हा राज्यघटनेच्या कागदावर असून चालत नाही तो लोकांच्या मनात रुजला पाहिजे. समतेचा विचार लोकांच्या हृदयावर कोरण्याचे काम संतांनी केले. संत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांनी अस्पृश्यतेचा कठोर शब्दात निषेध केला. तुकारामांनी तर अस्पृश्यता पाळणाऱ्याला देहत्याग केल्यावरही प्रायश्चित्त घडत नाही. असे सांगितले.

''महारासी शिवे । कोपे ब्राह्मण तो नोहे ।

Scanned by CamScanner

तया प्रायश्चित काही । देहत्याग करिता नाही ।।''

अस्पृश्यता पाळणारास कठोर शिक्षेची तरतूद आपल्या भारतीय राज्यघटनेने केली आहे. परंतु आपल्या देशातील अस्पृश्यता पूर्णतः नष्ट झाली असे ठामपणे सांगता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर तुकारामाचा हा विचार किती क्रांतिकारी होता, याचा प्रत्यय येतो.

आजच्या लोकशाहीने सामाजिक न्यायाचे तत्त्व स्वीकारुन राजकीय सत्तेत आरक्षण दिले. त्यानुसार मागासवर्गीयांना आरक्षण मिळाले. आज मागासवर्गीय व्यक्ती पोलीस पाटील झाला आहे, सरपंच झाला आहे. या नव्या सत्ताकेंद्राना स्वीकारणे कसे जड जात आहे हे आजुबाजूला घडणाऱ्या घटनांवरुन लक्षात येते. परंतु ही अधिकाराची लढाई आजची नाही. ईश्वरापर्यंत पोहचण्याचा अधिकार सर्व जातीतील लोकांना आहे. हा विचार पटवून देतांना तुकारामांनी निर्माण केलेला प्रश्न किती मार्मिक आहे ?

''यतीहीन झाला गावीचा मोकासी ।
त्यांच्या वचनासी मानू नये ।।''

यातील भाव आजच्या काळातील लोकांना उद्‌बोधक नाही काय ?

आचाराचे महत्त्व -

संतांनी कर्मकांडापेक्षा शुद्ध आचरणाला महत्त्व दिले. सदाचार हीच ईश्वर पूजा होय, ही संतांची भूमिका होती.

''नाही निर्मळ जीवन । काय करील साबन?''

या प्रश्नातून तुकोबांनी चित्तशुद्धीचे महत्त्व सांगितले. तर

''बोलणे एक चालणे एक त्यांचे नाव हीन विवेक।''

या पंक्तीतून रामदासांनी उच्चार आणि आचार यात साम्य नसलेल्या व्यक्तीचे वर्तन हीन दर्जाचे असल्याचा निर्वाळा दिला.

आजच्या काळात बोकाळलेल्या भ्रष्टाचारी वृत्तीला तुकारामांनी पुढील शब्दात सांगितलेला नीतीपात किती उद्‌बोधक आहे ?

''जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे ।
तदास विचार वेद करी ।।''

तुकारामाच्या अभंगाला स्वअनुभवाची जोड आहे. डॉ. किशोर सानप म्हणतात, ''तुकाराम कोणताही शब्द अनुभवा शिवाय बोलत नाही. अनुभवाची शक्ती त्यांच्या शब्दात प्राणद्रव्य ओतून शब्दांनाच जिवंत अनुभवाची लेणे बहाल करताना जाणवते.''[४] तुकरामांचे स्वअनुभवातून साकार झालेले अभंग आचारणही प्रकट करतात. लोकशाहीची यशस्वीता लोकांच्या वर्तनावर अवलंबून असते. हे जाणले की, संतांच्या विचारांची आजच्या मानवजातीला किती गरज आहे हे पटेल.

बुद्धिवाद व विज्ञानवाद -

आजच्या विज्ञानयुगाची पूर्ण भिस्त बुद्धिवादावर आहे. माणसाने बुद्धिवादी असावे अशी सतांची भूमिका होती. संतांच्या विचारात केवळ अध्यात्म नव्हता, तर सृष्टीचे व निसर्गनियमांचे परिपूर्ण ज्ञान होते. तुकारामांनी बुद्धिवाद आणि विज्ञानवाद यातून जीवनाचे तत्त्वज्ञान साकारले आहे. याच तत्त्वज्ञानाची शिकवण त्यांनी लोकांना दिली. डॉ. किशारे सानप म्हणतात, ''तुकारामाने आपल्या अभंगातून जीवनाचे खरेखुरे रहस्य सांगितले आहे. सामान्य माणसाला जीवनाचा शुद्ध मार्ग सांगितला आहे. व्यवहारातील उदाहरणे देऊन तुकारामाने लोकांना जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाची शिकवण दिली आहे.''[५]

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

"माणसे पुष्ट होती ।
तर का करणे लागे पक्षी ?"

हे त्यांचे उद्गार आजच्या काळातही कुपोषणामुळे भूकबळी जाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यात अंजन घालण्यास पुरेसे नाहीत काय ?

दया-क्षमा-शांती -

कुठल्याही काळातील मानवजातीसाठी उपयुक्त असलेल्या दया, क्षमा, शांतीचा संदेश संतसाहित्याने दिला आहे. संत नामदेवांनी तर आवर्जून या तत्त्वांचा पुरस्कार केला आहे. आजच्या काळात विशेषतः शांतीच्या शिकवणुकीची सख्त गरज जाणवत आहे.

"दया, क्षमा, शांती । तेथे देवाची वसती ॥"

हा संत विचार आजच्या अराजकाने, दहशतवादाने पोळलेल्या मानवी समाजाला सत्याचा साक्षात्कार घडविणारा नाही काय ? मुंबईवर झालेल्या हल्ल्याने हादरलेल्या भारतीयांना शांतीचे मोल समजले आहे.

प्रयत्नवाद -

आजच्या स्पर्धेच्या युगात माणूस अगदी तणावग्रस्त असतो. जीवघेण्या स्पर्धेला तोंड देत असताना यशाचा नेमका मार्ग कुठला हे उमगत नाही याचे उत्तर संतांच्या विचारातून मिळते. समर्थ रामदासांनी

"प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेल गळे ।"

या शब्दात प्रयत्नवाद सांगितला, तर तुकारामांनी

"ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग । अभ्यासासी सांग कार्यसिद्धी ॥"

या उक्तीतून कठोर परिश्रमातून यशाचा वृक्ष बहरतो. असा मूलमंत्र दिला तर तुकडोजी महाराजांनी,

"केल्यानेच भाग्य कळते । केल्यानेच स्वर्गसुख मिळते ।
केल्यानेच सर्वकाही होते । मानवाचे ॥"

अशा शब्दात कर्माची महती सांगितली.

सर्वधर्म समभाव -

संतांनी सर्वधर्म समभावाची शिकवण दिली. संत गाडगे बाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सर्वधर्म समभावाचा पुरस्कार केला. तुकडोजी महाराजांनी सामुदायिक प्रार्थनेचा मार्ग सांगून सर्व धर्मांची शिकवण कशी सारखीच आहे हे लोकांना पटवून दिले.

"सर्व धर्मांचा समन्वय । विश्वशांतीचा उपाय ।
लोकसुधारणेचे विद्यालय । सामुदायिक प्रार्थना ॥"

असा मोलाचा सल्ला देऊन त्यांनी विश्वशांतीचा उपायच सांगितला.

स्त्रीशिक्षण -

एकविसावे शतक हे स्त्रियांचे शतक आहे, असे मानले जात आहे . आपल्या देशात महिलांचा कैवारी होऊन बोलले जात आहे. परंतु तरीही महिलांवर अत्याचार होत आहेत. राष्ट्रसंतांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करून त्यांच्या उन्नतीचा मार्ग खुला व्हावा अशी अपेक्षा केली आहे.

"स्त्रियांचे स्थान मोठे समुदाय । त्यांच्या उन्नतीचा कलागौरव ।
प्रतिकाराचीही त्यांना जाणीव । अवश्य असावी ॥"

स्त्री-पुरुष समानतेचा उद्घोष करुनही महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण अद्याप मिळाले नाही. राष्ट्रसंतांनी मात्र कितीतरी आधी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने नव्हे त्याहून जास्त अधिकार दिले पाहिजेत. अशी भूमिका घेतली होती.

''समाजी जो पुरुषासि आदर । तैसाच महिलांशी असावा व्यवहार ।।
किंबहुना अधिक त्यांचा विचार। झाला पाहिजे समाजी ।।''

निष्कर्ष -

संत साहित्य हे अनुभवाचे साहित्य आहे. चिंतनाच्या भट्टीतून तावून सलाखून निघालेले ते शंभर नंबरी सोने आहे. मानव कल्याणाच्या तीव्र तळमळीतून ते अवतरल्यामुळे त्याला सामाजिक दृष्ट्या मोठे महत्त्व आहे. भोवतालची तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, जनमनाची तगमग यातून जन उद्धाराचा कळवळा संत साहित्यातून साकार होतो. संतांचे विचार हे आजही उद्बोधक आहेत. आज जग ज्या विपरीत दशेतून जात आहे. अशावेळी संत साहित्यच जगाला वाचवू शकते.

संदर्भ -

१. रा.चिं. ढेरे - 'संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, शके १९००, पृ. १६.
२. गं.बा. सरदार - 'संत वांङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती', लोकवांङ्मय गृह, मुंबई, चौथी आवृत्ती १९८२, पृ.१४२.
३. बा.र. सुंठणकर - 'महाराष्ट्रीय संतमंडळांचे ऐतिहासिक कार्य', लोकवांङ्मय गृह, मुंबई, चौथी आवृत्ती २०१७, पृ. १६.
४. डॉ. किशोर सानप , प्रा. मनोज तायडे - 'तुकाराम व्यक्तित्व आणि कवित्व', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९९८, पृ.२४.
५. डॉ. किशोर सानप - 'युगपुरुष तुकाराम', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, सहावी आवृत्ती २०१२, पृ. २७.

Assistant Professor
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya
Darwha Dist. Yavatmal

Scanned by CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2018 Special Issue – 69

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar
Assist. Professor,
Dept. of Marathi,
MGV's Arts and Commerce College, Yeola
Dist. Nashik (M.S.) India.

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Indian Citation Index (ICI)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

48	नवपत्रकारिता	मनीषा मोहोड	255
49	पुराण साहित्य : उत्पत्ती, स्वरूप, अंतरंग	डॉ. संतोष चतुर	258
50	भारतातील राष्ट्रवादाचा इतिहास	डॉ. डी.एम. चौधरी	265
51	कीर्तन : एक संवादात्मक नाट्यप्रयोग	डॉ. सतीश चहांदे व प्रा. काशिनाथ तरासे	268
52	अधिकोषण व्यवस्थेतील तंत्रज्ञानाच्या बदलांचा अभ्यास	पंकज तायडे	276
53	१९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याच्या भाषेचे बदलते स्वरूप	डॉ. रामकिशन दहिफळे	281
54	संत साहित्यातील मूल्यविचार	डॉ.अशोक लिंबेकर	284
55	आदर्श ग्राम संकल्पना	डॉ. प्रवीण कारंजकर	289
56	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे सामाजिक योगदान	प्रकाश पांढरमिसे	292
57	शोकात्म आविष्काराची संवेदनशील कलाकृती : हाल्या हाल्या दुधू दे	कु.प्रतिभा झळके	296
58	नेतृत्व आणि त्याचे घटक	डॉ. सुनील चकवे	300
59	पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक-महिला बचत गटाची अर्थवाहिनी	प्रकाश पांढरमिसे	304
60	महाराजा सयाजीराव यांचे वैचारिक साहित्य : एक अभ्यास	डॉ. अनिल गर्जे	309
61	१९६७ची सार्वत्रिक निवडणूक : एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. एकनाथ खरात	314
62	झुंज : एक जीवनसंघर्ष	प्रा. लालबा दुमटकर	319
63	पुणे विद्यापीठाशी सलग्न महाविद्यालयीन युवकांची आरोग्याधिष्ठीत शारीरिक सुदृढता व निरामयता स्तराचा चिकित्सक अभ्यास व मानांकन निर्मिती	सुनील पानसरे व डॉ. विनायक तुजारे	323
64	उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी राबविले जाणारे उपक्रम (रेणुका कॉलेज ग्रंथालयाच्या संदर्भात)	डॉ. रमणिक लेनगुरे	331
65	संत एकनाथ व त्यांची भारुडे	डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	337
66	रोहा तालुक्यातील कुणबी समाजाचे लोकजीवन	डॉ. शंकर मुंढे	342
67	भारतीय राज्यघटना व पर्यावरण शिक्षण	डॉ. मोहन खताळ	348
68	सातवाहन कालीन बौद्ध लेणी : स्त्रियांचे योगदान	डॉ. माधवी खरात	351
69	प्रिया तेंडुलकरच्या कथांमधून व्यक्त होणारी चिंतनशीलता	डॉ. वैशाली झोडे	356
70	आदिवासी लोकगीतांमधील आदिबंध	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	358
71	शैक्षणिक संशोधनात माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा शिक्षकांना होणारा विविधांगी उपयोग	डॉ. पूर्णिमा वानखेडे	366
72	धुळे तालुक्यातील कापडणे गावातील आरोग्य केंद्रात काम करणाऱ्या आरोग्य सेविकांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. अरविंद पाटील	372
73	कथाकार उद्धव शेळके यांच्या स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथा	डॉ. जितेंद्र गिरासे	377

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 69 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October-2018

पुराण साहित्य–उत्पत्ती, स्वरूप, अंतरंग

डॉ. संतोष विष्णू चतुर
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
जि. यवतमाळ महाराष्ट्र
मो. नं. ९४२२८१६२२६
E Mail – santoshchatur78@gmail.com

सारांश :–

भारतीय साहित्यातील एक महत्त्वाचा ग्रंथसमूह श्रुती आणि स्मृती यांच्या नंतर पुराणांचा उच्चार होतो. प्राचीन काळच्या अनेक घटना, वृत्तांत यांना मनोरंजक असे कथारूप देऊन पुराणग्रंथ तयार झाले. प्राचीनकाळी मांडलेला सृष्टीचा, देवतांचा, राजांचा, ऋषींचा, वंशावळीचा, व्रतांचा कथात्मक तपशील म्हणजे पुराण होय. पुराण अंतरंगामध्ये धर्म, विज्ञान, अलौकिकविद्या, वर्णनशैली, तत्त्वदर्शन, नीतितत्त्वे इत्यादी बाबी आढळून येतात. कथा, धर्मविधी, धर्मभावना, धर्माचार, व्रतवैकल्ये इत्यादींचा अंतर्भाव पुराणात आहे. पुराणामधील कथांमध्ये अनेक ठिकाणी कल्पकता आहे; पण मानवी जीवन व्यवहारात या कथांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. पुराणातील कथांमधून दान, दया, परोपकार, सहानुभूती, करुणा, श्रद्धा, भक्ती, विश्वास, इश्वरनिष्ठा, आत्मबलिदान, अनुशासन, नीती, प्रेम इत्यादी सद्‌गुण मानवी जीवनात प्रवेशित करण्याचे कार्य आजही होत आहे.

बिजशब्द :– पुराण, उत्पत्ती, अलौकिक विद्या, नितितत्त्व

प्रस्तावना :–

भारतदेश हा अतिप्राचीन देश आहे. या देशामध्ये अनेक ऋषिमुनी, माहात्म्ये झालेले आहेत. प्राचीन काळी निसर्गाच्या सानिध्यामध्ये म्हणजे अरण्यात त्यांचे वास्तव्य होते. निसर्गश्रीने नटलेल्या अशा रम्य स्थळी ते साधना करीत असत, त्यामुळे त्यांच्या हृदयातील प्रतिभा विविध अंगांनी उमललेली होती. त्यांनी शब्दबद्ध केलेली रचना आजही उपलब्ध आहे. या रचनांमध्ये पुराणांचाही उल्लेख करावा लागेल. मूळ पुराणे संस्कृत भाषेमध्ये लिहिली असून, त्यांचे भाषांतर मराठीमध्ये आज उपलब्ध आहे. मराठीत भाषांतरित पुराणांचा आधार घेऊन पुराण साहित्य उत्पत्ती, स्वरूप व अंतरंगाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

पुराण साहित्य :–

भारतीय साहित्यातील एक महत्त्वाचा ग्रंथसमूह श्रुती आणि स्मृती यांच्या नंतर पुराणांचा उच्चार होतो. धर्मकृत्याच्या संकल्पात, 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त फलप्राप्त्यर्थ' असे वाक्य असते. याचा अर्थ असा की, श्रुती व स्मृती यांच्या फलांबरोबरच आपल्याला पुराणोक्त फलाचीही आकांक्षा असते. पुराणकथा अंकामध्ये लिहिले आहे, ''पुराण न केवल इतिहास है अपितु उनमे विश्व कल्याणकारी त्रिविध उन्नतीका मार्ग भी प्रदर्शित किया गया है।''[१] यावरून पुराण त्रिविध प्रगतीचा मार्ग सांगते असे दिसते, 'पुराणे सर्वांना कैवल्य प्राप्त करून देणारा मार्ग आहे' असा उल्लेख पद्म पुराणतही आहे. भक्तीचा मार्ग मोकळा करणाऱ्या पुराणांची उत्पत्ती कशी झाली याचा शोध घेणे गरजेचे आहे.

पुराण उत्पत्ती :–

प्राचीन काळच्या अनेक घटना, वृत्तांत यांना मनोरंजक असे कथारूप देऊन पुराणग्रंथ तयार झाले. आर्यांनी विजयानंतर त्यांची संस्कृती प्रस्थापित करणे सुरू केले. या संस्कृतीत मंत्रतंत्रांना अधिक महत्त्व होते. या मंत्रांचा आधार घेऊन चार वेद आर्यांनी निर्माण केले. ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे व वेदांगाची निर्मिती केली.

Scanned by CamScanner

तसेच महाकाव्ये, रामायण व महाभारत यांची निर्मिती केली. त्याचप्रमाणे पुराणांचीही निर्मिती केली. पुराणांचे अध्ययन केले असता 'पुराण' शब्दाच्या उत्पत्ती संदर्भात मतभेद आहे.

'पुराण' शब्दाची उत्पत्ती पाणिनी, यास्क व स्वत: पुराणांनी देखील दिलेली आहे. 'पुराभवम् सायंचिर' म्हणजेच प्राचीण काळी होणारा. पाणिनी सुत्रामध्ये 'पुरा' शब्दावरून 'ट्यू' प्रत्यय लावून 'तूट' हा आगम होऊन 'पुरातन' हा शब्द निष्पन्न होतो. 'पुराण' शब्द ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी आहे. हा शब्द तेथे विशेषण या अर्थाने येतो. काही ठिकाणी तो गाथा, आख्यायिका अशा अर्थानेही आला आहे.

वेद, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे, आरण्यके, सुत्रग्रंथ इत्यादी प्राचीन ग्रंथातही पुराणांचा उल्लेख आहे. 'पुराण मानवो धर्म', 'पुराणे ही कथादिव्या ही सुक्ते पुराणांवर प्रकाश टाकणारी आहेत. प्राचीन काळापासून प्रणित झाल्यामुळे 'पुराण' म्हटले जाते असे वायुपुराणामध्येही म्हटले आहे.

पुराणांची उत्पत्ती कशी झाली यासंदर्भात विष्णू पुराणामध्ये निर्देश आहे की,

"आख्यानैश्वाप्यूपाख्यानैर्गाथामि: कल्पशुद्धिभि:।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थ विशारद:।।"

'वेदव्यासांनी वेदांचे विभाग केल्यानंतर प्राचीन कथा, आख्याने, गीते, जनश्रुती यांच्या तथ्यांना एकत्र करून एक पुराण संहिता तयार केली' असे विष्णू पुराण म्हणते.

काही अभ्यासक पुराणांना अथर्ववेदकालीन मानतात. त्यांच्यामते पुराण शब्दाचा वापर अथर्ववेद, शतपथ, सुत्र, रामायण, महाभारत इत्यादी ग्रंथातही पहावयास मिळतो; म्हणजे पुराणे ही त्याकाळी अस्तित्वात होती. पुराणांच्या उत्पत्ती संदर्भात 'भारतीय संस्कृती कोशामध्ये लिहिले आहे की, "कृष्ण द्वैपायन व्यासने पांडवोंके राज्यकाल में पुराणोंका अठ्ठाइसवी बार संपादन किया था। इससे पहले पुराण एकही विस्तृत ग्रंथ था। व्यासजीने विषयोंके अनुसार उसमे भेद किये। बाद में भी संपादन होता रहा और नये विषय जुडते गये। इसी क्रम में उपपुराण की रचना हुई।"[२] याचा अर्थ असा की, पुराण हा एक विस्तृत ग्रंथ होता; व व्यासांनी त्याचे विषयानुसार १८ भाग पाडले. पुढे अनेक विषय जोडल्या जाऊन १८ उपपुराणांची निर्मिती झाली.

पुराण शब्दाचा अर्थ :–

'पुराण' शब्द ऐकल्या बरोबर पुराण काय आहे? या शब्दाचा अर्थ काय आहे? हे जाणून घेण्याची जिज्ञासा वाढीस लागते. 'पुराण' शब्दाची व्याख्या अनेक ग्रंथात व पुराणामध्येही सांगितली आहे.

मराठी व्युत्पत्ती कोशामध्ये 'पुराण' शब्दाचा अर्थ, "जुन्या कथा, जुने वाङ्मय, ग्रंथ, इतिहास"[३] असा दिला आहे. महाराष्ट्र शब्दकोशामध्ये 'पुराण' शब्दाचा अर्थ, "प्राचीन इतिहासपर व चरित्रपर काव्यग्रंथ ह्यात सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती व लय, देव–दानव, राजे, ऋषी इत्यादींच्या कथा, पराक्रमांची वर्णने, वंशावळी इत्यादींची माहिती असते."[४] असा व्यापक अर्थ सांगितलेला आहे. पुराणाचा अर्थ सांगताना डॉ. सतिशचंद्र जोशी म्हणतात, "पुराण उस रचना को कहते है जिसमें सर्ग–प्रतिसर्ग, वंश, मन्वतर तथा वंशानुचरित का समावेश होता है।"[५] सृष्टीची उत्पत्ती, सृष्टीचा संहार–पुनरुत्पत्ती, देवतांच्या वंशावळी, वेगवेगळ्या मनुच्या काळातील कथा, राजाच्या वंशावळींच्या कथा इत्यादींचा समावेश पुराणांमध्ये केलेला दिसतो. श्रीकांत गोवंडे पुराण शब्दांचा अर्थ सांगताना म्हणतात, "पुराण म्हणजे प्राचीन किंवा जुने ग्रंथ. प्राचीनकाळी समाजात रूढ असलेल्या इतिहास कथांना पारमार्थिक दृष्ट्या मनोरंजक स्वरूप देऊन जे ग्रंथ लिहिले, त्यांना पुराण म्हणतात."[६]

'पुराण' शब्दाची व्युत्पत्ती कोश, महाराष्ट्र शब्दकोश, विविध अभ्यासक यांनी केलेल्या व्याख्येनंतर 'पुराण' शब्दाची स्वत: पुराणांनी केलेली व्याख्या अभ्यासू. पद्मपुराणामध्ये, "पुराभवंपुराणम्" अर्थात पाहिले जे, ते नवीन रूपात चित्रित करणे, वायुपुराणांमध्ये, "यस्मात् पुरा ह्यनतींद पुराण तेनं तत् स्मृतम" अर्थात जे पूर्वी

Scanned by CamScanner

सजीव होते, त्यांना पुराण म्हणतात. निरुक्तकार व्याख्येत, ''पुरा अवि नवं पुराणम्'' अर्थात प्राचीन असूनही, जे नवीन असते ते पुराण होय.

वरील सर्व व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, पुराणांचा संबंध प्राचीन काळाशी आहे. यामध्ये सृष्टीची उत्पत्ती, देव–दानव, उपासना पद्धती, व्रते, ऋषी, राजे व त्यांचे पराक्रम, वंशावळी इत्यादींची माहिती मनोरंजक कथारूपात पुराणांमधून मांडलेली आहे. यावरून असे म्हणता येते की, प्राचीनकाळी मांडलेला सृष्टीचा, देवतांचा, राजांचा, ऋषींचा, वंशावळीचा, व्रतांचा कथात्मक तपशील म्हणजे पुराण होय.

पुराण साहित्याचे स्वरूप :–

भारतीय प्राचीन साहित्यामध्ये पुराणांना महत्त्वाचे स्थान आहे; कारण वेद उपनिषदे यामध्ये असलेले गूढ ज्ञान पुराणामध्ये कथांच्या आधारे सोपे व सरळ करून सांगितले आहे. मूळ पुराणे संस्कृत भाषेमध्ये लिहिली असून, त्यांचे भाषांतर मराठीमध्ये आज उपलब्ध आहे. मराठी भाषेतील पुराणांचाच अभ्यास येथे केला आहे. पुराणांमध्ये विविध घटकांची माहिती अंतर्भूत आहे. यासंबंधी भारतीय संस्कृती कोशामध्ये लिहिले आहे की, ''धार्मिक संस्कृत साहित्यमें पुराणोंका महत्त्वपूर्ण स्थान है। इसमें सृष्टी, मनुष्य, देव–दानव, राजा, ऋषी, मुनी इनका वृतांत अंकित है।''[७] यावरून पुराणांचे स्वरूप व्यापक व्यापक आहे असे म्हणता येते. या व्यापक स्वरूपावरूनच, ''पुराणे म्हणजे पाचवा वेद.''[८] म्हणण्याची पद्धत आहे. श्रीमद्‌भगवत गीतेमध्येही, ''इतिहासं पुराणंच पंचमो वेद उच्यते'' अर्थात इतिहास आणि पुराणांना पाचवा वेद मानल्या गेले. पुराणांचे स्वरूप प्राचीन परंपरा मांडणारे असल्यामुळे 'पुरा परंपरा वेत्ति पुराणं तेनं वै स्मृतंम'' म्हणजेच ज्यात पूर्वीची परंपरा सांगितली असते, त्यास पुराण म्हणण्याची पद्धती आहे. पुराणांचे अध्ययन केले असता त्याचे खालील स्वरूप दृष्टीस पडते.

धार्मिक स्वरूप :–

वैदिक संस्कृतीचा प्रसार व प्रचार करण्यात पुराणांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. वैदिक धर्माला जी पुन्हा लोकप्रियता प्राप्त झाली त्याचे रहस्य पुराणांनी जे धर्माचे सर्वांगीण विवेचन केले त्यात आहे. पुराणांच्या धर्म शिक्षणासंदर्भात भारतीय संस्कृतीकोशात उल्लेख आहे की, ''वेदाधिकार नसलेल्या फार मोठ्या समाजाचे ज्ञान वाढविणे व त्या समाजाला धर्मप्रवन करणे यासाठी वेदव्यास आणि त्यांचे शिष्य–प्रशिष्य यांनी पुराणांचे प्रवचन केले.''[९] म्हणजेच पुराणाद्वारे धर्माचा मार्ग सर्वसामान्याकरिता खुला केला. पुराणाद्वारे वेद व उपनिषद यामधील समाजाला कठीण वाटणारे ज्ञान धर्माच्या प्रसाराकरिता सुलभ करून सांगितले. कोणतेही अधिक कष्ट न घेता, केवळ भक्तिमार्गानेही परमेश्वर संतुष्ट होतो. मानवाला मोक्ष मिळू शकतो, तसेच मोक्षाचा अधिकारी स्त्री–पुरुष कोणालाही होता येते. हे धार्मिक ज्ञान पुराणांमधून सांगितल्या गेल्यामुळे पुराणांची लोकप्रियता वाढली. यासंबंधी 'महाराष्ट्र संस्कृती' या पुस्तकात उल्लेख आहे की, ''वेद प्रणित श्रोतधर्माचा व पुढील स्मार्तधर्माचा अधिकार स्त्रियांना नव्हता व शुद्रांनाही नव्हता; पण पुराण धर्माचा अधिकार मात्र सर्व वर्णांना व सर्व जातींना, स्त्रियांना, पुरुषांना सारखाच आहे.''[१०] धर्माचा मार्ग सर्वांना मोकळा करण्यासोबत पुराणांमध्ये अनेक प्रकारची व्रते, तीर्थयात्रा, तीर्थस्नान, तुळसीपूजा, गोपूजा, दीपपूजा इत्यादींचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

वरील प्रमाणे सर्व मानवजातींना मोक्षाचा मार्ग खुला करणाऱ्या पुराणांच्या धार्मिक स्वरूपाचे वर्णन करता येते.

मनोरंजनात्मक स्वरूप :–

लोकजीवनामध्ये मनोरंजनासाठी कथेला महत्त्व आहे. सृष्टीच्या विविध घटकांशी मानवांचा संबंध जोडण्यातून अनेक लोककथा निर्माण झाल्यात. हे ब्राह्मणांच्या लक्षात येताच, त्यांची वैदिकधर्म लोकांमध्ये प्रिय

Scanned by CamScanner

होण्याकरिता सृष्टीची उत्पत्ती, देवता, राजे त्यांची वंशावळ, पराक्रम यासाठी विविध कथा निर्माण करून पुराणांची निर्मिती केली. यामागे उद्देश मनोरंजनातून धर्मप्रचार हा होता. आजही पुराणातील कथा गोडीने सांगण्यात व ऐकण्यात येतात. वेदांमधील कठीण वाटणारा धर्म कथेच्या आधारे मनोरंजनात्मक स्वरूपात पुराणांमधून लोकांसमोर मांडला

उद्‌बोधनात्मक स्वरूप :—

केवळ मनोरंजन हाच पुराणांचा मुख्य उद्देश नव्हता, तर मनोरंजनाच्या माध्यमातून समाज उद्‌बोधन करून धर्मप्रसार करणे हा उद्देश त्यामागे होता. पुराणांचे परीक्षण केले असता असे दिसते की, सृष्टी, सूर्य—चंद्र, तिर्थांचे महत्त्व, धार्मिक जीवनाचे नियम, वर्णाश्रम, स्वर्ग—नर्क, विष्णुपूजा, वैदिकशाखा, इतिहास, कृष्ण व राधेचे वर्णन, ज्ञान व भक्ती, विष्णू व शिवाचे अवतार, मोक्ष, धर्म, नक्षत्र, व्याकरण, ज्योतिष्य, मंत्रसिद्धी, प्रायश्चित, कर्म, दैनिक कार्य, व्यवहार, राजधर्म, आयुर्वेद, विधी—विधान, नागपूजा, उपासनापद्धती, योग, पर्वत, नदी, ग्रह, दान, दया, परोपकार, सहानुभूती, करुणा, श्रद्धा, भक्ती, विश्वास, इश्वरनिष्ठा, आत्मबलिदान, अनुशासन, नीती, प्रेम इत्यादींचे वर्णन पुराणांमध्ये आहे. अशी विविध माहिती पुराणांमध्ये मांडून मानवाचे उद्‌बोधन करण्याचे कार्य या पुराणांद्वारे केले आहेत.

महाकाव्य ते बौद्धधर्माच्या उदयापर्यंतच्या काळाचा इतिहास दर्शविणारे पुराणांचे स्वरूप :—

पुराणांच्या निर्मितीसंबंधी संशोधकांमध्ये बरेच मतभेद आहेत. काही संशोधक पुराणांच्या निर्मितीचा काळ महाकाव्य ते बौद्धधर्माच्या उदया दरम्यानचा मानतात. ह्या संशोधकांच्या मते महाकाव्यानंतर बौद्धधर्म उदयापर्यंतच्या काळाची माहिती या पुराणाद्वारे होते. यासंबंधी मा. म. देशमुख म्हणतात, ''महाकाव्यांपासून बौद्धधर्माच्या उदयापर्यंतच्या काळाचा इतिहास कळण्यास पुराणे अत्यंत महत्त्वाची आहेत.''[११] या काळातील कथा, धर्मविधी, धर्मभावना, धर्माचार, व्रतवैकल्ये इत्यादी बाबींची माहिती पुराणाद्वारे मिळते. अशा प्रकारे महाकाव्यांपासून बौद्धधर्माच्या उदयापर्यंतच्या काळाचा इतिहास दर्शविणारे पुराणांचे स्वरूप आहे.

पुराण साहित्याचे अंतरंग :—

पुराण साहित्य स्वरूपाच्या अवलोकनानंतर पुराणांच्या अंतरंगाची जाणीव आपणास होते. यामध्ये कथा, धर्मविधी, धर्मभावना, धर्माचार, व्रतवैकल्ये इत्यादींचा अंतर्भाव पुराणात आहे. याबरोबरच सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती व लय, देव—दानव, राजे, ऋषी इत्यादींच्या कथा पराक्रमाचे वर्णने, वंशावळी इत्यादींची माहिती आहे. पुराणामधील कथांमध्ये अनेक ठिकाणी कल्पकता आहे; पण मानवी जीवन व्यवहारात या कथांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. याद्वारे दान, दया, परोपकार, सहानुभूती, करुणा, श्रद्धा, भक्ती, विश्वास, इश्वरनिष्ठा, आत्मबलिदान, अनुशासन, नीती, प्रेम इत्यादी सद्‌गुण मानवी जीवनात प्रवेशित करण्याचे कार्य पुराण साहित्याद्वारे केले जातात. पुराण अंतरंगाच्या संशोधनाच्या दृष्टीने यामध्ये धर्म, विज्ञान, अलौकिकविद्या, वर्णनशैली, तत्त्वदर्शन, नीतितत्त्वे इत्यादी बाबी आढळून येतात. पुराण साहित्याचे अंतरंग उलगडणाऱ्या या बाबींचे विवेचन खालीलमाणे करता येते.

पुराणे आणि धर्म :—

धर्मप्रचार व प्रसाराचे महत्त्वाचे कार्य पुराणांनी केले आहे. कठीण वाटणाऱ्या धर्माचे स्वरूप सोपे, मनोरंजक करून सांगण्याचे काम पुराणाद्वारे करण्यात आले. यामधून सर्व स्त्री—पुरुषांना धर्माची द्वारे उघडी करून केवळ भक्तिमार्गाने ईश्वरास प्रसन्न करता येते असे सांगितले. ब्रह्म हे नामरूपाच्या पलीकडचे आहे. ही वेदांची

Scanned by CamScanner

कल्पना तर भगवान सर्वनामी, सर्वरूपी व सर्वभावमय आहे असा पुराणांनी उद्घोष केला. पुराणांनी सर्वातीत अशा ब्रह्माला सर्वांच्या–हृदयात आणून बसवून मानवी अंतकरणातले देवत्त्व जागृत केले. तत्त्वज्ञान हे कोणत्याही धर्माचे अधिष्ठाण असते व आचार ही त्याची अभिव्यक्ती असते या दोन्ही दृष्टीने पुराणांमध्ये धर्माचे प्रवचन केलेले आहे.

वायुपुराणामध्ये धर्माचा व पुराणांचा संबंध जोडताना म्हटले आहे की, 'पुराणांमध्ये पुष्कळ धर्म सांगितले आहेत. प्रवृत्तीमार्गी, वितरागी, यती, बह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य आणि संकर जातींचे लोक या सर्वांचे धर्म पुराणामध्ये सांगितले आहे.' पूजा, उपासनापद्धती, व्रते, मंदिर, तीर्थयात्रा इत्यादीद्वारे धर्माचा प्रसार केला. याप्रमाणे पुराणांच्या धार्मिक अंतरंगांचे विवेचन करता येते.

पुराणे आणि विज्ञान :–

पुराणामध्ये विविध लोकोपयोगी शास्त्रे आणि विद्या यांची चर्चाही प्रसंगोपात आलेली आहे. विशेषत: अग्नी, गरूड व नारद ह्या पुराणात अशा शास्त्राची चर्चा विस्तृतपणे केलेली आढळते. त्या त्या विज्ञान शाखांचे ग्रंथ अभ्यासून पुराणकारांनी त्यांच्या आधारे ह्या शास्त्राची माहिती दिली आहे. ह्या विज्ञान शाखांची चिकित्सा पुढील प्रमाणे करता येते.

पशुवैधक :–

यात पशुंच्या रोगाचे निदान व चिकित्सा या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. या पशुवैधकाचे विवेचन अग्निपुराणात केलेले आहे.

आयुर्वेद :–

हे लोकजीवनाशी निगडित व लोकोपयोगी शास्त्र आहे. गरुड पुराणात आयुर्वेदाचे सांगोपांग विवेचन आहे. त्यात निदान व चिकित्सा दोन्ही गोष्टी आहेत. या बरोबरच विविध औषधींचे स्वरूप आणि त्यांचे गुणधर्म यांचाही परिचय आहे. या गरुड पुराणामध्ये वनस्पतींच्या नावाची सूची असून त्यांचे द्रव्यगुणही दिले आहेत.

रत्नपरीक्षा :–

प्राचीनकाळी रत्ने अलंकार म्हणून वापरत शिवाय त्यांचा वैधकशास्त्रातही उपयोग होत असे. मणी, मंत्र व औषधी या तीन रोगहारक व सिद्धिदायक आहेत. मणी या शब्दात रत्नांचाच अंतर्भाव केलेला आहे. निरनिराळ्या ग्रहांची निरनिराळे रत्ने अधिक फलदायक सांगितलेली आहे. गरुड पुराणात अशा अनेक रत्नांचे वर्गीकरण व त्यांच्या गुणदोषांचे विवेचन केले आहे. मुक्ताफल, स्फटिक, प्रवाळ, पद्मराग, मरकत, इंदनील, वैदुर्य, पुष्पराग, कर्केतन, पुलक इत्यादी रत्नांची नावे व त्यांची परीक्षा गरुड पुराणात दिलेली आहे.

वास्तुविद्या :–

मंदिर आणि राजप्रसाद यांच्या निर्मितीसाठी वास्तुविद्येचा वापर केला जात असे. ही विद्या मत्स, अग्नी, विष्णू, गरुड पुराणामध्ये सांगितली आहे. मत्सपुराणामधील या विषयाचे विवेचन विशेष महत्त्वाचे आहे. यामध्ये वास्तू विद्येचे मूळ सिद्धांत, स्थानाची निवड, निर्मितीचा नकाशा, देवमूर्तीची निर्मिती व मंदिर–प्रासादाची रचना हे विषय प्रामुख्याने चर्चिले आहेत. मत्सपुराणमध्ये ह्या शास्त्रातल्या १८ आचार्यांची नावेही दिलेली आहेत.

अंगविद्या :–

स्त्री पुरुषांच्या शारीरिक शुभाशुभ लक्षणांचा विचार या विद्येत येतो. अग्निपुराण व गरुडपुराण यामध्ये या विद्येचे वर्णन केलेले आहे. स्त्री–पुरुषांच्या अवयवाचे स्वरूप, त्यांची लांबी–रुंदी इत्यादी गोष्टी पाहून त्या स्त्री–पुरुषांचे जीवन कशाप्रकारे घडेल याची कल्पना देणे या विद्येचे प्रयोजन आहे.

Scanned by CamScanner

धनुर्विद्या :-

अग्निपुराणात चार अध्यायात या विद्येचे सारसंकलन आहे. ब्रह्मा, प्रजापती, इंद्र, मनू, जमदग्नी, अगस्ती हे धनुर्विद्येचे आचार्य आहेत. त्याकाळी धनुष्यबाण हेच दुरून शत्रुसंहार करण्याचे प्रमुख शस्त्र असल्यामुळे त्याचे शास्त्र निर्माण झाले म्हणून पुराणांनीही याची दखल घेतली.

वरील प्रमाणे विज्ञान या पुराणांच्या अंतरंगाचे अवलोकन करता येते.

पुराणे आणि अलौकिक विद्या :-

भारतीय वाङ्मयात चौदा विद्या प्रसिद्ध आहेत. ह्या विद्यांच्या नावात फेरबदल असेल पण संख्येत नाही. पुराणातील निरनिराळ्या आख्यानांच्या अनुषंगाने ज्या चौदा विद्या निर्दिष्ट केलेल्या आहेत. अनुलेपन विद्या, स्वेच्छारूपधारिणी विद्या, अश्वग्रामहृदय विद्या, सर्वभूतरूत विद्या, पद्मिनी विद्या, रक्षोघ्न विद्या, जालंधरी विद्या, पराबाला विद्या, पुरुषप्रमोदिनी विद्या, उल्लापनविधान विद्या, देवहुती विद्या, युवकरण विद्या, गोपालमंत्र विद्या, वज्रवाहनिका विद्या ह्या विद्यांचा उल्लेख वेगवेगळ्या पुराणांमध्ये आढळतो.

पुराणांची वर्णनशैली :-

विषयाचे निरुपण शब्दाच्या माध्यमातून होते. विषय ज्या प्रकारचा तत्त्वात्मक किंवा भावनात्मक असेल, त्या प्रकाराला पोषक अशी भाषा किंवा शैली ग्रंथकार वापरतो. याप्रमाणेच पुराणांच्या भाषेचीही एक वेगळी शैली आहे. पुराणे ही अर्थप्रधान आहेत. विवक्षित अर्थ वाचकाला स्वच्छपणे कळावा या विषयी पुराणांचा आग्रह असतो. त्यामुळे ती शब्दाला किंवा रसाला महत्त्व देत नाहीत.

एखादा व्यक्ती मित्राच्या हितासाठी प्रेरित होऊन त्याला कथा आणि उदाहरणे यांच्याद्वारे विवक्षित गोष्ट पटवून देतो, त्याच ढंगाने आणि शैलीने पुराणे आपले कार्य करते. पुराणांचे लक्ष सर्वसामान्य जनांचे चित्त आकृष्ट करून त्यांना धर्माच्या मार्गी लावणे हे आहे. त्यासाठी पुराणे सोपी आणि सरळ भाषा स्वीकारतात. पुराणांना काहीतरी शिकवायचे आहे आणि तेही लोकानुरंजन करून. पुराणांचे वाङ्मयीन स्वरूप पाहताना ही गोष्ट दिसते. पुराणे पापपुण्याचा प्रपंच करतात. पापापासून निवृत्ती आणि पुण्याकडे प्रवृत्ती व्हावी यासाठी लोकांना उपदेश देतात. पुराणांची भाषा व्याकरणाच्या बंधनात राहात नाही. याप्रमाणे पुराणाचा अंतरंग असलेल्या वर्णनशैलीचे वर्णन करता येते.

पुराणे आणि नीतितत्त्वे :-

गीता, रामायण, महाभारत यातील भक्तिमार्ग व भक्तिमार्गातील समता यांचा जसा पुराणांनी समाजाच्या सर्व थरात प्रसार केला तसाच त्यातील नीतितत्त्वांचाही केला. कथारूपाने धर्मतत्त्वे सांगण्याची पुराणाची पद्धत असल्यामुळे त्यांच्या कार्याला यशही चांगले आले. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, दान, क्षमा, मनोनिग्रह, औदार्य, भूतदया, धैर्य हीच खरी सनातन धर्माची तत्त्वे आहेत असे वामन, पद्म, ब्रह्मांड, मत्स्य या पुराणांमध्ये वारंवार सांगितले आहेत.

मानवाच्या मनोगुणाचा विकास नीतिधर्माने होतो, म्हणून कर्मकांडापेक्षा, आचारधर्मापेक्षा नीतिधर्म श्रेष्ठ होय. हे तत्त्व सर्व धर्मांना सारखेच मान्य आहे. पुराणांनी ही तत्त्वे समाजात रूढ करण्यात यश मिळविले आहे. पुराणामध्ये जीवनचर्येसंबंधी जी नीतितत्त्वे सांगितली त्यामध्ये संस्कार, आचार, दिनचर्या, देवोपासना, वर्णाश्रमधर्म, आश्रमव्यवस्था, व्रतोपवास, दान, दानाचे महत्त्व, तीर्थ इत्यादींचा उल्लेख करता येतो.

निष्कर्ष :-

प्राचीन काळच्या अनेक घटना, वृत्तांत यांना मनोरंजक असे कथारूप देऊन पुराणग्रंथ तयार झाले. यामध्ये सृष्टीची उत्पत्ती, देव–दानव, उपासना पद्धती, व्रते, ऋषी, राजे व त्यांचे पराक्रम, वंशावळी इत्यादींची

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 69 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
October-2018

माहिती मनोरंजक कथारूपात पुराणांमधून मांडलेली आहे. यावरून असे म्हणता येते की, प्राचीनकाळी मांडलेला सृष्टीचा, देवतांचा, राजांचा, ऋषींचा, वंशावळीचा, व्रतांचा कथात्मक तपशील म्हणजे पुराण होय. वेद उपनिषदे यामध्ये असलेले गूढ ज्ञान पुराणामध्ये कथांच्या आधारे सोपे व सरळ करून सांगितले आहे. पुराणांचे धार्मिक, मनोरंजनात्मक, उद्बोधनात्मक, महाकाव्य ते बौद्धधर्माच्या काळाचा इतिहास दर्शविणारे स्वरूप आहे.

पुराण अंतरंगामध्ये धर्म, विज्ञान, अलौकिकविद्या, वर्णनशैली, तत्त्वदर्शन, नीतितत्त्वे इत्यादी बाबी आढळून येतात. कथा, धर्मविधी, धर्मभावना, धर्माचार, व्रतवैकल्ये इत्यादींचा अंतर्भाव पुराणात आहे. पुराणामधील कथांमध्ये अनेक ठिकाणी कल्पकता आहे; पण मानवी जीवन व्यवहारात या कथांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. पुराणातील कथांमधून दान, दया, परोपकार, सहानुभूती, करुणा, श्रद्धा, भक्ती, विश्वास, इश्वरनिष्ठा, आत्मबलिदान, अनुशासन, नीती, प्रेम इत्यादी सद्गुण मानवी जीवनात प्रवेशित करण्याचे कार्य आजही होत आहे.

संदर्भ :–

१. संपादक खेमका राधेशाम, 'पुराणकथांक–वर्ष ६३ वे', गीताप्रेस प्रकाशन, गोरखपूर, पहिली आवृत्ती, एप्रिल १९८९, पृ.११.
२. शर्मा लिलाधर, 'भारतीय संस्कृती कोश', राजपाल अँन्ड सन्स प्रकाशन, दिल्ली, नवीन आवृत्ती, १९९६, पृ.५४१.
३. कुळकर्णी कृ. पां., 'मराठी व्युत्पत्ती कोश', शुभदा–सारस्वत प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, १९९६, पृ.५४४.
४. दाते यशवंत व कर्वे चिंतामण, 'महाराष्ट्र शब्दकोश–विभाग पाचवा', वरदा बुक्स प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती, एप्रिल १९८८, पृ.२०७३.
५. संपादक डॉ. जोशी सतिशचंद्र, 'श्री वराह पुराण', धर्मग्रंथ प्रकाशन, दिल्ली, पहिली आवृत्ती, एप्रिल १९८२, पृ.०६.
६. गोवंडे श्रीकांत, 'श्री वाराह महापुराण', सारथी प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २२ फेब्रु. १९८२, पृ.३.
७. शर्मा लिलाधर, 'भारतीय संस्कृती कोश', राजपाल प्रकाशन, दिल्ली, दुसरी आवृत्ती, १९९६, पृ.५४१.
८. दाते यशवंत व कर्वे चिंतामण, 'महाराष्ट्र शब्दकोश–विभाग पाचवा', वरदा बुक्स प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती, एप्रिल १९८८, पृ.२०७३.
९. संपादक पं. जोशी महादेवशास्त्री, 'भारतीय संस्कृती कोश–पाचवा खंड', भारतीय संस्कृती कोश मंडळ प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६८, पृ.६१७.
१०. डॉ. सहस्त्रबुद्धे पु. ग., 'महाराष्ट्र संस्कृती', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९७९, पृ. १६७.
११. देशमुख मा. म., 'प्राचीन भारताचा इतिहास', विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, तिसरी आवृत्ती, जाने. १९९८, पृ.८०.

Mungasaji M... ...avidyalaya
Darwha Dist. Yavatmal

Scanned by CamScanner

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

August-2018

SPECIAL ISSUE-LXII (B)

SAMISHA

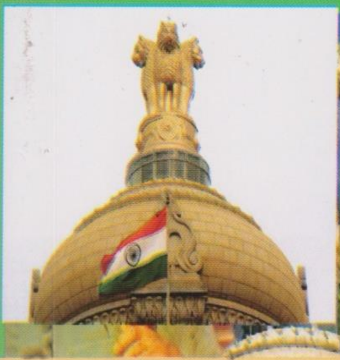

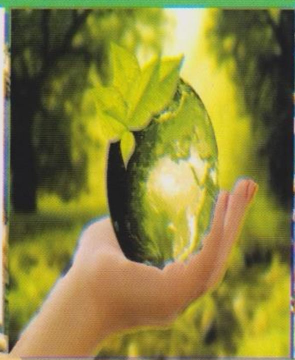

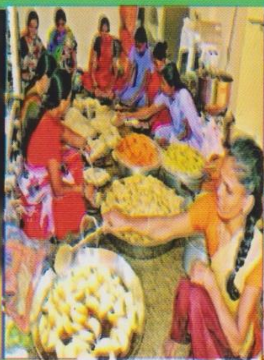

Executive Editor:
Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W. Nichit
Dr. Shubhangi Dange

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

24	महिला सक्षमीकरण प्रक्रिया व आजची स्थिती	प्रा.डॉ. अनिता वाळके	103
25	बदलती कुटूंब व समाज व्यवस्था आणि वृध्दांचे प्रश्न किंवा समस्या एक चिकीत्सक अभ्यास	प्रा. सीमा विठ्ठलराव शेटे (नवलाखे)	107
26	नोटबंदी आणि विविध घटकावर होणारा परिणाम	डॉ. सुनंदा केवळराम देशपांडे	112
27	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काळ्या पैशाचा परिणाम - एक अभ्यास	प्रा. अरुण एन. गजभिये	116
28	युवाओं पर विज्ञापन का प्रभाव	राजेश लेहकपुरे	120
29	पश्चिम विदर्भातील नैसर्गिक आपत्तीचे विश्लेषण - (२०१२-१३)	राजेश पां. मेश्राम	130
30	मेलघाट के कोरकु आदिवासी बालक और कुपोषण	डॉ. निलेश उ. देशमुख	134
31	आहार, आरोग्यव कुपोषण यातील सहसंबध	प्रा.वासंती देवीकर/खाडिलकर	140
32	आदिवासी कोरकू समाज	प्रा. डॉ. भूषण आर. बंड	146
33	भारतातील उच्च शिक्षणाची सद्य:स्थिती	प्रा.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	150
34	शासकीय योजना व ग्रामीण विकास	सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे	156
35	शैक्षणिक विकासाच्या विविध योजना	प्रा. निता आर. गिरी	159
36	अभिनयः भरतमुनि व स्टानिस्लावस्की	अरुण रा. पवार	161
37	सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य	चित्रा सुकदेव पाटील	164
38	२१ व्या शतकात आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील नवीन प्रवाहांमुळे होणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक परिणामांची चर्चा	डॉ. पवन आर. नाईक	167
39	भारतातील रोजगारक्षम युवक - काळाची गरज	प्रा. जयंत एम. बनसोड	170
40	छत्रपती शिवरायांचे कृषी कल्यौण धोरण	डॉ. अनिल एन. ठाकरे	174
41	मेळघाटातील महिलांच्या आर्थिक परिस्थीतीचा आहारावर होणारा परिणाम	प्रा. मोनाली वि. इंगळे	177

शासकीय योजना व ग्रामीण विकास
(विशेष संदर्भ - वाशिम जिल्हा)

सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे
एम. एम. महाविद्यालय, दारव्हा जि. यवतमाळ

१. प्रस्तावना :- भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याआधीच भारतामध्ये सामाजिक समस्या मोठ्या प्रमाणामध्ये निर्माण झाल्या होत्या आणि या समस्यांची जाणीव समाजसुधारक व राजकीय नेत्यांना त्या काळामध्येच झाली होती. त्यामुळे स्वातंत्र्या अगोदरच त्यांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न सुरु झालेले दिसून येतात परंतु इंग्रज सरकारचे विकास विरोधी धोरण, त्यामुळे राजकीय सत्तेचे पाठबळ तर नव्हतेच आणि आर्थिक क्षमताही नसल्यामुळे या काळात शासकीय स्तरावरुन समस्या सोडविण्याकरिता कोणतेही धोरणात्मक निर्णय व योजना निर्माण करणे शक्य नव्हते. परंतु स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक समस्या सुटल्या पाहिजे याकरिता संविधान निर्माणकर्त्यांना जाणीव होती म्हणून त्यांनी समस्या सोडविण्याची जबाबदारी सरकारवर टाकली. या आधारावर योजना निर्माण करण्यात आल्या आहेत. तसेच पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून ग्रामीण विकासाला अग्रक्रम देऊन सामुदायिक विकास योजना, रोजगार हमी योजना, दशलक्ष विहीर योजना, उद्योग व व्यवसायाकरिता योजना तसेच त्यांना जीवनमान उंचावता यावे याकरिता घरकुल योजना, हागनदारी मुक्त ग्राम योजना, निर्माण केल्या असून, निर्मल ग्राम योजना, आदर्श ग्राम योजना, संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान या योजनांच्या आधारावर गावांना बक्षिस दिले जात आहे. परंतु आज खरच ग्रामीण भागाचा कायापालट झाला आहे का याचा विचार करणे गरजेचे आहे. कारण आज निरिक्षणावरुन असे दिसून येते की, स्त्री भृनहत्या, भ्रष्टाचार, दारिद्रच, बेकारी, स्वच्छ पाणी सकस आहार याचा अभाव व कनिष्ठ प्रतिचे राहणीमान यासारख्या अनेक समस्यांचे आव्हान आज निर्माण झाले आहे. म्हणून आजपर्यंत ग्रामीण भागाच्या विकासा संदर्भात राबविण्यात आलेल्या सरकारी योजनांचे मुल्यमापन करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता ग्रामीण व्यक्तींना शासकीय योजनांची किती माहिती आहे, त्यांनी किती योजनांचा फायदा घेतला आहे. त्यांच्या जीवनात सरकारी योजना परिणामकारक ठरल्या किंवा नाहीत, योजना राबवितांना त्यांच्यावर अन्याय होतो का? या संदर्भात अध्ययन प्रस्तुत लघु शोध प्रबंधामध्ये केले आहे.

२. संशोधनाचे उदिष्ट :- वाशिम जिल्ह्यातील ग्रामीण समाजावर झालेल्या शासकीय योजनांच्या परिणामांचे अध्ययन करणे. शासकीय योजना राबवितांना येनाऱ्या अडचणी सुचवून व त्या अडचनिंवर उपाययोजना सुचविणे.

३. संज्ञाचा अर्थ :- १. शासकीय योजना :- शासनाच्या माध्यमातुन वैयक्तिक व सार्वजनिक हिताकरीता राबविण्यात येणारे सर्व कार्यक्रम व नियम यांचा समावेश शासकीय योजनामध्ये करता येइल. **२. ग्रामीण समाजः-** शेती हा प्रमुख व्यवसाय, लहान आकार, कमी लोकसंख्या व प्राथमिक स्वरुपाची संबध व्यवस्था ही वैशिष्टे असलेला मानवी समुदाय म्हणजे ग्रामीण समाज होय

४. ग्रामीण समाजावर शासकीय योजनांचा परिणाम. :- आजपर्यंत अनेक माध्यमातून शास्त्रीय आधारावर शासकीय योजनांच्या परिणामांचे अध्ययन केले आहे. यामध्ये शासकीय योजना परिणाकारक ठरल्या नाहीत असे सिध्द झाले आहे. तसे हरित क्रांतीचा फायदा मोठ्या शेतकरी वर्गालाच झाला आहे. दारीद्रचा निर्मूलन शासन अजुनही करु शकले नाही. ग्रामीण समाजातील व्यक्तींचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावू शकले नाही. परंतु काही बाबतीमध्ये समाधानकारक बदल झाल्यामुळे शासकीय योजनांचे परिणाम म्हणजे यश अपयशची कहाणी होय असे म्हटले जाते. वाशिम जिल्ह्यातील काही खेड्यांचा अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, शासकीय योजना सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्यास परिणामकारक ठरल्या नाहीत. घरकूल शासकीय योजनेमधून घर मिळाले नाही अशा व्यक्ती ७६.२१ प्रतिशत आहेत. घरामध्ये शौचालय निर्मिती बंधनकारक असल्यानंतरही या योजनेचा लाभ न झालेल्या व्यक्तींचे प्रमाण ३० प्रतिशत आहे. शौचालय का बांधले नाही यामागील कारणांचा शोध घेतला असता तर शौचालय योजनेमधून मिळाले नाही असे व्यक्ती ५२.१७ प्रतिशत आहे. सिचंनासाठी दशलक्ष विहिर योजनेमधून विहिर मिळाली नाही अशा व्यक्तींचे प्रमाण ७७ प्रतिशत आहे. सिंचनाच्या साधनाकरीता अनुदान देणाऱ्या योजनापासून ७२ प्रतिशत व्यक्ती वचिंत आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढावे

याकरीता व्यावसायिक कर्ज व अनुदान दिल्या जाते परंतु या योजनेचा लाभ न झालेल्या व्यक्तींचे प्रमाण ७७ प्रतिशत असल्यामुळे आर्थिक स्थिती सुधारण्यास ही योजना यशस्वी ठरली नाही. शासकीय योजनामुळे ग्रामीण व्यक्तींच्या आर्थिक स्थितीमध्ये बदल झाला नाही असे ७४ प्रतिशत आहेत. त्यामुळे शासकीय योजना ग्रामीण व्यक्तींच्या आर्थिक स्थितीमध्ये बदल घडविण्यास परिणामकारक ठरल्या नाहीत. शासकीय योजना ग्रामीण व्यक्तींच्या जीवनमान उंचावण्यास परिणामकारक ठरल्या का नाही याबाबतीत ५६.०० प्रतिशत ग्रामीण व्यक्तींच्या जीवनामध्ये कोणताही बदल घडून आला नाही. ८२ प्रतिशत ग्रामीण व्यक्तींना योजना सहज प्राप्त होत नाहीत असे मत दिले आहे. योजना राबवितांना भ्रष्टाचार होतो असे मत असलेले व्यक्ती ८८ प्रतिशत आहे व शासकीय योजना राबवितांना ६५ प्रतिशत लाभार्थी निःपक्षपातीपणे निवडत नाहीत. यावरुन शासकीय योजना ग्रामीण विकासाकरीता फारशा प्रभावी ठरल्या नसून आजही यश अपयशाची कहाणी ठरल्या आहेत.

५. ग्रामीण समाजातील शासकीय योजनांच्या अपयशाची कारणे.

१) शासकीय योजनांची पुर्ण माहिती नसने.:- ग्रामीण भागामध्ये कोणतीही योजना निर्माण झाल्यानंतर ती योजना संपुर्ण माहितीसह लोकांपर्यत पोहचेल अशी कोणतीही यंत्रना निर्माण केली नाही. त्यामुळे ग्रामीण व्यक्तीना कोणत्याही शासकीय योजनेची पुर्ण माहिती नसते. **२) शासकीय योजना एक खर्चिक पध्दत.:-** शासकीय योजना प्राप्त करणे हे काही साधे व सरळ काम नसुन योजना प्राप्तीकरिता अनेक कागदनत्रासह तहसिल स्तरावर चकरा माराव्या लागतात त्यामुळे शासकीय योजना एक प्राप्त करणे खर्चाची बाब झाली आहे. **३) शासकीय योजनांबाबत राजकीय स्वार्थ.:-** आज ग्रामीण भागातिल अनेक योजना राबविण्यामागे राजकीय स्वार्थ कसा मिळेल याचा विचार पहिले केल्या जातो. त्यामधुन गरजु व्यक्तींपेक्षा जवळील व्यक्तीला योजनांचा लाभ दिल्या जातो. **४) शासकीय योजनांमधील भ्रश्टाचार.:-** शासकीय योजनांमधील भ्रष्टाचार ही सर्वात मोठी किड असून, लाच, वशिला किंवा राजकीय वजन असल्याशिवाय कोणतीही फाईल समोर जात नाही. त्यामुळे बहूतांश योजना भ्रष्टाचारामूळे ग्रामीण भागामध्ये पोहचत नाही. **५) शासकीय योजना राबविण्याची कीचकट पध्दत.:-** शासकीय योजना राबविण्याची पध्दती अतिशय किचकट असून, आज ऑनलाईन पध्दती उपयोगामध्ये आणली जाते. त्याची फार कमी माहिती ग्रामीण व्यक्तींना नाही व ऑनलाईन पध्दती आजही खेड्यात निर्माण झाली नाही. **६) शासकीय योजनामधील अधिकारशाही पध्दत.:-** शासकीय योजना अधिकारी वर्गामार्फत राबविल्या जातात त्यामुळे अणेक ठिकाणी अधिकारी वर्गाची हुकूमशाही निर्माण झाली आहे. त्यामुळे अधिकारी वर्गाचे आवश्यक सहकार्य प्राप्त होत नाही. **७) शासकीय योजनाबाबत उदाशिनता.:-** योजना एक खर्चिक पध्दत आहे, शासकीय योजनांमध्ये आहे. भ्रष्टाचार, शासकीय योजना राबविण्याची कीचकट पध्दत आहे., यामुळे शासकीय योजनाबाबत ग्रामीण भागामध्ये उदाशिनता निर्माण झाली आहे. **८) शासकीय योजनामध्ये दलालांची निर्मिती.:-** आज अनेक योजना राबविण्याकरीता ग्रामीण भागात मध्यस्तांची निर्मिती झाली आहे. एक प्रकारे दलालांसारखा हा वर्ग काम करीत असून, आपल्या ओळखीने योजना राबवित आहेत.

६. ग्रामीण समाजातील शासकीय योजना यशस्वी करण्याकरीता उपाय.

१) शासकीय योजनांबाबत जागृती करणे.:- सर्व शासकीय योजनांची माहिती सर्व लोकांपर्यंत पोहचतील व त्याबाबत आवश्यक अटी, नियम याची माहीती सर्वांना मिळेल अशी व्यवस्था निर्माण स्थानिक स्तरावर करणे आवश्यक आहे. **२) शासकीय योजना कमी खर्चावर निर्माण करणे.:-** लाभार्थिना कोणतीही शासकीय योजना घेण्याकरिता कमीत कमी खर्चाची पध्दत निर्माण करणे आवश्यक आहे. खर्च कमी येत असल्यामुळे व्यक्ती योजनांचा सकारात्मक विचार करतील. **३) लाभार्थ्यांची निवड पारदर्शक करणे.:-** राजकीय स्वार्थ व वैयक्तीक हित या आधारावरच लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. म्हणून लाभार्थ्यांची निवड पारदर्शक करणे ही बाब अतिशय महत्वपूर्ण आहे. **४) शासकीय योजनांमधील भ्रष्टाचाराराला आळा घालणे.:-** भ्रष्टाचाराराला आळा घातल्याशिवाय कोणतिही योजना योग्य प्रकारे राबविल्या जावू शकत नाही व योग्य लाभार्थिला त्या योजनेचा कोणताही फायदा होत नाही. तसेच पुर्ण पैसा त्या योजनेवर खर्च होत नाही. भ्रष्टाचारासारखा अडसर दुर होणे आवश्यक आहे. **५) शासकीय योजना राबविण्याची पध्दत सोपी करणे.:-** सामान्य व्यक्तीला योजना सहज प्राप्त झाल्या तर त्या योजना प्राप्त करण्याकरीता त्यांच्यामध्ये आवड निर्माण होईल व कमी वेळ व कमी पैसा लागेल

व कमी मेहनत लागेल अशी योजना राबविण्याची सरळ व सोपी पध्दत निर्माण करणे आवश्यक आहे. ६) **शासकीय योजनामधील अधिकारशाही पध्दत नष्ट करुन योजना स्थानिक पातळीवरुन राबविणे.:-** आज स्थानिक स्तरावरुन योजना राबविल्या जात असल्या तरी पण त्या प्रक्रियेमध्ये अधिकारी वर्गाचे वर्चस्व असलेले दिसून येत आहे. त्यामुळे शासकीय योजनांमधील अधिकारशाही पध्दत नष्ट करुन योजना स्थानिक पातळीवरुन राबविणे आवश्यक आहे. ७) **शासकीय योजनाबाबत लोकांमध्ये विश्वास निर्माण करणे.:-** कोणतीही योजना आपली आहे. ती आपल्या विकासाकरीता निर्माण केली आहे. आपण त्या योजनेचा उपयोग आपल्या विकासाकरीता केला पाहिजे अशाप्रकारचा वि८वास शासकीय योजनाबाबत लोकांमध्ये निर्माण करणे गरजेचे आहे. ८) **शासकीय योजनामध्ये पारदर्शकता आणने.:-** शासकीय योजनांमधील लाभार्थ्यांची निवड ही अधिकारी वर्गाकडून तहसील स्तरावर होते. ती कशी होते याबाबत कोणतीही माहिती प्राप्त होत नाही. त्यामुळे योजने मधील सर्व बाबी ह्याा पारदर्शक करणे आवश्यक आहे. त्याकरीता सर्व अधिकार स्थानिक स्तरावर देवून व योजनेचे लाभार्थी यांच्या सर्वांसमोर ही प्रक्रिया होणे आवश्यक आहे.

निश्कर्ष :- वरील संशोधन लेखावरुन असे स्पष्ट होते की, शासकीय योजना ह्या विकासास पूरक आहेत व त्यामधून ग्रामीण सर्वांगिन विकास साधणे शक्य आहे. परंतु शासकीय योजना राबवितांना फार त्रूटी निर्माण झाल्यामुळे व आपला स्वार्थ साधण्याच्या हेतुने या योजनांचा उपयोग केला जात असल्यामुळे ह्या योजना गरजू लोकांपर्यंत पोहचू शकल्या नाहीत पर्यायाने विकास साध्य होवू शकला नाही. या स्थितीमध्ये बदल घडविणे आवश्यक आहे. योजना निर्माण करणे हे जरी शासकीय काम असले तरी त्या योजना राबविणे शासना सोबत आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे. त्यामध्ये सामाजिक संस्था, शिक्षित व्यक्ति, अधिकारी वर्ग व पदाधिकारी यांनी प्रामाणिक सहकार्य दिल्यास व शासकीय योजना राबविण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सहभागी झाल्यास निश्चितच ग्रामीण व्यक्तिमध्ये योजनाबाबत वि८वास निर्माण होवून विकास करणे शक्य होवू शकते. शासनाचे अधिकारी व राजकीय नेते यांचा योजना राबविण्यात फार मोठा सहभाग आहे. त्यामुळे योजना राबवितांना त्यानी समाजहीताची काळजी घेतली पाहीजे. याकरीता त्यांना योग्य प्रकारचे प्रशिक्षण देवून व आवश्यक असल्यास कठोर कायद्यांची निर्मिती करुन त्याची सहकार्यावर आधारीत अमंलबजावणी आवश्यक आहे. यामधूनच ग्रामीण विकासाची कास निर्माण होवू शकते.

संदर्भ ग्रंथसुंची

१) नाडगोंडे गुरुनाथ. ग्रामीण समाजशास्त्र", कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन विजयनगर, पुणे.
२) कऱ्हाडे डॉ. बि. एम. (२००५) .ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र", पिंपळापुरे ॲण्ड क. पब्लीशर्स नागपुर.
३) गुंजाळ डॉ. विष्णु (२०१६) ."पंचायतराज : ग्रामीण विकास आणि सरपंच" अथर्व पब्लीकेशन जळगाव.
४) लोटे रा. ज. (२०१०) .ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र", पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिर्शस महाल नागपूर,

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - II January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	कृषी विपणनाचा संकल्पनात्मक अभ्यास **डॉ. अविनाश सीताराम निळे**	६०-६३
१४	भारतीय शेतीचा इतिहास **प्रा. डॉ. दत्ता यु. जाधव**	६४-६८
१५	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय **प्रा. डॉ. भास्कर शा. वझिरे**	६९-७२
१६	इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील शेतकरी जीवन **ज्ञानेश्वर अशोकराव कदम**	७३-७६
१७	लोकसंस्कृतीतील प्रथा, पंरपरा विषयक दृष्टिक्षेप **डॉ. संतोष खंडारे**	७७-८०
१८	नागरीकरणाचा शेती आणि ग्रामसंस्कृतीवरील परिणाम **प्रा. डॉ. गोपाल ढोले**	८१-८५
१९	कृषि - अर्थशास्त्र **प्रा. डॉ. राजेंद्र माणिकपूरे**	८६-८८
२०	भारतीय शेती जागतिकीकरणापुर्वीची आणि नंतरची **प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार**	८९-९२
२१	भारतातील कृषी मालाची विपणन व्यवस्था - एक अध्ययन **प्रा. अरुण नथ्थूजी गजभिये**	९३-९६
२२	भारतीय शेतीचा इतिहास **डॉ. संगीता वसंत घुईखेडकर**	९७-९९
२३	पर्यावरण समस्या आणि शाश्वत शेती विकास **प्रा. प्रविण ज. गुल्हाने**	१००-१०१
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती **प्रा. नितिन रमेश भिंगारे**	१०२-१०६
२५	भारतातील काही महत्त्वपूर्ण शेतकरी चळवळी आणि आंदोलने **प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर यावले**	१०७-१०९

२४. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती

प्रा. नितिन रमेश भिंगारे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा, जि. यवतमाळ.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्याकरिता आशादायी वातावरण निर्माण झाले होते. कारण 1935 मध्येच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने ठराव पास केला की "जमीन कसणारा जमीनीचा मालक होणे व कोणत्याही मध्यस्ताविना त्याने सरकारला शेतसारा भरणे हा शेतकरी सुधारण्याचा मूलभूत असा एकमेव मार्ग आहे" त्यामुळे राज्यघटणा निर्माण करणाऱ्यांनाही याची जाणीव होती. त्यामुळे भारतीय शासनाणे म. गांधीजींच्या भारताचा विकास खेड्यांच्या विकासाशिवाय शक्य नाही. या विचारानूसार ग्रामीण पूणर्रचना करण्याला अग्रक्रम दिला. त्यानूसार पंचवार्षिक योजना, समाजविकास योजना व जमीनसूधारणा यासारख्या योजनात्मक साधनांची निर्मिती केली. यासारख्या सूधारनात्मक योजनांच्या आधारावर 1952 पूर्वी बिनासरकारी पातळीवर व 1952 नंतर ग्रामीण पूनर्रचना करण्याकरिता अनेक योजनांच्या माध्यमातून विकासाचा प्रयत्न केला. पंचवार्शिक योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण पूनर्रचना घडून आली पाहिजे याकरिता, ग्रामीण भागात आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रगतीसोबत ग्रामीण व्यक्ती शिक्षण, आरोग्य यासोबत आपल्या समस्याबाबत जागृत झाला पाहिजे हे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. याकरिता समाजविकास योजनांची निर्मिती करुन त्यामाध्यमातून दारिद्रया, अंधश्रध्दा, रोगराई, निरक्षरता, व बेकारी यासारखे प्रश्न नष्ट करण्याकरिता जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. शासकीय योजनांच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्य व भूसुधारणा याबातीत काही प्रमाणात बदल घडून आलेत की नाही या संशेधनाकरीता प्रस्तुत संशोधन लेख लिहीला आहे.

अ) जमीनदारी पद्धतीचे उच्चाटन :– स्वातंत्र्या अगोदर फार मोठा भूभाग जमीनदार आपल्या ताब्यात राखून ठेवण्यात यशस्वी झाले होते. त्यांचा जमीनीवर पुर्ण अधिकार असून जमीनी मजुरांना व शेतकऱ्यांना लागवडीकरिता देत असत. म्हणून जमीनदाराचे उच्चाटन झाल्याशिवाय शेतकरी सुखी होणार नाही. याकरिता भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्याचे धोरण ठरविले होते. त्या आधारावर भारतामध्ये जमीनदारी पद्धत नष्ट करण्याचे कायदे पारित करण्यात आले. 1950 मध्ये मुंबई, मद्रास, हैद्राबाद या प्रांतात या कायद्यांची अंमलबजावणी सुरू होऊन "1955 पर्यंत भारताच्या वेगवेगळ्या भागात मध्यस्थांचे कंवरडे पूर्णपणे मोडलेले दिसून येते. त्यामुळे दोन कोटी लोकांचे सरकारशी सरळसरळ सबंध प्रस्थापित झालेले होते." या कायद्यामुळे कसेल त्याची जमीन हे तत्त्व अंमलात आणूण जमीनीची संपूर्ण मालकी शेतकऱ्यांना देण्यात आली होती. शेती गहान ठेवण्याचा, विकण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना बहाल करण्यात आला होता.

ब) कुळ कायदा :– स्वातंत्र्यपुर्व काळामध्ये मोठे शेतकरी हे स्वतः जमीनी कसत नसून कुळाच्या कडून ते करवून घेत होते. या शेतीमधील ठराविक हिस्सा कुळांना दिल्या जात असून त्या जमीनीवर कोणताही मालकी हक्क कुळांना नव्हता. त्यामुळे जमीनीबाबत कुळांच्या मनात असुरक्षितता निर्माण झाली होती. म्हणून कुळांना संरक्षण

देण्याच्या हेतूने व कुळांना जमीनीची मालकी देणे आवश्यक आहे. या गरजेमधुन 1959 ला सर्व राज्यांनी याबाबतीत कायदे करावे असे आदेश केन्द्राकडून देण्यात आले. त्या कायद्याच्या आधारावर कुळांनी पीकातील किती खंड जमीनदारांना द्यावा असे निश्चित करण्यात आले व कुळांकडून एकाच वेळेला पूर्ण जमीन काढून घेण्याचा जमीनदाराचा अधिकार काढून घेण्यात आला.

क) सिलिंग कायदा:– भारतामधील सामाजिक व आर्थिक विषमता निर्माण होण्याचे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे भूमी या नैसर्गिक घटकाचे विषम वितरण होय. त्यामुळे सर्वांना भूमीचा उपयोग घेता आला पाहिजे व त्या अधारावर सामाजिक व आर्थिक विषमता नष्ट होऊन सामाजिक न्याय निर्माण झाला पाहिजे म्हणून एका शेतकऱ्याजवळ जास्तीत जास्त किती जमीन असायला पाहिजे याची निश्चिती करुन जास्तीची भूमी भूमिहीनांना वितरित करण्याची व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक होते. कारण भारतामध्ये जास्तीत जास्त जमीनीच्या मालकाची संख्या कमी असून भूमी नसणाऱ्या व कमी भूमी आहे अशा व्यक्तींची संख्या ही फार मोठी आहे. यावरुन जमीनधारकांची स्थिती स्पष्ट होते. म्हणून अधिकतम सिमांचे निर्धारण करणारा कायदा हा कुळ कायद्या सोबतच निर्माण केल्या गेला 1959 पासून सर्व राज्यांना सिलिंग कायदा पारित करण्याचे आदेश देण्यात आले व बहुतांश राज्यांनी या कायद्याची अंमलबजावणी केली. महाराष्ट्रामध्ये सिलिंग कायदा 26 जानेवारी 1962 पासून अमलात आला. महाराष्ट्र राज्यामध्ये ओलिताच्या शेतीसाठी 18 एक्कर व बिनाओलितासाठी 54 एक्कर कमाल जमीन एका कुटुंबासाठी ठेवण्याचा अधिकार सिलिंगच्या कायद्यामुळे प्राप्त झाला आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत 65 लक्ष हेक्टर जमीन सरकारणे ताब्यात घेतली असून त्यामधील 53.8 लक्ष हेक्टर जमीन सरकारणे 56 लक्ष भूमीहिन शेतकऱ्यांमध्ये वितरित केली. याच तत्त्वावर आधारित महाराष्ट्रामध्ये विनोबा भावे यांनी 'भूदान चळवळ' राबविली आहे.

वरील कायद्याबरोबर शेतकरी वर्गाबाबत कोणताही सामाजिक अन्याय होऊ नये, याकरिता स्वातंत्र, समता, बंधुता या तत्वाचा भारतीय राज्यघटनेने स्वीकार केला आहे. त्याचबरोबर भारतामध्ये विशेषतः शेतकरी वर्गामध्ये अंधश्रद्धा, वेठबिगारी, हुंडापद्धती, बालविवाह अस्पृश्यता यासारख्या समस्या होत्या. याकरिता शासनाने समस्या नष्ट करणारे कायदे पारित केले आहेत. देशाचा आर्थिक विकास साधण्याकरिता आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार करण्यात आला व पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कृषींला अग्रस्थान देऊन अनेक कृषी विकासाच्या योजना राबविण्यात आल्या. परंतु शेतकऱ्यांकरिता केलेले कायदे व उपाययोजना शेतकऱ्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती बदलविण्यास फारसे प्रभावी ठरले नाही. त्यामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या जीवनात फारसा फरक पडला नाही. कारण कायद्यामध्ये पळवाटा शोधून जमीनदार आपल्या जमीनीवर मालकी हक्क कायम राखण्यात यशस्वी झाले व कायद्यामुळे फक्त मोठ्या प्रमाणावर अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या वाढण्यास मदत झाली. यावरून सरकारी कायदे व योजना निर्माण होऊनही सामाजिक न्याय व वितरनात्मक न्याय निर्माण करण्यामध्ये भारतीय शासन व्यवस्था शेतकऱ्यांच्या बाबतीत अपयशी ठरले आहे. या बाबतीत प्रा. दातवाला म्हणतात, "जे जमीन सुधारणा विषयक कायदे झाले व ज्यांचा विचार केल्या गेला त्या कायद्यांची दिशा योग्य होती व आहे. पण योग्य अंमलबजावणी नसल्यामुळे त्याची निष्पत्ती योग्य होऊ शकली नाही." यावरून भारतीय शेतकऱ्यांवरील अन्याय व शोषन नष्ट करण्याकरिता कायदे व त्यांचे दारिद्र्या दूर करण्याकरिता विकासाच्या अनेक योजना निर्माण केल्या. परंतु भारतीय शासनाची प्रबळ इच्छाशक्ती नसल्यामुळे योजनांची योग्य अंमलबजावणी झाली नाही.

ड) . 1960 व 70 या दशकातील स्थिती :– भारतीय शेती व्यवस्थेमध्ये क्रांतिकारक बदल घडवून आनण्याच्या दिशेने प्रयत्न 1960–70 या दशकात मोठ्याा प्रमाणावर करण्यात आले आहे. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन देश अन्न धान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला पाहीजे याकरिता शेती करण्याचे परंपरागत तंत्र सोडून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यावर भर देण्यात आला. सिंचनाच्या सुविधेकरिता मोठमोठी धरणे निर्माण करणे पारंपारीक बियाणे न वापरता शेतकऱ्यांना संकरीत बि–बियाणे उपलब्ध करून देणे रासायनिक खते, किटकनाशके याचा मोठ्याा प्रमाणावर वापर करणे, त्याचबरोबर श्रम शक्ती बरोबर यांत्रिक साधनांचा उपयोग शेती क्षेत्रात मोठ्याा प्रमाणावर करणे, शेतीमध्ये एका वर्षामध्ये एका पीकापेक्षा जास्त पीके काढण्याकरिता बहुपीक पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. यालाच "हरित क्रांती" असे म्हटल्या गेले. शासकीय स्तरावरून हरित क्रांती निर्माण करण्याकरिता कोणतीही कसर सोडली नाही. अशा सर्व बदलामुळे भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनला व दर हेक्टरी उत्पन्नामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने सर्व शेतकऱ्यांना हरित क्रांतीचा लाभ झाला की नाही हे पाहणे आवश्यक ठरते. हरित क्रांती ही भारतीय शेतकऱ्यांकरिता हितकारकच होती. परंतु भारतातील बहूतेक शेतकरी हे अल्पभूधारक आहेत. अशांकरिता हरित क्रांतीच्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे त्यांना शक्य नव्हते. एकतर तंत्रज्ञान महागडे आणि त्याकरिता जास्त जमीनीची आवश्यकता, त्यामध्येही भारतीय शेतीचे छोट्याा तुकड्यांमध्ये झालेले विभाजन यामुळे सर्व शेतकऱ्यांना त्याचा फारसा लाभ होऊ शकला नाही. ज्यांच्याकडे शेती जास्त आहे तंत्रज्ञान खरेदीकरिता पैसा आहे व शेतजमीनीचा मोठा भूभाग उपलब्ध आहे. अशा शेतकऱ्यांमध्ये हरित क्रांतीमुळे फार मोठा विकास घडून आला आहे. याबाबत गुरुनाथ नाडगोंडे म्हणतात. "बड्या शेतकऱ्यांना वरदान ठरलेली ही योजना छोट्याा शेतकऱ्यांना शाप ठरली" यावरून स्वातंत्र्याच्या तीन दशकानंतर शेतकऱ्यात सामाजिक न्याय निर्माण होऊन समान विकास घडवून आणणे अपेक्षित होते. परंतु तसे घडले नाही. ज्याप्रमाणे पूर्वी शेतमजूर व लहान शेतकरी यांच्यावर अन्याय झाला तीच स्थिती या काळातही कायम राहली आणि मोठ्या शेतकऱ्यांनी आपल्या आर्थिक विकासामध्ये फार मोठा बदल या काळात घडवून आणला. फँकेल यांनी भारतातील पाच जिल्ह्याच्या शेतकऱ्यांच्या अभ्यासावरून निष्कर्ष काढला की, "भूमिहीन शेतमजूर व लहान शेतकरी यांना हरित क्रांतीचा लाभ मिळाला नाही लहान शेतकऱ्यांना हरित क्रांतीमधील तत्रांचा लाभ होऊ न शकल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये फारसा फरक पडला नाही." यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीयु शेतकऱ्यांच्या स्थितीमध्ये बदल होतील अशी आशा होती व त्या दिशेने प्रयत्नही केल्या गेले, परंतु अपेक्षेप्रमाणे लहान शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणे आवश्यक होते परंतु तसे झाले नाही.

इ). 1970 नंतरचा कालखंडः– भारतामध्ये 1970 नंतरच्या कालखंडापासून शेतकऱ्यांच्या स्थितीमध्ये परिवर्तन घडविण्याच्या दृष्टीने करोडो रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. शेतकऱ्यांना संकरित बि–बियाणे, किटकनाशके व रासायनिक खतांची उपलब्धता करून दिली. सिंचन क्षेत्रात वाढ व्हावी याकरिता दश लक्ष विहीरी योजने अंतर्गत पूर्ण अनुदान, सिंचनाच्या साधनाकरिता अनुदान व शेतीला भांडवल मिळावे म्हणून बँका, पतसंस्था व सहकारी सोसायटी यांच्या माध्यमातून कर्जाची कमी व्याजदरावर उपलब्धता, लघुउद्योग, कुटीरउद्योग व पशुपालन व्यवसाय करण्याकरिता मोफत प्रशिक्षण व नंतर कर्जाची सोय, शेतमाल विक्रीसाठी बाजारपेठा व शेतमालाला हमी भाव, दुष्काळी परिस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत व पीक विमा योजने अंतर्गत नुकसान भरपाई, कृषीमाल साठविण्याकरिता

सरकारी व खाजगी गोदामे, दळणवळणाच्या सुविधा, संकरीत व दुधाळ जनावरांचे वाटप शेतीमध्ये आधुनिक तंत्राच्या खरेदीकरिता अनुदान, यासारख्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात हातभार लागण्याकरिता योजना निर्माण केल्या त्याच बरोबर सामाजिक जीवनात व स्थितीमध्ये बदल व्हावा याकरिता संजय गांधी निराधार योजना, इंदीरा गांधी आवास योजना, रमाबाई घरकुल योजना, राजीव गांधी आरोग्य विमा योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, रोजगार हमी योजना, कर्जमाफी योजना, शिक्षण विषयक सुविधा, षौचालय योजना, गरीबी हटावो कार्यक्रम, साक्षरता अभियान, महिला विषयक कायदे, बालविवाह, हुंडापद्धती अशा समस्यावर उपाययोजनात्मक कायदे व अनेक योजना आर्थिक व सामाजिक बदल घडवून आनण्याकरिता निर्माण करून राबविण्यात आल्या आहेत. परंतु या योजनांमुळे शेतकऱ्यांच्या स्थितीमध्ये समाधानकारक व अपेक्षित बदल घडून आला नाही, उलट विपरीत परिस्थिती शेतकऱ्यांकरिता निर्माण झाली आहे. यामधून बहुतांश शेतकऱ्यांना विकासाचा मार्गच सापडला नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्येचे सत्र भारतामध्ये सुरू असून ह्या सर्व आत्महत्या शासनाच्या विविध योजनांच्या अपयशाच्या चित्र स्पष्ट करतात.

भारतामधील शेतकरी आत्महत्येची आकडेवारी

वर्ष	2001	2002	2003	2004	2005	2006
आत्महत्या	16415	17971	17164	18241	17331	1700
वर्ष	2007	2008	2009	2010	2011	एकूण
आत्महत्या	16662	19196	17368	15964	14027	7400

वरील शेतकरी आत्महत्येच्या प्राप्त आकडेवारीवरून भारतीय शेतकऱ्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती कशा प्रकारची असेल ते स्पष्ट होते. स्वातंत्र्या अगोदर अतिशय वाईट परिस्थितीचा सामना भारतीय शेतकऱ्यांना करावा लागला परंतु शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या असा कोणताही कालखंड भारतीय इतिहासामध्ये नाही. आत्महत्या झाल्याच्या तशी नोंद आढळत नाही. 1990 च्या अगोदर भारतात शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण कमी होते. परंतु त्यानंतर हळूहळू त्यामध्ये वाढ होऊन 2001 पासून प्रकर्षाने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या समोर आल्या आहेत. 2001 पासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी जास्त प्रमाणात होत असल्या तरी 2001 ते 2011 या दशकामध्ये एकूण शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्याची संख्या 1,87,400 एवढी मोठी आहे. आणि निश्चितच ही संख्या भारतीय समाज व शेतकऱ्यांकरिता चिंताजनक आहे. भारतीय शेतकऱ्यांची विकट आर्थिक व सामाजिक स्थिती हे त्यांच्या आत्महत्येमागील महत्त्वाचे कारण मानले जाते. त्यामध्ये कर्जबाजारीपणा व सामाजिक अस्थिरता हा घटक महत्त्वाचा ठरतो. भारतामधील शेतकऱ्यांवर कर्जबाजारीपणाची स्थिती निर्माण होण्याकरिता अनेक घटक जबाबदार मानले आहे. भारतात पाच एकराच्या आत जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या खुप जास्त आहे. हा जमीनीचा आकार शेतकऱ्यांच्या उपजिविकेकरिता पुरेसा नाही. त्यामध्येही वाढत्या लोकसंख्येचा भार हा भूमिवर वाढत आहे. शेती ही निसर्गावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. त्यामध्ये निसर्ग हा साथ देत नाही. कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ असा पावसाचा लहरीपणा दिसून येतो. सिंचनाच्या सुविधा पाहिजे त्या प्रमाणात उपलब्ध झाल्या नाही. विजेचा पुरवठा योग्य प्रमणात नाही, सिंचनाची सोय असुनही त्याचा उपयोग घेता येत नाहीत. बचत नसल्यामुळे शेतकऱ्यांजवळ

The image part with relationship ID rId11 was not found in the file.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Valume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III / Hindi

IMPACT FACTOR
/ INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA
PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I January - March - 2019

Marathi Part - III / Hindi

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	आंबेडकरवादी कवितेतील स्त्रीवादी जाणिवा प्रा. डॉ. शांतरक्षित गावंडे	६२-६५
१४	संगीत महर्षी डॉ. अण्णासाहेब गुंजकर प्रा. एस. व्ही. शिंदे	६६-६८
१५	भारतीय अर्थव्यवस्थेत पशु व्यवसायाची भुमिका प्रा. संजय बा. राचलवार	६९-७२
१६	आधुनिक संगीत शिक्षा प्रणाली प्रा. गजानन एम. लोहटे	७३-७५
१७	आधुनिक मराठी कवितेतील स्त्रीवादी जाणीव प्रा. डॉ. रमेश खंडारे	७६-७९
१८	Declining Child Sex Ratio - A Case Study of Yavatmal District प्रा. यशवंत प्रयाग राठोड	८०-८३
१९	आजच्या युगात प्रसारमाध्यमांची भूमिका प्रा. प्रविण ज. गुल्हाने	८४-८५
२०	स्वातंत्र्योत्तर मराठी नागर कथेतील स्त्री दर्शनाचे स्वरूप प्रा. सिध्दार्थ कुंडलिक इंगोले	८६-८८
२१	गुरुशिष्य परंपरा आणि आधुनिक संगीत शिक्षण प्रा. नेत्रा गजानन मानकर (सोलव)	८९-९०
२२	ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणाचे अध्ययन सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे	९१-९३

२३. ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणाचे अध्ययन

सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे
एम. एम. महाविद्यालय, दारव्हा जि. यवतमाळ.

1. प्रस्तावना

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याआधीच "भारत हा खेड्यांचा देश आहे व खेड्यांचा विकास हा भारताचा विकास", असे म. गांधीजींनी म्हटले आहे. त्या आधारावर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून ग्रामीण विकासाला अग्रक्रम देण्यात आला. परंतु पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण विकास घडून आला नाही. यावर मार्ग काढण्याकरिता बलंवतराय मेहता समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने सत्तेचे विकेन्द्रीकरण करणे ही महत्वपुर्ण शिफारस केली. या समितीच्या शिफारसी नुसार यासनाने त्रिस्तरि" पंचायतराज योजनेची निर्मिती केल्या गेल्या. या पंचायतराज योजनेमध्ये स्थानिक व शासकीय स्तरावर अनेक अडचणी निर्माण झाल्या होत्या. त्या समस्या दुर करण्यासाठी परत शासनाने अशोक मेहता समिती नियुक्त केली. .या समितीने पंचायत राज योजनेचे संशोधन करुन पंचायत राज योजनेमध्ये समाजातील सर्व घटकांना सामावून घेण्याकरिता शिफारशी केल्या आहेत. अशोक मेहता समितीने सुचविलेल्या शिफारशी नुसार 72 व 73 वि घटना दुरुस्ती करुन महिलांना पंचायतराज याजनेमध्ये राखीव जागा दिल्या गेल्या. तेव्हा पासून महाराष्ट्रामध्ये महिलांना राखीव जागासंदर्भात वेळोवेळी नियम तयार करुन आज महिलांना 50 प्रतिशत राखीव जागा दिल्या गेल्या आहेत. आज महाराष्ट्रामध्ये पंचायत राज योजनेमध्ये 50 प्रतिशत महिला निवडून येत आहेत. विकासाच्या दृष्टिने ग्रामपंचायत हा घटक अतिशय महत्वाचा असून 50 प्रमिशत महिलांच्या सहभागाने ग्रामपंचायतींना बळकटी प्राप्त झाली आहे का? हा खरा प्रश्न आहे. त्यासोबत प्राचीन काळापासून गुलामगिरीमध्ये जीवन जगत असलेल्या महिला आज राजकीय सहभागामुळे राजकीय व सामाजिक सक्षम झाल्या आहेत का? याचे मुल्यमापन होणे आवश्यक आहे. म्हणुन महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे त्यांच्यातील सामाजिक व राजकीय बदल माहिती करुन घेण्याकरिता, त्यांच्या समस्या जानून त्यावर उपाययोजना सुचविण्याकरिता "ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणाचे अध्ययन" हा विषय संशोधन अध्ययनाकरीता निवडला आहे.

2. संशोधनाचे उदिष्टे

प्रस्तुत संशोधन पेपर करीता पुढिल उदिष्टे निश्चित केली आहेत. ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणाचे चिकीत्सक अध्ययन करणे, ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या राजकीय सहभागांचे अध्ययन करणे, ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे. व ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

3. ग्रामपंचायत महिला सदस्यांची स्थिती.

स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने काम करायला पाहिजे याकरीता त्यांना राजकीय क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या सोबत सहभागी करुन घ्यायला पाहिजे. त्यांचा राजकीय सहभाग वाढला की, त्यांच्या विकासासोबत सर्व त्यांचे सक्षमीकरण घडून येईल या विचाराणे महीलांना राजकीय क्षेत्रात 50 प्रतिशत आरक्षण देण्यात आले आहे. त्याकरीता त्यांना राखीव जागा व राखीव मतदार संघ सोडण्यात आलेले आहेत. परंतु अशा राजकीय सहभागामुळे महिलांचे राजकीय

सक्षमीकरण होत आहे का हे पहाणे आवश्यक ठरते. संशोधनावरुन असे स्पष्ट होते की, आरक्षनाशिवाय निवडणूक लढविनाऱ्या महिलांची संख्या व ज्यांना राजकीय वारसा नाही अशा स्त्रियांचा राजकीय क्षेत्रात प्रवेश असनाऱ्या महिलांची संख्या ग्रामपंचायतमध्ये आजही बोटावर मोजण्यासारखी आहे. यावरुन स्वतःच्या ईच्छेने किंवा सेवा अथवा काम करण्याच्या प्रेरणेने ग्रामपंचायत निवडणूक लढविनाऱ्या महिलांचे प्रमाण फार कमी आहे. यावरुन ग्रामपंचायत महिला सदस्य हे केवळ आरक्षनामुळे आहेत, यापेक्षा कोणतेही अस्तीत्व या महीलांना प्राप्त झाले नाही. कारण 80 प्रतिशत महीला ग्रामपंचायतच्या मासिक सभेला व ग्रामसभेला जात नाहित. 76 प्रतिशत महिला सदस्य ग्राम विकासामध्ये सहभाग देत नाहीत. 70 प्रतिशत महिला स्वतःचे राजकीय पद सांभाळत नसुन स्वतः निर्णय घेत नाहीत. 60 प्रतिशत ग्रामपंचायत महिला संदस्याना गावातील प्रमुख समस्या माहित नसुन, गावातिल विकास कामांची माहिती नाही.

यावरुन असे स्पष्ट होते का, ग्रामपंचायत महिला सदस्यांचे आरक्षणामुळे व घरातील इतर सदस्यांच्या इच्छेवरुन त्यांच्या राजकीय सहाभागाचे प्रमाण 50 प्रतिशतपेक्षा जास्त असले तरीही त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण झाले नाही. पर्यायाने त्यांच्यामध्ये राजकीय जागृती होण्याऐवजी राजकीय उदाशिनता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे महिला सदस्यांच्या विकास झाला पाहिजे व त्यांच्या समस्या सुटल्या पाहिजे याकरिता फारसा प्रभाव पडला नाही.

4. ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणामधील अडचणी.

1) **पुरुषप्रधान संस्कृती** : भारतीय समाज हा प्ररुषप्रधाण असल्यामुळे आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रभाव त्यांच्यावर कायम आहे. त्यामुळे स्त्रीयांचे वर्चस्व आजही मान्य केल्या जात नाही. आणि महिलांवरही याचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांच्या राजकीय सक्षमीकरणामध्ये अडचणी निर्माण होत आहे. 2) **राजकीय ज्ञानाचा अभाव** : भारताला स्वातंत्र्य मिळुन 70 वर्षाचा कालखंड झाला तरीपण भारतीय लोकांमध्ये राजकीय ज्ञान व भारतीय लोकशाही रुजली नाही ग्रामीण भागात तर राजकीय ज्ञानाचा फार मोठा अभाव दिसुन येते. महिला तर या ज्ञानापासून खूप दुर आहेत. त्यामुळे राजकीय सक्षमीकरणामध्ये अडचणी निर्माण होत आहे. 3) **राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण** : भारतात राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण मोठ्या प्रमाणामध्ये झाले आहे. त्यामुळे राजकारण हे चांगल्या व्यक्तीचे काम नाही असे विचार ग्रामीण भागात निर्माण झाल्यामुळे महिला राजकारणमध्ये सक्रीय होण्यापेक्षा दुर जात आहेत. .4) **महीलांचे शिक्षणाचे कमी प्रमाण** : महीलांचे शिक्षणाचे कमी प्रमाण हे कारण महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाकरीता अडचण ठरले आहे कारण शिक्षणाशिवाय त्यांना राजकारणाचे व प्रशासनाचे कोणतेही ज्ञान प्राप्त होवू शकत नाही. 5) **महीलांची अलीप्तवादी प्रवृत्ती** : पुरुषप्रधान संस्कृती, राजकीय ज्ञानाचा अभाव, महीलांचे शिक्षणाचे कमी प्रमाण, आर्थिक परावलबंन व गुलामगीरिमध्ये जीवन जगण्याची सवय यामुळे आजही अनेक क्षेत्रामध्ये अलीप्तवादी प्रवृत्ती स्विकारली आहे. त्यामुळे त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण झाले नाही. 6) **योजनांची व राजकीय कामांची कीचकट पध्दत** : भारतामध्ये योजनांची व राजकीय कामांची कीचकट पध्दत असल्यामुळे या क्षेत्रात सहजासहजी कुणीही काम करायला तयार होत नाही. या कारणामुळे महीलांचे सक्षमीकरण झाले नाही. 7) **आर्थिक परावलंबन** : भारतामध्ये राजकारणात सक्रीय व्हायचे असेल तर आर्थिक स्वावलंबन महत्वाचे ठरते. परंतु भारतामधील ग्रामीण महीला पतीच्या उत्पन्नावर अवलबूंन आहेत. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रामधील स्त्रींयाचे पतीच निर्णय घेत असल्याचे दिसुन येत आहे. त्यामुळे निवडणूक जिंकुनही महिला राजकीय बाबतीत सक्षम झाल्या नाहीत. 9) **प्रथा परंपरा व धार्मिक कारणे** : महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणामध्ये सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे भारतीय स्त्रींयांविरुध्द असलेल्या प्रथा परंपरा होय. धार्मिक बाबतीत महिलांना कनिष्ठ

स्थान असुन यामधुन आजही ग्रामीन स्त्रिया बाहेर आल्या नाही. त्यामुळे महिलांची मर्यादा चुल आणि मुल एवढीच राहलेली दिसुन येते.

5. ग्रामपंचायत महिला सदस्यांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाय

1) **स्त्री–पुरुष समानता निर्माण करणे** : महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण करायचे असेल तर, आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक बाबतीत स्त्री–पुरुष समानता निर्माण करणे आवश्यक आहे. 2) **राजकीय ज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे** : महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवायचा असेल तर त्यांना प्रशासनाचे व भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे ज्ञान देणे व शिक्षण देणे आवश्यक आहे. याबाबतीत महीलांमध्ये फार अज्ञान असून ते दुर करणे आवश्यक आहे. 3) **राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण थांबवणे** : महीला राजकीय क्षेत्रात असलेल्या गुन्हेगारीला घाबरतात त्यामुळे महीला राजकारणात सहभाग देत नाहीत. 4) **महीलांच्या शिक्षणात वाढ करणे** : ग्रामीण महीलांमध्ये उच्च शिक्षनाचे प्रमाण फार कमी आहे व त्यांना उच्च शिक्षणाची संधी फार कमी प्रमाणामध्ये उपलब्ध होते त्यामुळे त्यांच्या उच्च शिक्षनात त्यामध्ये वाढ करणे गरजेचे आहे. 5) **महीलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करणे**: ग्रामीण महीलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन नसल्यामुळे त्यांच्यामध्ये क.गतीही निर्णय क्षमता नाही. पर्यायाने तहीला आपल्या इच्छेने कोणतेही काम करु शकत नाहीत. 6) **योजनांचे व प्रशासकीय कामांचे प्रशिक्षण देणे**: महिलांना शासकीय योजनांची व प्रशासकीय कामांची माहीती प्राप्त व्हावी याकरीता त्यांना स्वंतत्र प्रशिक्षण प्रशिक्षनाची व्यवस्था करुन देणे आवश्यक आहे. 7) **अधिकारी व पदाधिकारी यांनी सहकार्य करणे**: शासकीय व राजकीय कार्यात महिलाचे सामाजिकरण न झाल्यामुळे त्यांना प्रत्येक कामात मदत आवश्यक ठरते. यामध्ये शासकीय अधिकारी व राजकीय क्षेत्रात काम करणारे पदाधिकारी यांनी मदत करणे आवश्यक आहे. 8) **महिलांमध्ये जाणिव व जागृती निर्माण करणे**: मीहलांना आज सर्व क्षेत्रात समोर आणायचे असेल तर राजकीय क्षेत्रात ज्यांचे नेतृत्व निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्याकरीता त्यांनी स्वतः पुढाकार घ्यावा याकरीता त्यांच्यामध्ये राजकारणाविशयी जाणिव व जागृती निर्माण करणे आवश्यक ठरते. 9) **अंध असलेल्या प्रथा परपंरा नष्ट करणे**: महिलांना मागे ओढत असतील त्यांच्या जीवनात अडचनी निर्माण होत असतील अशा प्रथा परपंरा नष्ट करणे आवश्यक आहे. 10) **महिलांना कामे करण्याची संधी देणे**: ग्रामीण भागातील महिला विकसीत करायच्या असतील तर त्यांना सर्व क्षेत्रात काम करण्याची संधी देणे आवश्यक ठरते.

6. समारोप

भारताला स्वांतत्र मिळून सात दशके होवुनही भारतीय महिलांच्या स्थितीत काही क्षेत्रात समाधानकारक बदल घडुन आले आहेत हे मान्य करावेच लागते. परंतू ग्रामीण भागात राजकीय क्षेत्रात महीलांमध्ये पाहीले त्या प्रमाणात बदल घडून आले नाहीत. महिलांना राजकीय आरक्षण असुनही त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण पाहीजे त्या प्रमाणात झाले नाही. म्हणुन महिलांचा राजकीय विकास झाला पाहीजे ही भुमिका शासनाची असली तरी त्याला सामाजिक आधार मिळाल्याशिवाय शक्य नाही. म्हणुन महिलांना सक्षम करायचे असेल तर सामाजिक आधारावर त्यांचे राजकीय सामाजीकरण करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी समाजातील सर्व स्तरामधुन प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. आहे. महिलांनी देखील आपली विकासाची दिशा ओळखुन राजकीय क्षेत्रात मिळणाऱ्या संधीचाच विचार न करता स्वतः संधी उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. यासाठी महिलांना पुरुष मंडळीच्या मदतीची गरज आहे. सामाजिक क्षेत्रात महीलांनी सर्वच सामाजिक कार्यात सहभाग दर्शवावे त्याआधारावर सामाजिक क्षेत्रात महत्व प्राप्त होवुन विकासाच्या दिशेने वाटचाल करतील.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS
RESEARCH JOURNEY
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

24 APRIL 2019

SPECIAL ISSUE 182 (B)

National Conference
on
Contemporary Innovations in Library and Information Science, Social Science and Technology for Virtual World
(NCCLIST-2019)

Contemporary Innovation in Language & Literature

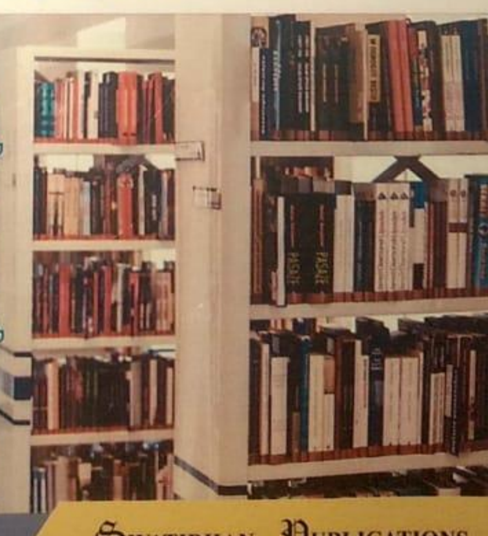

Guest Editor
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Executive Editor
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS), India

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April -2019 Special Issue – 182 (B)

Contemporary Innovation in Language & Literature

Guest Editor:
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Executive Editor:
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

Local Organising Committee

Dr. R. P. Zanke	Dr. M. N. Gawande	Prof. S. V. Jaunjal	Dr. S. R. Dutonde
Prof. P. S. Kolhe	Prof. S. R. Gawai	Dr. P. R. Gaikwad	Prof. G. D. Kakade
Prof. P. P. Thakare	Prof. S. S. Gawai	Dr. R. P. Kitke	Prof. A. G. Barde
Dr. P. R. Mahalle	Prof. A.S. Ghayal	Dr. C. S. Khodre	Dr. R. V. Chaurpagar
Dr. N. P. Tale	Prof. P. S. Shimbre	Prof. S. R. Nagmote	Dr. V. R. Panse
	Prof. A. G. Kulkarni	Prof. R. V. Popalghat	

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182 (B)- Contemporary Innovation in Language & Literature
UGC Approved Journal

ISSN : 2348-7143
April-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	सावरकरांचे भारताच्या स्वातंत्र्यआंदोलनातील योगदान	डॉ.गणेश पवार	07
2	शालेय विद्यार्थ्यांच्या आहारात पोषण आहार योजनेची भूमिका एक अर्थशास्त्रीय विश्लेपण	डॉ.नीलम छगाणी	09
3	भारतीय स्वातंत्रलढ्यातील शेतकऱ्यांची आंदोलने	डॉ.निलय देशमुख	13
4	प्राचीन भारतीय युद्धनीती	डॉ.ओ.म.गजभिये	17
5	आधुनिक भारताच्या जडणघडणातील महिला एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	डॉ.प्रमोद चव्हाण	23
6	विदर्भाच्या इतिहासात चंद्रपूरचे राजकीय महात्म्य	डॉ.आर.पी.झनके	26
7	२१ व्या शतकात ग्रंथपालासमोरील आव्हाने	डॉ.साधना सातव	28
8	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण	डॉ.एस,एन.तुरुकमाने	31
9	महाराष्ट्राची सांकृतिक स्फुर्तीस्थाने - किल्ले	डॉ.विलास देहनकर	34
10	स्थापत्याचा खजिना : बाल्लाळपुरचा किल्ला	डॉ.विपिन राठोड	38
11	आधुनिक कविता आणि केशवसुत	प्रा.गणेश काकडे	40
12	पक्षांतराचा भारतीय राजकारणावरील परिणाम	प्रा. लक्ष्मण शिराळे	44
13	जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि मराठी भाषा	मंदा नांदुरकर	49
14	पवनारची वैदर्भीय इतिहासातील मध्ययुगीन वाटचाल	सतिष इंगळे	53
15	लोकानुकंपाचा दोन दशकांचा वाङ्मयीन प्रवास (१९८६ ते २००७)	प्रा.मुकेश सरदार	56
16	महिला आणि भारतीय कायदे	प्रा.एन.आर.भिंगारे	59
17	बौद्धिक संपदा आणि भारतातील अधिकार	डॉ.प्रविण चंद्रगिरीवार	62
18	माता बाल आरोग्य व सामाजिक पोषण कार्यक्रम	प्रा.पल्लवी देशमुख	66
19	कुष्ठरोगी पुनर्वसनाच्या समस्येचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. पुरुषोत्तम बांडे	70
20	पश्चिम विदर्भ ग्रामीण क्षेत्र विकासातील आव्हाने	प्रा.अरुण घायाळ	74
21	गर्भावस्थेत महिलांनी घ्यावयाची काळजी	प्रा.मीनल गावंडे	76
22	जागतिकीकरण आणि मराठी कवितेतील उपहास-उपरोध	प्रा. सागर गवई	80
23	पर्यावरण संतुलनामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील नगरपरिषदांची उदासीनता	प्रा.संजय देशमुख	83
24	भारतातील प्रादेशिकतेची समस्या-एक चिंतन	प्रा.लक्ष्मण शिराळे	86
25	२०१० नंतर झालेल्या निवडणूक सुधारणा	प्रा.विलास टाले	91
26	त्यागमूर्ती रमाबाई आंबेडकर	प्रा.विनय तायडे	96
27	प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचे मेळघाटच्या विकासात योगदान	प्रा.अंकुश तुरखडे	99
28	भारतीय लोकसभेचे कामकाजाचे नियम व स्वरूप	प्रा.अतुल नारायण खोटे	103
29	वारकरी साहित्याची मीमांसा	गणेश सावजी	108
30	आदिवासी लोकगीतातून व्यक्त होणारी स्त्री जीवन	प्रा.रेखा आढाव	113
31	नाथ परंपरेची थोरवी	डॉ.श्रीहरी पितळे	118
32	वाचनकला - उणिवांचा शोध व उपाययोजना	सौ.विजयश्री सावजी	121
33	संत एकनाथ व भारुड	प्रा.शशिकांत काळे	127
34	फुले आंबेडकर क्रांतीतील सर्वसमावेशकता	प्रा. संतोष जाधव	131
35	बचत गटांची महिला सक्षमीकरणात क्रांतीकारी भुमिका	तृप्ती महाजन	139

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 182 (B)- Contemporary Innovation in Language & Literature
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

महिला आणि भारतीय कायदे

प्रा.एन. आर. भिंगारे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
जि.यवतमाळ
मो.नं.९८९०२९२८७९

प्रस्तावना :–

महिला सक्षमीकरण हा विषय आजच्या काळामध्ये अतिशय महत्वाचा असून तो आवश्यक आहे. कारण भारतीय समाजातच नाही तर संपूर्ण जगामध्ये महिला ह्या दुर्बल घटक म्हणून संख्येने अधिक आहेत. नैसर्गिक दृष्ट्या स्त्रिया हया पुरूषाच्या इतक्यात सामर्थ्यवान व सक्षम आहेत आणि आधुनिक काळामध्ये संपूर्ण देशाच्या कायद्यानेही मान्य करून त्यांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी निर्माण केल्या आहेत. तरीहीपण महिलासमोरील समस्या, अडचणी कमी झाल्या नाहीत म्हणून आजच्या काळात "महिला सक्षमीकरण" हा विषय सर्वच क्षेत्रात महत्वाचा मानला जातो. चर्चासत्र, परिषदा, वर्तमानपत्रे यामधून त्यावर विचार व्यक्त केले जात आहेत.

महिला हया सामाजिक व सांस्कृतिक साखळीतून मुक्त होऊन त्या पुरूषाच्या सोबत समानतेच्या आधारावर जिवण जगू शकल्या पाहिजे व त्यांची सर्वच क्षेत्रात उन्नती, प्रगती होवून महिला हया आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, धार्मिक राजकीय इत्यादी बाबतीत सक्षम होवून समान तत्वावर कार्य करू शकल्या पाहिजे तेव्हा त्यांचे सक्षमीकरण झाले आहे असे म्हणता येईल.

परंतु त्याकरिता सामाजिक जिवनात निर्माण झालेली नकारात्मक संस्कृती व वैचारिकता बदलने गरजेचे आहे. आणि महिला संदर्भात त्यांचे सक्षमिकरण करतांना येणाऱ्या अडचणी जसे अंधश्रध्दा, रूढी, नकारात्मक, विचार बदलविण्याची क्षमता केवळ कायद्यामध्ये आहे. कायदे जर सहज संरक्षण देणारे असतील आणि त्यांची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होत असेल तर अशा कायद्यामुळे महिला सरक्षणासाठी फलदायी परिस्थिती निर्माण होत असते. परंतु कायदेविशयक बाबतीत समाज नकारात्मक असेल किंवा त्यांची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने होत नसेल तर त्याचा फारसा उपयोग होवू शकणार नाही. आणि भारतासारख्या देशात हीच परिस्थिती निर्माण झाली असून त्यासाठी पुरूषाप्रमाणे महिलाही जबाबदार आहे. कारण सर्वात जास्त महिलांना संरक्षण देणारे व सक्षमीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या तरतूदी व कायदे भारतात असूनही स्त्रियांच्या सक्षमीकरणात फारसा फरक पडलेला नाही आणि त्यांच्या समस्याही कमी झालेल्या नाहीत. म्हणून आजच्या काळात महिला सक्षमीकरणासाठी कोणकोणत्या कायदेविशयक तरतूदी आहेत व त्याचा समाजजिवनात किती प्रभाव आहे हे तपासणे गरजेचे आहे. म्हणून महिला सक्षमीकरण आणि कायदेविशय तरतूदी यावर विचार करणे आवश्यक ठरते.

महिला सक्षमीकरण :–

महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्री–पुरूष समानता सर्वच क्षेत्रात निर्माण करणे होय. म्हणजे जो पर्यंत स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक कौटूंबिक अशा सर्वच बाबतीत पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करण्यासाठी सक्षम होत नाहीत व तशा प्रकारच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जाणिवा

ISSN : 2348-7143
April-2019

स्त्रि–पुरूषामध्ये निर्माण होणार नाही. तोपर्यंत महिला सक्षम होणार नाहीत म्हणून अशा बाबतीत केल्या जाणाऱ्या सर्व प्रयत्नाचा समावेश या प्रक्रियेत होतो.

थोडक्यात सामाजिक जिवनात समान दर्जा महिलांना प्राप्त करून देणे हा महिला सक्षमीकरणाचा महत्वपूर्ण उद्देश आहे. याकरिता स्त्रिया व पुरूशांच्या वैचारिक व बौध्दीक बदलासाठी जाणिवपुर्वक कार्य केले जाते आणि समान तत्वावर सर्व क्षेत्रे खुली करून समान कार्य करण्याची व आपली भुमिका पार पाडण्याची समान संधी प्रदान करणे महिला सक्षमीकरणामध्ये अभिप्रेत आहेत.

महिलासाठी करण्यात आलेले कायदे. :–

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही स्वांतत्र्यपूर्व व स्वांतत्र्योत्तर काळापासून सुरू असल्याचे. १९२९ बंगाल सतीप्रथा निषेध कायदा पारित झाला, १८५६ ला भारतीय स्त्रीला पुन्हा विवाह करण्यासाठी हिन्दू विधवा पुर्णविवाह कायदा पारित झाला. १८६९ महिला शिशु हत्या कायदा, १८७० भारतीय विवाह विच्छेद कायदा, १८७२ सुधारित १९५६ विशेष विवाह कायदा, १८८२ सम्पती हस्तातरण कायदा ,
१९५४ बाल विवाह निषेद कायदा, १९३७ हिन्दू महिला सम्पती अधिकार कायदा, १९५६ महिला तथा कन्याओका अनैतिक व्यापार निशेद कायदा, १९६१ हुन्डा प्रतिबंध कायदा , १९७१ चिकित्सक गर्भपात कायदा, १९७६ समान मजुरी कायदा १९८५ परिवार न्यायालय कायदा, १९८७ सतिप्रथा निवारण कायदा, १९८० स्त्रियांचे अस्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा, १९८१ कारखाना कायदा, २००५ कौटूंबिक हिसांचार विरोधी कायदा पारित झाला. इत्यादी कायद्यावरून स्पष्ट होते.

भारतीय संवैधानिक तरतूदी :–

भारतात कायदे निर्माण करण्याबरोबर सवैधानिक तरतूदी देखील तरतूदी महिला सक्षमीकरणासाठी केल्या आहेत.

१)कलम १४ नुसार सर्वाना समानतेचा अधिकार देऊन कोणत्याही प्रकारच्या भेदभाव महिला व पुरूषामध्ये केल्या जाणार नाही.
२)कलम १५ नुसार राज्य,धर्म,पथ,लिंग,प्रदेश या आधारावर देखील स्त्री पुरूषामध्ये भेदभाव केला जाणार नाही.
३)कलम १६ नुसार कोणत्याही सार्वजनिक पदावर नियुक्ती करण्यासंबंधीच्या बाबीसाठी सर्वांना समान संधी.
४)कलम ३९ नुसार सर्व स्त्री व पुरूष यांना उपजिविकेचे साधन मिळविण्याचा समान अधिकार राहील.
५)कलम ४२ नुसार राज्य हे न्याय व मानवोचीत परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसुती सहाय्यासाठी तरतूद
६)कलम ५१ नुसार स्त्रियांच्या प्रतिश्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथा व पध्दती सोडून देणे.

आज महिला सक्षमीकरणाकरिता अनेक सवैधानिक तरतूदी व कायदे आहेत. तरीही स्त्रियांची परिस्थिती नाजूक आहे. कारण दिडशे वर्षाहुन अधिक कालखंड सतीप्रथा निषेद कायदा करूणही आजही महिला अनेक प्रकार व पध्दतीतून मारल्या जात आहेत. आजही हुंडा घेतल्या जातो व हुडासाठी छळ केल्या जातो. म्हणजेच सवैधानिक तरतूद किंवा कायदेविशयक तरतूदी करून महिला सक्षमीकरण होणार नाही तर त्यासाठी मानवी संवेदना, विचार, महिला विरोधी परम्परा, संस्कृती, आणि कर्मकांड बदलणे आवश्यक आहे. आजपण महिलाच ह्या महिलांच्या विरोधी असून तिला जागृत करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक समुह, गाव व प्रत्येक समाजात महिला सक्रिय राहून कायदा शिक्षण, सल्ला, साक्षरता यासाठी कार्य करू शकेल अशा महिला संघठण व कायद्याच्या योग्य अमलवजावणीमुळे महिला सक्षमीकरण निर्माण होवू शकेल.

समारोप :—

महिला सक्षमीकरण आज योग्य दिशेने वाटचाल करित आहे. कारण महिला हया वृत्तपत्रे, सभा, सम्मेलंनामधून आपल्या समस्यावर चर्चा करित आहे. कथा कांदबऱ्या स्त्री प्रश्नांला वाचा फोडू लागल्या समाज सुधारक, राजकीय नेते, कायदा, स्त्री संघटन यामधून महिला सक्षमीकरणांची प्रक्रिया वेग धरत आहे. वृत्तपत्रे, दुरचित्रवाणी स्त्रीवादी चळवळीचा प्रसार व प्रचार करित आहे. तरीपण महिला प्रश्न हे हजारो वर्षाचे असून ते एकाएकी नष्ट होणार नाही. यासाठी बराच काळ लागेल. म्हणून पुरूष व स्त्री यांनी सक्रिय कार्य करून महिला सक्षमीकरणाला योग्य दिशा देणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. प्रा. बोर्डे सुनिता — ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रीया— सुलभ पब्लीकेशन नारायण पेठ, पुणे — २०१०
२. रानडे प्रतिभा — स्त्री प्रश्नांची चर्चा — पद्मगंधा प्रकाशन एरंडवन पुणे— २००५
३. शर्मा रमा/ एम.के. मिश्रा — नारी शोषण — अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, अंसारी रोड, दरीयागंज नई दिल्ली— २०१०

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January -2019

SPECIAL ISSUE-

Reformation in the Age of Shivaji

शिवकाळातील सुधारणा

Executive Editor:
Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Anil N. Thakre
Hod-History
Shri Gadge Maharaj Mahavidyalaya,
Murtizapur. Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013) | January 2019
Special Issue
UGC Approved No. 40705

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मराठा सत्तेच्या उभारणीत मुस्लीम आणि दलितांचे योगदान	प्रा. पी. ए. टाले	5
2	शिवरायाचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन	डॉ. शारदा बंडे	8
3	शिवकालीन ग्रामीण प्रशासन व्यवस्था	प्रा. संदीप व्ही. भुरले	11
4	शिवकालीन महसूल पध्दती ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. नितीन व. चांगोले	15
5	छत्रपती शिवाजी महाराजाची लष्करी व्यवस्था व सुधारणा	प्रा. भोसले राजेसाहेब	18
6	शिवकालीन शेतीविषयक सुधारणा	सहा. प्रा. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	21
7	जनकल्याणकारी, प्रजाहितदक्ष, द्रष्टाराजा – छत्रपती शिवाजी महाराज	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	27
8	मराठेकालीन सती प्रथा-एक अभ्यास	प्रा.गंगणे रतन व्यंकटराव	30
9	शिवाजी महाराजांची गनिमी कावा युध्दपध्दती: विशेष प्रसंग अफजलखान भेट	प्रा. डॉ. कैलास जे. गायकवाड	33
10	शिवकालीन प्रांतिक व स्थानिक न्यायव्यवस्था	श्री. हरिदास मंगरू वाकुलकर	36
11	शिवाजीच्या लष्करी व्यवस्थेची वैशिष्टये	प्रा.डॉ. रामधन उ.हिरे	40
12	शिवकालीन गड-कोट अथवा किल्ले व्यावस्थापणातील छत्रपती शिवरायांचीभुमिका एक अभ्यास	डॉ.इंगळे चत्रभुज बंकटराव	42
13	मराठी साम्राज्याच्या उभारणीमध्ये शिवाजी महाराजांच्या परराष्ट्र धोरणाचे महत्व	प्रा.डॉ.संतोष एस.इंगोले	46
14	शिवकालीन जलव्यवस्थापन आणि आजची परीस्थिती	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ भ. जाधव रूपेश राहूल तागडे	48
15	छत्रपती शिवाजी राजांच्या स्त्री - विषयक दृष्टीकोण -एक ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा.डॉ.पी.आर.जुनघरे	53
16	शिवकालीन आरमार : एक अभ्यास	प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम	56
17	शिवरायांची युध्दनिती	प्रा.डॉ.कोकीळा अ. गांवडे	61
18	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शेती सुधारणा	प्रा. एस.जी. कुळकर्णी	64
19	विजापूरच्या आदिलशाहीसोबत शिवाजी महाराजांची युध्दनीती	प्रा. डॉ. निलय देशमुख	67
20	शिवरायांचे अष्टप्रधानमंडळ	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	71
21	शिवजीचे आरमार व शिस्त	प्रा. प्रविण ना. वानखडे	74
22	शिवकालीन औद्योगिक व व्यापारी केंद्राचे ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. प्रसन्न बगडे	77

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
January 2019

शिवकालीन ग्रामीण प्रशासन व्यवस्था

सहा. प्रा. संदीप व्ही. भुरले
इतिहास विभाग प्रमुख मुंगसाजी महाराज महा.दारव्हा जि.यवतमाळ

१७ व्या शतकातील 'खेडे' हा एक स्वयंपूर्ण घटक होता. अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान होती. शेतीला पुरक इतर व्यवसाय होते. खेडयांच्या विभागणीचे दोन प्रकार होते. एक लागवडी खालील जमीन दोन वस्ती केलेली जमीन. खेडयांच्या वाढीव भागाचा उल्लेख 'वाडी' म्हणून होत असे. एखाद्या खेडे गावाला आठवडयाचा बाजार भरत असेल तर त्या खेडयाचा उल्लेख 'कसबा' काही वेळा त्याला 'पेठ' असे म्हणत.

१) पाटील :—

पाटील हा गावचा मुख्य सरकारी अधिकारी होता. त्याला हा अधिकार वतनामुळे मिळत असे. म्हणून त्याचा उल्लेख वतनी अधिकारी असा सुध्दा केला जातो. पाटीलचे मुख्य कार्य म्हणजे गावातील पडीक जमीन लागवडीखाली आणून तिचा महसूल उत्पादनाकरीता उपयोग करणे, गावाचे संरक्षण करणे, गावात शांतता राखणे, पीक पाहणी करून महसूल ठरविणे, एखाद्या वेळेस गावाची स्थिती लक्षात घेवून करात सुट देणे, दरवर्षी गावातील लागवडी खालील जमीन, ती कसणाऱ्यांच्या नावे, पिकांची नावे व त्यापासून येणारा महसूल सरकाराला कळविणे हे महत्वाचे काम होते.

२) कुलकर्णी —

कुलकर्णी हा गावाचा दुसरा महत्वाचा अधिकारी होता. त्याला गावातील सर्व प्रकारच्या जमिनीचा हिशेब ठेवून प्रत्येक व्यक्तीच्या नावावर असणाऱ्या जमिनीचा व महसूलाचा जमाखर्च ठेवणे हे कार्य त्याला करावे लागत असे. प्रत्यक्ष पीक पाहणी केल्यानंतर प्रत्येक शेतकऱ्यांच्या खात्यावर महसूल नोंदवून तो पाटलापर्यंत जमा करणे हे महत्वाचे कार्य होते. प्रत्येक वर्षी जमिनीचा महसूल जमा झालेली रक्कम व येणारी रक्कम यांचा हिशेब त्याला सरकार दरबारात द्यावा लागत असे. खेडयातील महसूल वसूल करणाऱ्यांमध्ये पाटलाच्या जोडीने कुलकर्णीवर जबाबदारी असे. ठरलेल्या रक्कमेपेक्षा कमी रक्कम जमा झाली तर त्याची भरपाई पाटील व कुलकर्णी करीत असतं. काही वेळा त्याचे वेतन काढून घेत असतं. शेतीमध्ये वाढ करणे, गावातील पडित जमिनीची नोंद ठेवणे पाटलाला सूचना करणे ही त्याची कार्य होती.

३) देशमुख :—

देशमुखाचा अधिकार हा पाटलापेक्षा मोठा होता. अनेक पाटलांच्या कामगिरीवर देखरेख करणे हे त्याचे मुख्य कार्य होते. पाटील ज्याप्रमाणे गावचा प्रमुख होता. त्याचप्रमाणे देशमुख हा सुभ्याचा प्रमुख होता. सुभ्यातील पडित जमिन लागवडीखाली आणणे हे त्याचे प्रमुख कार्य होते. त्याचप्रमाणे सर्व खेडेगावातून दरवर्षी दौरा काढणे, तेथील लोकांची चौकशी करणे, त्यांच्या अडचणी समजावून घेणे हे त्यांचे मुख्य कार्य होते. काही वेळा एखाद्या खेडयातील महसूल ठरवून देणे, कुलकर्णीचे हिशेब तपासणे, एखाद्या वेळेस जर पाटलाने त्याची रक्कम भरली नाही तर त्याला समज देणे किंवा त्याच्याकडून ती भरून घेणे ही कार्ये होती. देशमुख हा आपल्या सुभ्यात लोकवस्ती टिकवणे व तिचा विकास करणे या कामात मग्न असे. युध्दानंतर संपूर्ण सुभा काही वेळास ओस पडत असे. अशा स्थितीत खेडेगावाच्या रहिवाशांना पुन्हा परत बोलाविणे व त्यांना काही सवलती देऊन सुभ्याचे उत्पन्न टिकवणे हे यांचे कार्य असे. खेडेगाव व सरकार यांच्यातील महत्वाचा दुवा म्हणजे देशमुख होय. युध्दाच्या प्रसंगी आपल्या सुभ्यातील लोकांना

एकत्र आणून त्यांच्याकडून विविध प्रकारची कामे तो करून घेत असे. महसूलाच्या जोडीलाच लष्करी सेवेमध्ये सुध्दा त्याला भाग घ्यावा लागत असे.

४) देशपांडे :—

गावातील चौथा महत्वाचा अधिकारी म्हणजे देशपांडे होय. ज्याप्रमाणे कुलकर्णीकडे फक्त एका गावाचा हिशेब ठेवण्याचे काम असे त्याचप्रमाणे देशपांडयाकडे आपल्या ताब्यातील सर्व गावांचा हिशेब पाहण्याचे कार्य होते. गावोगावच्या कुलकर्णीच्या कामावर देखरेख करणे हे याचे मुख्य कार्य होते. वा.कृ. भावे म्हणतात, यांचा उल्लेख 'देश कुलकर्णी' 'देश लेखक' म्हणून सुध्दा करतात. आपल्या भागातील कोणत्याही गावाचा हिशेब तपासण्याचा त्याला अधिकार होता. ज्याप्रमाणे गावाच्या बाबतीत कुलकर्णी हा पाटलाला दुय्यम असे. एखाद्या वेळेस एखाद्या गावाचे कुलकर्णीपणाचे वतन सुध्दा यांच्याकडे असे. काही वेळेला जर मामलेदार रयतेवर अन्याय करीत असेल तर पाटील हे देशमुख व देशपांडे यांच्या मध्यस्थीने आपला हेतू साध्य करीत असत. पाटील आपला महसूल सरकारात भरत असतांना त्या भरण्याची एक नक्कल देशपांडयाकडे पाठवत असे. थोडक्यात देशपांडे हा गावच्या प्रशासनातील एक महत्वाचा घटक मानला जात असे.

५) चौगुला :—

परंपरेने चालत आलेल्या अधिकाऱ्यांमध्ये चौगुला हा एक अधिकारी होता. यांचे मुख्य कार्य म्हणजे गावाच्या कारभारात पाटलाला एक प्रकारची मदत करत असे. त्याचप्रमाणे गाव सोडून गेलेल्या शेतकऱ्यांना पुन्हा गावात येण्याबद्दल प्रोत्साहन देणे. पाटलाप्रमाणेच नागर ही खुण असे. गोत सभेमध्ये पाटलाच्या खालोखाल याचा दर्जा मानला जात असे. काही वेळा जमिनीची मोजणी करण्याचे कार्य याला करावे लागे. गावचा महसूल धान्याच्या रूपात गोळा केल्यानंतर सुभ्याच्या मुख्य ठिकाणी नेऊन देण्याच्या कामात याला मदत करावी लागे. गावातील धान्याची कोठारे व खाजगी लोकांची कोठारे यांच्यावर देखरेखीचे कार्य करीत असे. जर खेडे गाव अगदीच लहान असेल तर स्वतः पाटीलच चौगुल्याचे कार्य करीत असे.

६) शेट व महाजन :

शेट—महाजन हे दोन खेडेगावातील इतर अधिकारी असत. प्रत्येक खेडयात हे दोन अधिकारी असतीलच असे नाही तर ज्या गावात 'पेठ' किंवा 'कसबा' असेल त्या ठिकाणी हे दोन अधिकारी असत. जर एखाद्या गावाला कसब्यामध्ये किंवा पेठेमध्ये रूपांतरीत करावयाचे असेल तर या दोघांना काही अभिलाषा दाखवून नवी पेठ बसवण्याबद्दल सांगत असत. शेट व महाजन या दोघांचे मुख्य कार्य म्हणजे जमा होणारे धान्य गोळा करणे व ते मोजणे हे होय. गावातील प्रत्येक सार्वजनिक कार्यामध्ये यांचा सहभाग असे. याची खुण तराजू होते.

७) बलुतेदार :—

खेडेगावात परंपरेने चालत आलेल्या वतनदारास बलुतेदार व अलुतेदार यांचा सामावेश होत असे. गावाची काही जमीन यांच्याकडे असे आणि बहुधा तिच्यावरील सारा माफ असे. गावाचा विकास आणि स्थैर्याकरीता बलुतेदार अलुतेदार फार मोलाची कामगिरी बजावत असत. डॉ. बाळकृष्ण आपल्या ग्रंथात म्हणतात "बलुतेदार पध्दतीने महाराष्ट्रातील खेडेगावच्या समाज रचनेत व राजकीय जीवनात महत्वाची कामगिरी बजावली. जात व सामाजिक स्थान यांचा विचार करून प्रत्येक बलुतेदार हा गावाच्या प्रशासनात महत्वाची कामगिरी बजावत असे. खऱ्या अर्थाने बलुतेदार म्हणजेच ग्रामसेवकच होते. बलुतेदारांना गावकऱ्यांकडून त्याच्या कामाचा मोबदला म्हणून सुगीच्या दिवसात पिकाचा काही हिस्सा मिळत असे. त्याला 'बलुता' म्हणत या बलुत्याच्या मोबदल्यात संबंध वर्षभर त्या बलुतेदाराला शेतकऱ्याची कामे करावी लागत असणे बलुतेदार स्वतंत्र असला तरी अनेक बाबतीत तो गावकऱ्यांवर अवलंबून असे."

८) अलुतेदार :—

वरील बलुतेदाराशिवाय गावात इतरही कारागीर अथवा व्यवसायिक असतं. परंतु गावकऱ्यांना त्यांची आवश्यकता वाटत नसावी आणि म्हणूनच समाजव्यवस्थेत त्यांना विशेष असे स्थान दिले गेले नसावे. परंतु प्रसंगी त्यांची गरज असल्याने गावात राहण्यास व आपली उपजिवीका करण्यास त्यांना गावाने सवलत दिली असावी. त्यांचा दर्जा उपरी लोकासारखाच असावा अशा लोकांना आलुतेदार म्हणतं. अलुतेदाराची संख्या १२ होती. बलुतेदार— अलुतेदार यांच्यावरील धंदयावरून बलुतेदार वर्गात कोण आणि अलुतेदार वर्गात कोण हे निश्चित सांगणे कठीण आहे. बलुतेदारांना गोतसभेच्या सभांना हजर राहून कामकाजात भाग घेण्याचा अधिकार असे. गावच्या मेहजरावर त्यांची नावनिशानी असे. प्रत्येक बलुतेदारची स्वतंत्र निशाणी असत. ती त्यांच्या नावासमोर काढली जाई.

९) कारागीर अथवा व्यावसायिक :—

यामध्ये सुतार, लोहार, न्हावी, चांभार कुंभार, धोबी, बलुतेदार या पहिल्या वर्गात मोडत असत. सेवकवर्ग यामध्ये महार, तराळ, मांग, रामोशी इ. चा समावेश होत असे. महार हा गावचा वतनदार सेवक होता. ग्रॅट डफ म्हणतो. ''महाराष्ट्रातील महार ही जमात अत्यंत कामसू उपयुक्त आणि हुशार अशी आहे. गावातील मृत जनावरांन हलविण्याचे काम त्यांच्याकडे असे. गावात घडणाऱ्या गोष्टीची खडानूखडा माहिती महाराला असे. गावकीच्या कामात त्यांचा वाटा फार मोठा असे.'' मांग मोटेचे दोरखंड, चाबुक, चामडयाच्या वादी इ. वस्तू तयार करून तो शेतकऱ्यांना पुरवित असे. गावच्या रक्षणाचे काम त्याच्याकडे असे. चोरी व इतर गुन्हयांचा तपासही तो करीत असे. रामोशी हा सुध्दा चोरी व इतर गुन्हाचा तपास करीत असे. धार्मिक विधी करणारा सेवकवर्ग यामध्ये जोशी, गुरव, ठाकुर, व मुलाणा या बलुतेदारांचा समावेश होत असे. गावकऱ्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक गरजा हा वर्ग पुरवित असे. जोशी पंचांग वाचून लावणी— संचणीकरीता अथवा मंगल कार्याकरीता मुहूर्त काढून देत. हे जोश्याचे मुख्य काम असे. गुरव हा गावच्या मंदिराचा पुजारी होता. तो मंदिराची देखभाल करीत असे. जंगम हा लिंगायतांचा पुरोहीत होय. गावात बेल वाटण्याचे काम जंगम करीत असे.

१०) मिरासदार व उपरी :—

वंशपरंपरेने अस्तित्वात असलेला खेडेगावातील दुसरा वर्ग म्हणजे मिरासदार व उपरी यांचा होय. गावातील लागवडी खालील जमीन कसण्याचे कार्य हा वर्ग करीत असे. यापैकी मिरासदार हे गावातील जमिनीचे वंशपरंपरागत व वहिवाटीने जमिनी कसतं. गावची ७५ ते ८०% जमीन या वर्गाच्या मालकीची असे. मिरासदारांना नागरिकत्वाचे सर्व हक्क उपभोगण्यास मिळत खेडेगावात वसाहत करणे, जमिनी लागवडीखाली आणणे, मिसारदार गोतसभेत हिरीरीने भाग घेत असतं यांच्या हक्कांना मिरासी हक्क म्हणत असत. मिरासदारांना त्यांच्या शेतीच्या अथवा अन्य कामात मदत करण्याकरीता जे लोक गावात येत. त्यांना उपरी म्हणतं. गोतसभेशी त्यांचा काही संबंध नसे उपरींना परके मानीत असतं. त्यामुळे त्यांना गावात कसलेच स्थान नसे. अशा उपऱ्यांनी ग्रामव्यवस्थेला चांगलाच हातभार लावल्याचे दिसून येते.

ISSN : 2348-7143
January 2019

संदर्भसुची

१) प्रा. बिरादर टि.के. 'मराठयांचा इतिहास' विद्याभारती प्रकाशन २००० पृ.क्र. ४९२

२) डॉ. पवार दत्ता (संपा.) त्रैमासिक , भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई ऑक्टोबर– डिसेंबर २००७ अंक १७५ पृ.क्र. १४

३) देशमुख व्ही. 'शककर्ते शिवराय' खंड २ छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन, नागपूर २०१० पृ.क्र. ४१२

४) राजवाडे वि.का. खंड १५ ले. ३४०

५) वाकसकर (संपा) कृष्णाजी अनंत सभासदाची बखर कथित 'छत्रपती शिवप्रभुचे चरित्र' पृ.क्र. ३०

६) 'शिवचरित्र साहित्य खंड ९ ले ५५'

७) कुलकर्णी अ.रा./खरे ग.ह. 'मराठयांचा इतिहास' खंड १ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर. पुणे १९८४ पृ.क्र. १४१

८) कुलकर्णी अ.रा. 'शिवकालीन महाराष्ट्र' राजहंस प्रकाशन पुणे १९९३ पृ.क्र. ५७

९) 'शिवचरित्र साहित्य खंड ५ पृ.क्र. ९९६'

१०) राजवाडे वि.का. खंड ८ ले. २८

११) कुलकर्णी अ.रा. 'अशी होती शिवशाही' राजहंस प्रकाशन पुणे २००८ पृ.क्र. ६५–६६

Peer Reviewed Refered and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कृषी रोजगार आणि महिला **प्रा. डॉ. शामली जा. दिघडे**	१-४
२	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनेचा उदय **प्रा. डॉ. संतोष एस. मिसाळ**	५-८
३	कृषी क्षेत्रातील रोजगार महिला आणि एम. जी. नरेगा **श्री. धनंजय अमरावतीकर**	९-१२
४	कृषी क्षेत्रातील रोजगार व महिलाची भूमिका **डॉ. महेंद्र पांडूरंगजी गावंडे**	१३-१७
५	कृषी मूल्य विश्लेषण आणि विपणन व्यवस्था **डॉ. प्रशांत म. पुराणिक**	१८-२२
६	शेतकरी जीवनाचे साहित्यातील दर्शन **डॉ. रा. ना. फुलारी**	२३-३०
७	कृषीक्षेत्रातील रोजगार व स्त्रीयां **डॉ. दया पांडे**	३१-३२
८	कृषी रोजगारातुन महिलांचे सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. छाया सं. घड्याळजी**	३३-३६
९	महाराष्ट्रातील कृषीची अल्प उत्पादकता एक चिंतनिय बाब **प्रा. डॉ. संतोष एन. ताडे**	३७-४२
१०	श्रीकांत देशमुख यांच्या 'बळीवंत' काव्यसंग्रहातील शेतकरी बाप व गाव **प्रा. डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव**	४३-४६
११	आधुनिक मराठी साहित्याचे जनक महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील शेतकरी जीवन **डॉ. अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ**	४७-५०
१२	कृषी समस्या व शेतकऱ्यांची स्थिती **डॉ. विजय कृष्णराव काळे**	५१-५४
१३	अनुसूचित जाती व जमातीतील शेतकरी : एक अध्ययन **प्रा. इंद्रजित मोतिसिंह राजपूत**	५५-५८

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती व्यवसायावर पडलेला प्रभाव एक अभ्यास **डॉ. खान इकबाल गफार**	५९-६०
१५	शंकर पाटलांच्या कथेतील जीवनदर्शन **सहा. प्रा. शशिकांत वि. काळे**	६१-६३
१६	भारतीय शेतीचा इतिहास व भारतीय शेती समोरील आव्हाणे **मंगेश दादाराव ताजने**	६४-६७
१७	भारतीय शेती क्षेत्रात महीलांची भूमिका **श्री. विकास काशिनाथ देशमुख**	६८-७०
१८	मराठी ग्रामीण कवितेतून अभिव्यक्त झालेले शेतकरी जीवन **प्रा. डॉ. गजानन भा. मुंधे**	७१-७५
१९	कृषी अर्थशास्त्र **प्रा. डॉ. नरेंद्र अ. ठाकरे**	७६-७८
२०	शेतकरी जीवनाचे साहित्यातील दर्शन : ग्रामीण कविता **प्रा. रेखा व्ही. इंगोले**	७९-८४
२१	शेती सुधारक - छत्रपती शिवाजी महाराज **प्रा. संदिप विठ्ठलराव भुरले**	८५-८९
२२	शेतकरी संघटनांच्या चळवळी व आंदोलने **प्रा. दिपमाला तिर्थराज गुप्ता**	९०-९२
२३	पश्चिम विदर्भातील कोळी जातीमधील कृषि, रोजगार व महिलांच्या दर्जाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा. डॉ. अनिल बळीराम वानखडे**	९३-९५
२४	शेतकरी संघटना आंदोलने आणि शरद जोशी **डॉ. पवन मांडवकर**	९६-१०४
२५	भारतातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या चळवळी **दिलीप दामु कुमरे**	१०५-१०८
२६	भारतीय शेतकरी व आजचे शासन **प्रा. मज्जित ए. पठाण**	१०९-११२

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२१. शेती सुधारक – छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रा. संदिप विठ्ठलराव भुरले
इतिहास विभाग प्रमुख, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा, जि. यवतमाळ.

हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांनी विजेता या नात्याने केलेली कामगिरी अद्वितीय स्वरूपाची होती. त्याचप्रमाणे त्यांनी निर्माण केलेला राज्यकारभारही वैशिष्टयेपुर्ण होता. त्यांच्या प्रशासकीय दृष्टीकोनामुळे व अंमलात आणलेल्या सुधारणामुळे त्यांना मानवी इतिहासात होऊन गेलेल्या श्रेष्ठ योग्यतेच्या प्रशासकामध्ये गणले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे षेती विषयक धोरण कल्याणकारी होते.

प्राचीन काळापासूनच भारत कृषिप्रधान देश आहे. षेती विषयक धोरणावरच देषांचे अर्थकारण प्रामुख्याने अवलंबून राहात असे. मध्ययुगीन काळातील सर्व समाजजीवन षेतीवरच अवलंबून होते. "षेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्याने स्वतःच्या मालकीची जमिन संपादून, षेती व्यवसाय करणे हे सामाजिक प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते असे."[1] सर्वसाधारणपणे जमिनीवर खाजगी हक्क मान्य करण्यात आला असला तरी खाजगी लोकांच्या जमिनीषिवाय राजाला स्वतःच्या जमिनी असत. "शिवाय पडीक किंवा लागवडीखाली न आलेल्या जमिनी राजाच्या मालकीच्या असे."[2] एकूण मध्यकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यतिरिक्त षेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने फारसे लक्ष दिल्याचे दिसत नाही.

छत्रपती शिवाजीच्या काळात ताब्यात आलेल्या प्रदेशात गावे वसवून षेतीची लागवड करतांना तीन गोष्टी महत्वाच्या असत. "पहिली गोष्ट म्हणजे नापीक जमिन पिकाऊ करणे, दुसरे म्हणजे पीक, गावकरी व षेतकरी यांचे सर्व संकटापासून सरंक्षण करणे आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे राज्यातील सर्व जमिनीची षास्त्र षुध्द मोजणी करून महसुल आकारणी करणे."[3] छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात जमिनीचे विविध प्रकार पाडून जमिन महसुला संबंधी नियम करण्यात आले होते. षेतकऱ्यांचे हित जोपासले जाईल याकडे त्यांचा कटाक्ष होता. छत्रपती शिवाजीच्या लहानपणी दादोजी कोंडदेव नंतर मोरोपंत पिंगळे व अण्णाजी दत्तो यांनी जमिनीची मोजणी करून जमिन महसुलात एकत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. "शिवाजी महाराजांचे महसुल मंत्री अण्णाजी दत्तो सुरनीस हे या बाबतीत अत्यंत कर्तबगार होते. 'अण्णाजीपंताचा धारा' हा षब्द प्रयोग पेशवाईतही रूढ होता."[4]

छत्रपती शिवाजीच्या पूर्वीच्या राजवटीत गावकरी व शेतकरी यांच्यावर गाव–वतनदार, परगणे – वतनदारांची सत्ता चालत असे. शिवाजी महाराजांनी या बाबतीत क्रांती घडवून आणली. त्यांनी षेती, षेतकरी व गावकरी यांच्याशी राजसत्तेचा सरळ संबंध प्रस्थापित केला. महसुला संबंधीची कामे या नवीन पध्दतीत रयतेच्या दैनंदिन संबंध असणाऱ्या देशमुख, देशकुलकर्णी व मुकदम यांच्याकडे सोपविली. या नवीन रयतवारी पध्दतीमुळे कामाची गती तर वाढलीच त्याचबरोबर अर्थकारणात शिस्त आली. "वतनदाराच्या कचाटयातून या जनतेची मुक्तता झाली. जनतेवरील जुलूम व भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत झाली."[5]

छत्रपती शिवाजींच्या काळात षेतसारा निश्चित करतांना काही तत्वांकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिल्या जाई. "षेतसारा हा जमिनीच्या प्रतवारीनुसार ठरविण्यात येत असे. नापिक जमिनीवर महसुल आकारणी केली जात नसे. त्यामुळे प्रजेवर अन्याय होत नसे."[6] शेतसाऱ्यांचे प्रत्यक्ष तसेच पीक परिस्थितीवरून शेतसारा ठरविण्यात येत असे. त्यामुळे प्रजेवर अन्याय होत नसे. त्यामुळे प्रजेवर प्रमाण किती होते यासंबंधी आपल्या बखरीत वर्णन केले आहे."बिघेयास पीकांचा आकार पाच तक्षिमा पिकाच्या दिवाणात घ्याव्या. घेणे प्रमाणे रयतेप्रमाणे घ्यावे."[7] यावरून शेतकऱ्यांचे प्रमाण दोन पंचमांष (2/5) असल्याचे दिसून येते. हा महसुल रोख व धान्य स्वरूपात भरता येत असे. असे गोळा झालेले धान्य कोठयांमध्ये साठवून महागाईच्या दिवसात विक्रीला काढले जाई तसेच दुष्काळी परिस्थितीत या धान्याचा उपयोग होई. "शेतसारा निश्चित झाल्यामुळे शेतकऱ्यांला शांती व समृध्दी मिळाली."[8] "ग्रॅंट डफ ने या महसुल पध्दतीमुळे शेतकऱ्याचा फायदा झाला."[9] असे म्हटले आहे.

नापीक जमीन पिकाऊ करण्यासाठी षेतकरी प्रयत्न करीत असेल त्याला सर्व प्रकारची मदत केल्या जात असे. षेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून अशा जमिनीवर प्रारंभीच्या काळात महसुल आकारला जात नसे. अशा जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी आलेला खर्च सरकारातून देण्यात येत असे. ही सरकारी रक्कम हप्त्याने फेडण्याची तरतूद होती. "ज्याला सेत करावयास कुवत असे आणि त्याला जोतास बैल नांगर, पोटास दाणा नाही त्यावीणा तो आडोन निकामी जाला असेल तरी त्याला रोख पैके हाती घेऊन दो चो बैलाचे पैके घ्यावे बैल घेवावे."[10] तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना सुचना दिल्या होत्या की बैल घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना दिलेले कर्ज बिन व्याजी व सवडीप्रमाणे परत घ्यावे व पुक्त मुद्दलच परत घ्यावे.

"बैलाचे पैके वाढीदिडी न करिता मुद्दलच उसनेच हळूहळू यांचे तवानगी माफिक घेत घेत असून जोवरी तवानगी येऊ तोवरी वागवावे."[11]

जमिनीची लागवड करण्यासाठी लाख दोन लाख पर्यंत रक्कम खर्च करण्याची सुभेदाराला परवानगी होती. परंतू एकादा शेतकरी शेती करण्याची उमेद बाळगून असला तर दुर्दैवाने, दुष्काळामुळे, अस्मानी आपत्तीमुळे किंवा अन्य कारणामुळे जर तो मागील कर्जफेड करू षकला नाही व त्याची अडचण खरी असल्याने अधिकाऱ्याने महाराजांना पटवून दिले तर अशा शेतकऱ्याला मागील कर्जाची खंडमाफी दिली जाई. "या कमलास जरी लाख दोन लाख लारीपाने तो खर्च करिसील आणि कुणाणिया कुणब्याची खबर घेऊन त्याला तवानगी येती करून किर्द करिसील आणि पड जमिन लाऊन दस्त जाजती करून देतील...... साहेब ते माफीची सनद देतील."[12] यावरून असमर्थ षेतकऱ्याला सांभाळून घेवून त्यांच्याकडून लागवड करून घेण्यासाठी शिवरायांनी केलेल्या अर्थसहाय्याची कल्पना येते.

अधिकाऱ्यांनी गावोगाव फिरून शेतकऱ्यांना भेटून त्यांच्या अडचणी व समस्या जाणून घ्याव्यात असे अधिकाऱ्यांना बजावले होते. "त्या उपरी रयतीस तवाना करावे आणि किर्द करावावी हे गोष्टी इलाज साहेबी तुज येसा फर्माविला आहे की कष्ट करून गावच्या गाव फिरावे. ज्या गावात जावे तेथील कुणबी किती आहे तीते गोला करावे."[13]

शेतकऱ्यांकडून महसुल वसुल करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना केलेल्या उपदेशातून शेतकरी कल्याण साधण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. आपल्या अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांपासून कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा करू नये स्वार्थी व भ्रष्टाचारापासून दूर रहावे अशी ताकीद दिली होती. "येसीयास चोरी न करावी, इमाने इतबारे काम करावे येसी

क्रियाच केली आहेत तेणे प्रमाणे भाजीच्या देठास तेही मन न दाखविता रास व दुरूस्त वर्तने रयतीचा वाटा रयतीस पावे आणि राजभाग आपणास येई ते करणे. रयेतीवर काडीचे जाल व गैर केलीया साहेब तुजवर राजी नाहीत यैसे बरे समजणे."[14]

शेतीला योग्य पाणीपुरवठा हाच त्याकाळातील शेती सुधारण्याचा एकमेव मार्ग होता. शेतकऱ्यांच्या जमिनी पाण्याखाली आल्याशिवाय पीक चांगले व हुकूमी मिळणार नाही म्हणून "षक्य असलेल्या ठिकाणी नदीचे अथवा तलावाचे पाणी पाटाच्या साहाय्याने जमिनीला पुरविण्याच्या कार्याला शिवाजी महाराजांनी उत्तेजन दिले होते. पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी करून जमिन ओलीताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला."[15]

पुण्याजवळील शिवापूर गावात अशी सोय केल्याचा उल्लेख शिवचरित्र साहित्यात आढळतो. "शिवाजी महाराज शिवापूरास येवून बाग–अमराई लावावयाकरिता धरणाचे काम लावले. तेव्हा महाराज मेहरबान होऊन येस पाटालास बक्षिस नगदी दिले तर खावून जाईल त्यापेक्षा इनाम जमिन देविली पाहिजे, यावरून महाराजांनी जमिन इनाम करून दिली."[16]

एकदा शेतकरी सरकारी जुलूमाला कंटाळून गाव सोडून जात असेल तर ते छत्रपती शिवाजी महाराजांना अजिबात खपत नसे. "शेतकरी गाव सोडून जाऊ नये यासाठी ते प्रयत्नशील असत. याच कारणामुळे शिक्षा म्हणून वाईच्या हवालदाराची त्यांनी बदली केल्याचा उल्लेख षिवचरित्रात आढळतो."[17]

शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने पेरणी ही अत्यंत महत्वाची बाब होय. शिवाजी महाराजांनी लावणीच्या (पेरणीच्या) काळात "शेतकऱ्यांला कसलीही तोशीस होता कामा नये. त्याच्या नावावर थकबाकी असली तरी लावणीच्या काळात तगादा करू नये. अशी ताकीद आपल्या अधिकाऱ्यांना दिली होती."[18]

कोकणात मुख्य उत्पन्न नारळ, व सुपारी यापासून होई या वस्तू काय दराने विकावी हे दरही महाराजांनी ठरवून दिले होते. "व्यापाऱ्यांना हया वस्तू विकतांना सरकारी अधिकाऱ्यास उपस्थित राहावे लागे तो विक्रीतून सरकारी जकाम वसुल करी ही वसुली कधी द्रव्य रूपाने तर कधी वस्तु रूपाने केली जाई."[19]

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैन्याला केलेल्या शिस्तीच्या सुचने मधूनही षेतकरी कल्याणाचा विचार केलेला दिसतो."कोणही पागेस अगर मुलकात गावोगाव राहिले असाल त्यांनी रयतेस काडीचा अजार द्यावया गरज नाही. आपल्या राहिल्या जागाहून बाहीर पाय द्यालाया गरज नाही. साहेबी खजानातून वाटाणीच्या पदरी घातलिया आहेती. ज्याला जे पाहिजे, दाणा हो अगर गुरे ढोरे वागवित असाल त्यास गवत हो, अगर फाटे, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल ते रास घ्यावे. बाजारास जावे रास विकत आणावे कोन्हावरी जुलूम अगर ज्याजती अगर कोव्हासी कलागती करावयाची गरज नाही."[20]

आपल्या सैन्याचा त्रास शेतकऱ्यांना होऊ नये असे आदेश महाराजांनी अधिकाऱ्यांना दिले होते. षत्रुच्या स्वाऱ्या अथवा धामधुमीच्या काळात रयतेच्या सरंक्षणाची जबाबदारी वतनदारावर असे. त्याच्या कुचराई मुळे शेतकऱ्याला काही इजा झाल्यास त्यांना जबाबदार धरले जाईल अशी ताकीद दिली जाई. "रयतेचे सरंक्षण करून शेती व्यवसायाच्या विकासाला अनुकुल परिस्थिती निर्माण करणे हे त्यांचे कर्तव्य होते. 1662 साली रोहीड खोऱ्याच्या सर्जेराव देशमुखाला लिहलेल्या पत्रावरून हे दिसून येते."[21]

दुष्काळ, महापुर, वादळ, रोगराई अशा नैसर्गिक आपत्तीवेळी रयतेला सुट देण्याची पध्दत शिवरांयानी जास्त लोकाभिमुख केली. "दुष्काळाच्या वेळी शेतकऱ्यांना सर्वतोपरी मदत तातडीने पोहचविल्या जाई. जमिन महसुल संदर्भात षेतकऱ्यांचे काही वाद निर्माण झाले वा फौजदारी गुन्हे उद्‌भवले तर त्यासाठी निःपक्षपाती जलद व स्वस्त न्याय मिळावा म्हणून ज्युरीची पध्दत सुरु केली."[22]

निष्कर्ष

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शेती विषयक धोरणाबाबतच्या वरील विविध प्रसंगावरुन शिवाजी महाराजांच्या शेती विषयक धोरणाचे बारकावे लक्षात येतात. शिवकाळ शेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा मानला जातो. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर स्वराज्यांची अर्थव्यवस्था अवलंबून होती. शेतकरी सुखी तर राजा सुखी, अशी त्याकाळी शिवरायांनी अर्थनिती जपल्याचे दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पूर्वीच्या राजवटीतील दोष दुर करुन शेतकऱ्यांचे जीवन सुखी व कल्याणकारी करण्याचा प्रयत्न केला. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी असे व्यवसायाचे वर्गीकरण त्याकाळी झालेले दिसते. मात्र आजची परिस्थिती उलट झालेली दिसते. शेतीपेक्षा नोकरीला जास्त महत्व आले आहे. अगदी धामधुमीच्या काळात सुध्दा छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकऱ्यांची काळजी घेत असे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने धोरण राबविले हे त्यांच्या महसुल पध्दती वरुन, महसुल अधिकाऱ्यांच्या वर्तन सुचनेवरुन सिंचन व पाटबंधारे सुविधावरुन, उत्पादनवाढीसाठी बंजर (नापीक) जमिनीची मशागत करुन लागवडीखाली आणण्याच्या योजनेवरुन, शेतकऱ्यांना दिलेल्या प्रोत्साहनावरुन, नैसर्गिक आपत्तीवेळी शेतकऱ्यांना केलेल्या मदतीवरुन, शेतकरी अडचणीत असतांना पुरविलेल्या गुरे–ढोरे, अवजारे, बि–बियाणे, चारा,पैसा इत्यादी अनेक बाबीवरुन लक्षात येते. आजचा शेतकरी नाना समस्यांनी ग्रासलेला दिसतो. षेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही. 'जगाचा पोषिंदाशेतकरी' आज उपाषी व कर्जबाजारी होउन आत्महत्या करीत आहे. 'इडा पीडा टळो, बळीचे राज्य येवो.' अशी प्रार्थना शेतकरी नेहमी करतो. पण आज बळीचे राज्य येण्याऐवजी बळीराजालाच बळी जावे लागत आहे मात्र छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात ही प्रार्थना फळाला आल्याचे दिसते. त्यांच्या षेतकरी कल्याण धोरणामुळेच शिवकाळात कर्जबाजारीपणामुळे कंटाळून एखाद्या षेतकऱ्यांने आत्महत्या केल्याचा उल्लेख सापडत नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या वतनदार अधिकाऱ्यांना निक्षून सांगितले होते की, "कुणबिया, कुणब्याची खबर घेऊन त्याला तवागती येती करून किर्द करावी."[23]छत्रपती शिवाजी महाराजांचा हा संदेश वर्तमान परिस्थितीला सुध्दा लागू पडतो असे झाल्यास निष्चितच कृषीप्रधान भारतातील शेतकऱ्यांचे आजही कल्याण होईल. शेतकरी आत्महत्या करणार नाहीत व बळीचे राज्य आल्यावाचून राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. प्रा. बिरादर टि. के. 'मराठयांचा इतिहास' विद्याभारती प्रकाशन 2000 पृ.क्र. 492
2. डॉ.पवार दत्ता (संपा) त्रैमासिक, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई ऑक्टो–डिसेंबर 2007 अंक 175 पृ.क्र. 14
3. देशमुख व्ही. 'शककर्ते शिवराय' खंड 2 छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन, नागपूर 2010 पृ.क्र. 412
4. राजवाडे वि.का.खंड 1 ला पान. क्र. 340

5. देशमुख व्ही.उपरोक्त
6. प्रा. बिरादर टि. के. उपरोक्त पृ.क्र. 506
7. वाकसकर (संपा) कृष्णाजी अंनत सभासदाची बखर कथित 'छत्रपती शिवप्रभुचे चरित्र' पृ.क्र.30
8. लूनिया एन.'मराठा प्रभुत्व' लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन आगरा 1991–92 पृ.क्र. 447
9. शिवचरित्र साहित्य खंड 9ले. 55
10. कित्ता
11. कित्ता
12. कित्ता
13. 'शिवचरित्र साहित्य' खंड 9 ले 55
14. कुलकर्णी अ.रा./खरे ग.ह.'मराठयांचा इतिहास' खंड 1 कॅन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर. पुणे 1984 पृ.क्र.141
15. 'शिवचरित्र साहित्य' खंड 2 पृ.क्र. 141
16. कुलकर्णी अ.रा.'शिवकालीन महाराष्ट्र' राजहंस प्रकाशन पुणे, 1993 पृ.क्र. 57
17. 'शिवचरित्र साहित्य' खंड 5 पृ.क्र.996
18. देशमुख व्ही उपरोक्त पृ.क्र.415
19. राजवाडे वि.का.खंड 8 ले 28
20. डॉ.पवार दत्ता उपरोक्त पृ.क्र. 17–18
21. कित्ता पृ.क्र.15
22. कुलकर्णी अ.रा. 'अशी होती शिवशाही' राजहंस प्रकाशन पुणे, 2008 पृ.क्र.65–66

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

AJANTA
PRAKASHAN

Scanned with CamScanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	शैक्षणिक दृष्ट्या मराठी भाषा साहित्याचे मूल्य **प्रा. डॉ. युवराज श्रीराम मानकर**	११९-१२४
२७	शैक्षणिक मुल्यांचे मराठी भाषा व मराठी वाङमयातील महत्व व स्थान : एक आढावा **प्रा. सिध्दार्थ कुंडलिक इंगोले**	१२५-१२८
२८	शेती व क्षेत्र व नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना **डॉ. शंकर मारोती सावंत**	१२९-१३३
२९	जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्राची दशा व दिशा **डॉ. दिपक को. शृंगारे**	१३४-१३७
३०	इतिहास लेखनातील प्रवाह व पर्यटन **प्रा. डॉ. राहूल वि. दखणे**	१३८-१४०
३१	भारतीय विचारवंतांचा शैक्षणिक मूल्य विचार **प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर**	१४१-१४४

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२८. शेती व क्षेत्र व नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना

डॉ. शंकर मारोती सावंत
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा.

प्रस्तावना

पोटाची खळगी भरण्यासाठी व अन्न मिळवण्यासाठी वणवण भटकण्यातून मानवाने शेतीचा शोध लावला जगातील शेतीला दाहा हजार तर भारतातील शेतीला 6500 वर्षाचा इतिहास आहे. शेतीत सुरूवातीच्या काळात अन्नधान्य व फळवर्गीय वस्तुचे उत्पादन घेतल्या जात होते. पुरातन शेती ही आजच्या शेतीपेक्षाही चांगली असल्याचे दिसून येते. कारण त्या काळात शेती क्षेत्रातील समस्या दुर करण्यासाठी स्थानिक व सामुहीक स्तरावर प्रभावी उपाय योजल्या जात होते. नंतर मात्र इंग्रज राजवटीत या शेतीला उतरती कळा आली. इंग्रज राजवटीच्या काळातच इंग्रजांच्या जाचक धोरणामुळे शेतकरी संपन्नतेतून विपन्नतेकडे वळला स्वतंत्र्या नंतर भारत सरकारने शेतीच्या विकासाच्या अनेक उपाय व योजना राबवून शेती क्षेत्राचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत शेतीच्या प्रगतीकरिता तरतुद करण्यात आल्याचे दिसून येते. यातच भारताने हरितक्रांतीचा अवलंब करून शेतीक्षेत्राचे व या क्षेत्रात काम करणाऱ्या शेतकरी व शेतमजुरांचे उत्पन्न वाढवण्याकरिता शेतीक्षेत्रात आधुनिक तंत्र आत्मसात केले. त्यानंतर जनुकीय तंत्र आत्मसात करून उत्पादन वाढीचा प्रयत्न केला. मात्र या दोन्ही तंत्राचे उपयोग अत्यंत महागडे असल्याने प्रत्येक शेतकरी या तंत्राचा वापर करू शकला नाही. तसेच सुरूवातीला या दोन्ही तंत्रामुळे शेतीक्षेत्राचे उत्पन्न वाढून शेतकऱ्यांचा फायदा झाला. मात्र नंतरच्या काळात शेतमालाच्या पडत्या किमंती व या दोन्ही तंत्रामध्ये उपयोगात आणल्या. जाणाऱ्या महागडया साधनामुळे शेतकऱ्यांचे मोठया प्रमाणात नुकसान होऊन तो पुन्हा विपन्नावस्थेत सापडला. हया विपन्नतेतून बाहेर काढण्याचे अनेक प्रयत्न केल्या गेलेत. अशातच भारताने जागतिक आरिष्ट व त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम नष्ट करण्यासाठी 1991 च्या नवीन आर्थिक सुधारणांचा स्विकार केला. यामध्ये सुध्दा शासनाच्या असे लक्षात आले. की "नियोजनाच्या आरंभपासुन तर आजपावेतो भारतात सर्वार्थाने कृषी उत्पादन महत्वाचे होते आणि आहे हे एक स्वयंसिध्द तथ्य आहे. खरे तर भारत म्हणजे बहुजीनसी कृषी जीवनाचे आगळेवेगळे दर्शन होय. आर्थिक दुष्टया अती प्रगत आणि तेवढीच परंपरागत अशा दोन समांतर व्यवस्था भारतात आहेत. तांत्रिक व औद्योगिक प्रगतीमुळे भारतीय शेती दुय्यम स्थानावर लोटली जात आहे. पुर्वापार पण समृध्द जीवनशैली आणि आधुनिकतेचा हा संघर्ष आहे."[1] या संघर्षात शेतीचे महत्व कमी झालेले नाही. शेतीच्या विकासाची गुणात्मकता आणि दिशा दोन्हीही महत्वाची ठरतात. सुधारणा काळ शेती विकासाला तारक ठरला काय? यापुर्वी शेती विकासाचे काहीच प्रयत्न केल्या गेलेत की नाही असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात."शेती केवळ व्यवसाय नाही ती जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. लोक शेतीवर केवळ उपजीविका करित नाही तर ते तिच्यावर प्रेम करतात. ती त्यांच्या सुखदुखाचा आधार असते. आजच्या विज्ञान युगातही तिचे पुजन करणारे अनेक आहेत. त्यामुळे कोणत्याही देशाला, प्रदेशाला, अर्थव्यवस्थेला वा विभागाला आर्थिक आणि सामाजिक दुष्टीकोणातून शेतीकडे दुर्लक्ष करून

चालणार नाही."[2] आजही भारतात दोन-- तृतीयांश लोकांना पोसणारा हा व्यवसाय आहे. औद्योगीकरणातून निर्माण होणारा रोजगार हा भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येला समावून घेऊ शकत नाही. याला भारतासह महाराष्ट्र सुध्दा अपवाद नाही. यावर हावर्ड लुईस म्हणतात की "ग्रामीण भागात जन्मणाऱ्या लोकांना शेतीशिवाय तरणोपाय नाही. इतर उद्योगात जेवढया लोकांची आवश्यकता असते तेवढेच लोक निवडले जातात. शेतीमध्ये निवडीचा प्रश्नच नसतो. प्रत्येक जनच काम करतो आणि काम करितही नसतो. निराधारांना, निर्वासितांना त्यांच्या दुर्धर काळात थोडया फार प्रमाणात आधार देण्यास व त्यांचे पुर्वसन करण्यास शेती असते. शेती हा जगातील लोकसंख्येचे रक्षण करणारी एक मोठी शक्ती आहे."[3] प्रगत देशाच्या प्रगतीचा विचार केल्यास त्या देशातील शेतीक्षेत्राचा विकास हा औद्योगिक विकासापुर्वीच झालेला आहे. कोणत्याही देशापुढे कृषी विकास व औद्योगिक विकास असा पर्याय असू शकत नाही. ही दोन्ही क्षेत्रे एकमेकास पुरक असतात. म्हणूनच भारतासारख्या विकसनशील देशाने शेती विकासाकरिता स्वातंत्र्यापासुन तर आजपर्यन्त अनेक योजना राबवून शेती विकासाचा प्रयत्न केल्या गेला. याच धर्तीवर महाराष्ट्र राज्यात नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना सुरू करण्यात आली.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजने विषयी

महाराष्ट्रतील निवडक जिल्हयामध्ये शेतकऱ्यांना हवामान बदलामुळे उदभवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास सक्षम करण्यासाठी, निसर्गाच्या लहरीपणामूळे शेती व्यवसाय हा जोखिमीचा व्यवसाय झाला, जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या शेतकऱ्यांना केंन्द्रबिन्दू मानून शाश्वत शेती उत्पादन करून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी, तसेच हवामान बदल, निसर्गाचा लहरीपणा यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या जसे पाणी टंचाई, कृषी उत्पादन वाढीचा घटलेला दर, अल्प व अत्यल्प भुधारक शेतकऱ्यांमध्ये पसरलेले नैराश्य व ग्रामीन भागातून शहरी भागात होणारे लोकसंख्या स्थलांतर आदि निर्माण झालेल्या समस्या दुर करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने जागतिक अधिकोषाच्या अर्थसहाय्याने विदर्भ व मराठवाडयातील पाच हजारापेक्षा जास्त गावामध्ये नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना राबवण्याचे ठरवले. या योजनेत विदर्भ, मराठवाडा व नाशिकमधील पंधरा जिल्हयातील हवामान बदलास अतिसंवेदनशील ठरणाऱ्या 4210 व पुर्णा नदीचे खोरे असलेल्या खारपाणपटटयातील 932 गावे अशी एकून 5142 गावांची या योजनेत निवड करण्यात आली. योजनेअंतर्गत होणाऱ्या विविध कार्याकरिता जागतिक अधिकोषाकडून चार हजार कोटी अर्थसहाय्य होणार आहे. तर राज्य सरकार एक हजार दोनशे कोटी देणार आहे. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात पंधरा जिल्हयातील 2273 तर दुसऱ्या टप्प्यात उर्वरित गावामध्ये योजनेला सुरूवात करण्यात आली. राज्यातील पंधरा जिल्हयातील 155 तालुक्यातील 5142 गावामध्ये ही योजना राबवतांना 17 लाख शेतकऱ्यांना व 26 लाख हेक्टर जमीनीला योजनेत समाविष्ट केल्या जाणार आहे. या योजनेची प्रभावी अमलबजावणी व्हावी याकरिता सचिवाच्या अध्यक्षतेखाली प्रकल्प "सुकाणू समिती" स्थापन करण्यात आली. तसेच कृषी विभागाच्या प्रधान सचिवाच्या अध्यक्षतेखाली सल्लागार समिती तसेच योजनेचा कृती आराखडा व त्याची अमलबजावणी करण्याकरिता मुंबई येथे प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष उभे करण्यात आले. तांत्रिक मार्गदर्शन करण्याकरिता तांत्रिक सल्लागार समिती व गाव पातळीवर योजनेचा कृती आराखडा करण्यासाठी ग्राम कृषी संजीवनी समिती गठीत करण्यात आलेली आहे. या सर्वांच्या मदतीने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेचे काम पाहील्या जाणार आहे. या योजने अंतर्गत महाराष्ट्रतील शेतकऱ्यांना सामुदायीक व वैयक्तीक लाभाच्या योजना देण्यात येणार असून यामध्ये बांधावर वृक्ष

लागवड, फळबाग लागवड, हरित गृह, शेडनेट, पॉली हाऊस, बंदिस्त शेळीपालन, कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग, मधूमक्षिका पालन, गांडूळ खत व सेन्द्रीय खत निर्मिती, वैयक्तीक व सामुहीक शेततळे, नवीन विहीर निर्मिती, विहीर पुर्नभरण, ठिबंक व तुषार सिंचन, हवामानानुसार बियाणे तयार करणे, हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान, शेतीशाळा आदिसह विविध योजना राबवून त्या योजनेवर 50 ते 100 : पर्यन्त अनुदान देऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्याचा प्रयत्न केल्या जाणार आहे. तसेच योजनेअंतर्गत जिल्हयातील शेतकऱ्यांना हवामान बदलामुळे उदभवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास सक्षम करणे व शेती व्यवसाय किफायतशीर करण्यास मदत करणे.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेच्या विविध योजना

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये शेतीक्षेत्रावर हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करून शेती क्षेत्रास किफायतशीर करण्यासाठी वैयक्तीक व सामुहीक योजनावर भर दिलेला दिसुन येतो. त्या योजना पुढील प्रमाणे आहे.

१. हवामान अनुकूल कृषी पध्दतीस प्रोत्साहन देण्याकरिता ग्रामीण भागात कृषी मित्र व कृषी ताईच्या मदतीने जनजागृती करून समुह पध्दतीने समुहाचा नियोजन आराखडा तयार करण्यासाठी शासनाकडून 100 : अनुदान देण्यात येते.

२. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये हवामान अनुकूल शेती पध्दतीला प्रोत्साहीत करण्यासाठी हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेती शाळेच्या निर्मितीसाठी सुध्दा 100 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

३. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेच्या माध्यमातून जमिनीमध्ये कर्ब ग्रहणाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी शेताच्या बांधावर वा गटामध्ये वृक्ष लागवड करण्यासाठी तसेच आंबा, लिंबु, आवळा, सिताफळ, पेरू व डांळीब इत्यादी फळबागांच्या लागवडीकरिता 100 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

४. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये खारपानपटटयातील गावातील शारपड व चोपन जमिनीच्या व्यवस्थापनासाठी सबसरफेस ड्रेनेज, इन व आऊटलेट असलेली शेततळे, पाणी उपसा साधने व तुषार सिंचन साधने आदिकरिता 50 : तर हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान शेती शाळेला 100 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

५. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये संरक्षीत शेतीला प्रोत्साहीत करण्यासाठी जी. आय. पाईप शेडनेट, बांबु शेडनेट, पॉली हाऊस, पॉली टनेल तसेच शेडनेट व पॉली हाऊस मधील भाजीपाला व फुल पिकांच्या लागवडीकरिता आवश्यक साहीत्य खरेदीवर 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

६. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये एकात्मीक शेती पध्दीतीला चालना देण्यासाठी बंदिस्त शेळीपालन, कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग, मधुमक्षिका पालन, मत्स्यपालन व इतर शेती आधारित उद्योगांना 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

७. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये जमीनीच्या उपजाऊ शक्तीत वाढ करण्यासाठी व तिचे आरोग्य सुधारण्यासाठी गांडूळ खत, नाडेप पध्दतीने सेन्द्रिय निविष्ठा उत्पादन व सेन्द्रिय खत निर्मिती प्रकल्पांना 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

८. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये पाण्याचा कार्यक्षम व शाश्वत पध्दतीने वापर घडवून आणण्यासाठी क्षेत्र उपचार, ओघाळीचे उपचार, पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती व सुक्ष्म सिंचन याव्दारे विभिन्न कार्यक्रम राबवल्या जातात. यामध्ये क्षेत्र उपचार करण्यासाठी 0.30 व 0.45 मिटर सलग समतल चर निर्माण करण्यासाठी व खोल सलग समपातळी चराकरिता 100 : अर्थसाहाय्य देण्यात येते. तर ओघाळीचे उपचार करण्यासाठी अनघड दगडाचे बांध, गॅबियन बांध, माती नाला बांध तयार करण्यासाठी 100 : अर्थसहाय्य तर पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती करण्यासाठी इनलेट व आऊट लेट शेततळे, नवीन विहीर घेणे, जुन्या जलसाठयाचे पुनरूज्जीवन करणे तसे गाळ काढणे, खोलीकरण व दुरूस्ती, विहीर कुपनलीकेचे पुनर्भरण, मुलस्थानी जल संधारण करण्यासाठी शेतात बांध बंदिस्तीकरण व ढाळीचे बांधबंदिस्तीकरण करण्यासाठी 100 : अर्थसहाय्य तर पाणी साठवण संरचनांची निर्मितीसाठी शेत तळयाचे आच्छादिकरण, ठिंबक सिंचन, तुषार सिंचन, सरंक्षित सिंचनाकरिता पाण्याची उपलब्धता, पाणी उपसा साधने, पाईप आदिकरिता 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते.

९. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये काढणी पश्चात व्यवस्थापन व हवामान अनुकूल मूल्य साखळीला प्रोत्साहन देण्याकरिता, शेतकरी उत्पादक कंपन्याना प्रोत्साहन, शेतमाल वृध्दीसाठी हवामान अनुकूल उदयोन्मुख मुल्यसाखळयांचे बळकटीकरण, हवामान अनुकूल बियाणे वितरण प्रणाली कार्यक्षमता वृध्दी, बियाणे हबसाठी पायाभूत सुविधांचा विकास करणे आदि प्रयत्न केले जातात. यामध्ये शेतकरी उत्पादक कपंन्याना प्रोत्साहन देण्यासाठी शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक संघ, शेतकरी उत्पादक कंपनी यांचे सशक्तीकरण करण्यासाठी 100 : तर भाडे तत्वावर कृषी अवजारे उपलब्ध करून देण्यासाठी 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते. शेतमाल वृध्दीसाठी हवामान अनुकूल उदयोन्मुख मुल्यसाखळयांचे बळकटीकरण करण्यासाठी शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक संघ, शेतकरी उत्पादक कपंनी यांना कृषी उत्पादनांचे संकलन प्राथमिक प्रक्रिया, दर्जानुसार वर्गीकरण, स्वच्छता व साठवणूक इत्यादी पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण करण्यासाठी 50 : अर्थसहाय्य देण्यात येते. तसेच हवामान अनुकूल वाणांचे पायाभूत आणि प्रमाणित बियाणे तयार करण्यासाठी 50 : तर बियाणे हबसाठी पायाभूत सुविधांचा विकास करतांना बियाणे प्रक्रिया उपकरणे, बियाणे सुकवणी यार्ड व बियाण्यांची गोदाम निर्मिती आदिकरिता 50 : व बियाणे उत्पादक शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी आणि शासकीय बियाणे चाचणी प्रयोगशाळांचे बळकटीकरण करण्यासाठी 100 : अर्थसहाय्य देण्यात येते. आदि शेतीला पोषक असणाऱ्या बाबी नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेव्दारे करून शेतकऱ्यांना आर्थिक दुष्टया सक्षम करण्याचा प्रयत्न केल्या जाणार आहे.

वास्तविक पाहता नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमध्ये ज्या योजना अगोदरच कृषी विभागाव्दारे राबवल्या जात असतांना त्या पुन्हा राबवण्याचे प्रयोजन काय? तसेच हा प्रकल्प राबवतांना जिल्हा व उपविभाग स्तरावरची पदे वगळता इतर सर्व पदे कंत्राटी तत्वावर भरण्यात आली आहे. या प्रकल्पात नेमलेले कर्मचारी अप्रशिक्षीत व अनुभव नसलेले आहे. अशा अप्रशिक्षीत व अनुभव नसलेले कर्मचारी शेतकऱ्यांना कितपत मार्गदर्शन करतील हा प्रश्नच आहे. चुकीच्या मार्गदर्शनाने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्याऐवजी घटण्याची शक्यता आहे. तसेच

विदर्भ व मराठवाडयाची परिस्थिती वेगवेगळी असताना कृषी संजीवनी योजनेत सारख्या उपाय योजना कशा असा प्रश्न देखील तज्ञ वर्गाकडून उपस्थित होत आहे. शेत जमिनीच्या महत्वाच्या मुद्याकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे कृषी तज्ञांचे मत आहे. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पात ठोस उपाय योजना करण्यात आल्याचे दिसत नाही. योजनेत ज्या काही तरतुदी केल्या त्यांचा शेतकऱ्यांना फायदा न होता निधीचा अपव्यय होण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

भारताच्या परिस्थितीवरून असे लक्षात येते की भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेती क्षत्राचे उत्पादन महत्वाचे होते. आणि ते आजही आहे. हे स्वयंसिध्द तथ्य आहे. शेती क्षेत्राच्या विकासाकरिता राबवलेल्या योजनामुळे आजही शेती क्षेत्र पाहीजे त्या प्रमाणात विकसित झाल्याचे दिसत नाही.

महाराष्ट्राच्या धर्तीवर शेती क्षेत्राची प्रगती करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना सुरू केली. योजनेच्या अनुषंगाने शेतकऱ्याकरिता अनेक योजना जाहीर करून त्या योजनावर दिल्या जाणाऱ्या अर्थसहाय्य सुध्दा जाहीर केले. मात्र योजना हया जुन्याच आहे. त्याचे केवळ स्वरूपच बदलले आहे तसेच या योजना कंत्राटी, अप्रशिक्षीत व अनुभव नसलेल्या कर्मचारी यंत्रणेच्या हातात असल्याने या योजनेत शेतकऱ्यांचा लाभ होईलच असे वाटत नाही. ही योजना केवळ शेतकऱ्यांना गांजर दाखवण्यासारखी भासत आहे.

संदर्भ सुची

१. डॉ. एस. बी कठमुसरे, महाराष्ट्राचा कृषी विकास, पान नवंर 2, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपुर, डिसेंबर 2011

२. डॉ. एस. बी कठमुसरे, महाराष्ट्राचा कृषी विकास, पान नवंर 3, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपुर, डिसेंबर 2011

३. डॉ. एस. बी कठमुसरे, महाराष्ट्राचा कृषी विकास, पान नवंर 4, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपुर, डिसेंबर 2011

४. डॉ. वसुधा पुरोहीत, कृषी अर्थशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2016

५. महाराष्ट्र शासन, नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना माहीती पुस्तिका, प्रक व्यवस्थापन कक्ष, मुंबई 2018

६. श्री. प्रबोध देशपांडे, कृषी संजीवनी प्रकल्प मूळ उद्देशापासूनच भरकटला, दैनिक लोकसत्ता, 3 जानेवारी 2019